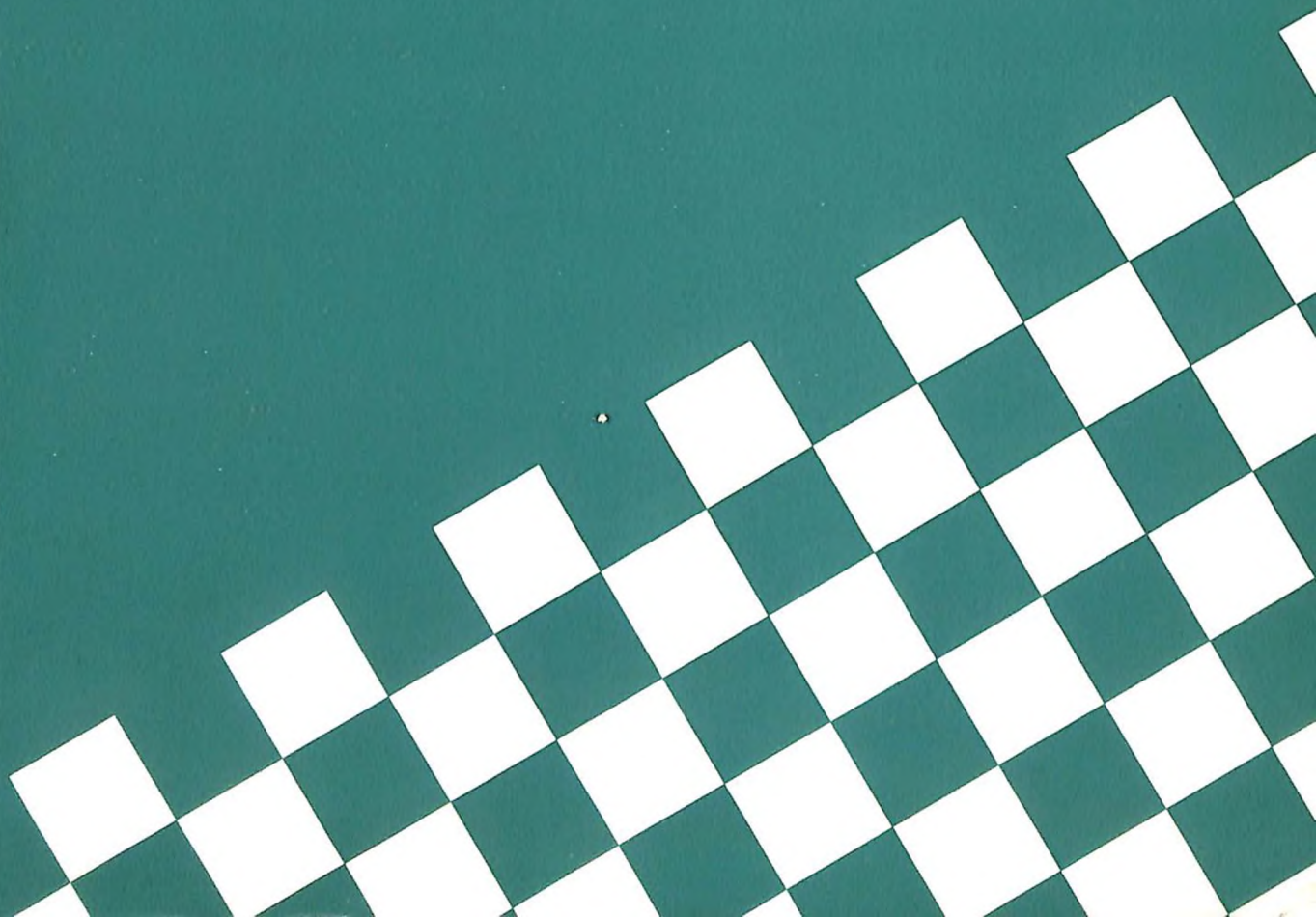

RAZVOJ TURIZMA V SLOVENIJI

28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev

RAZVOJ TURIZMA V SLOVENIJI

Zbornik referatov

**Uredila: Franc Rozman
Žarko Lazarević**

Bled 26. - 28. 9. 1996

RAZVOJ TURIZMA V SLOVENIJI

28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev Bled 26. - 28. 9. 1996

Izdala:	Zveza zgodovinskih društev Slovenije
Uredila:	Franc Rozman Žarko Lazarevič
Oblikovanje in prelom:	Uroš Čuden, MEDIT d.o.o.
Tisk:	SKUŠEK
Naklada:	500 izvodov
Izdajo zbornika je denarno podprlo:	Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

338.48(497.4)(091)(082)

ZBOROVANJE slovenskih zgodovinarjev (28 : 1996 ; Bled)

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov / 28. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Bled, 26. - 28. 9. 1996 ; [uredila Franc Rozman, Žarko Lazarevič]. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996

ISBN 961-90315-2-0

1. Gl. stv. nasl. 2. Rozman, Franc 3. Lazarevič, Žarko
61619968

Po mnenju Ministrstva za kulturo Republike Slovenije št. 415-114/96 mb/mc z dne 16. 7. 1996 šteje publikacija med proizvode za katere se plačuje 5% davek od prometa proizvodov.

KAZALO

PREDGOVOR	5
Franc Rozman	
OBISKOVALCI BLEDA, BLED V BESEDI	7
Olga Janša-Zorn	
OB 150-LETNICI ZAČETKA IZHAJANJA PRVEGA HISTORIČNEGA GLASILA NA KRANJSKEM	13
Vasilij Melik	
NAŠI ZGODOVINSKI LISTI IN ZGODOVINOPISJE	24
France M. Dolinar	
ROMANJA KOT OBLIKA VERSKEGA TURIZMA	32
Stane Granda	
PRISPEVEK PLEMSTVA K RAZVOJU TURIZMA NA SLOVENSKEM	38
Eva Holz	
POTOVANJE PO SLOVENSKIH DEŽELAH V ČASU OD PROPADA ILIRSKIH PROVINC DO UVEDBE ŽELEZNICE, KO ŠE NISO IZUMILI TURIZMA	48
Igor Grdina	
DANES TUKAJ, JUTRI TAM ALI ONSTRAN PERIFERIJE KRANJSKE KLOBASE	58
Olga Janša-Zorn	
TURIZEM V SLOVENIJI V ČASU MED VOJNAMA (1918-1941)	78
Andrej Studen	
IZ AVANTURIZMA V TURIZEM	96
Mojca Šorn	
NAČIN PREŽIVLJANJA PROSTEGA ČASA MEŠČANOV DUNAJA IN LJUBLJANE OD DRUGE POLOVICE 19. STOLETJA DO 30-IH LET 20. STOLETJA	105
France Kresal	
ZDRAVILIŠKI TURIZEM	122
Ervin Dolenc	
TURIZEM V SLOVENSKIH HRIBIH IN GORAH	136
Bojan Balkovec	
IZ ZGODOVINE TURISTIČNE PROPAGANDE	148
Božo Repe	
TURIZMA NI MOGOČE ZAVRETI, ČEPRAV BI GA PREPOVEDALI Z ZAKONOM	157
Darko Friš	
NAŠI IZSELJENCI NA OBISKU V 'STARI DOMOVINI' (1836-1941)	165

PREDGOVOR

Organizatorji zborovanj slovenskih zgodovinarjev se trudijo, da svoja bienalna srečanja priredijo vedno v drugem kraju in da so na ta način zastopane vse slovenske pokrajine. Gorenjska doslej ni bila velikokrat zastopana, saj je od zadnjega zborovanja v kakšnem gorenjskem kraju minilo že osemnajst let. Tako smo se odločili, da tokratno 28. zborovanje priredimo na Bledu. Izbira kraja nam je istočasno, sama od sebe ponudila tudi tematiko letošnjega zborovanja, to pa je razvoj turizma na Slovenskem.

Ob tej osrednji temi pa ni bilo mogoče prezreti častitljive obletnice; obeležiti je potrebno tudi stopetdeseto obletnico začetka izhajanja *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*. Pred stopetdesetimi leti smo namreč zgodovinarji dobili svoje prvo strokovno glasilo in le malo je ved pri nas, ki bi se s tako častitljivo obletnico lahko ponasale. Zato smo tudi temu jubileju namenili dva referata: prvega o samih *Mittheilungen* in drugega o razvoju slovenske zgodovinarske revijalne publicistike do današnjih dni.

Naslednji referati, trinajst po številu, pa so posvečeni osvetljevanju različnih tematskih in historičnih vidikov razvoja turizma pri nas. Ob prebiranju boste ocenili, koliko nam je uspelo zajeti to doslej ne preveč sistematično obravnavano problematiko. Nekateri turistični kraji so doslej imeli zgodovino kraja predvsem s turističnega vidika že kar solidno obdelano, nekateri mnogo manj, nekateri pa sploh ne. Naš namen je bil vzbuditi zanimanje za nadaljnje raziskovanje te zanimive in tudi gospodarsko pomembne panoge, ki je del svetovne turistične industrije.

Moderna zgodovinska znanost se vse bolj posveča tudi obravnavanju ne le politične preteklosti, temveč širi svoje zanimanje na celoto človeškega bivanja in udejstvovanja v davnih ali komaj minulih časih. In ravno zgodovina turizma je področje, kjer se prepletajo sila raznorodni, a med seboj tesno prekrivajoči se elementi, ki združeni v končni podobi odlikavajo spreminjanje življenjskega stila v času in prostoru. Tako nam proučevanje turističnega preteklika naših krajev omogoča seznanjanje z različnimi področji človekovega bivanja; naj naštejemo samo nekatere: od same turistične organiziranosti, gradnje objektov, števila in socialne strukture gostov, do zanimivosti kulinarike, šeg in navad, kulturne, športne in še kakšne ponudbe, pa do umetniške (literarne, likovne, glasbene) tvornosti, medsebojnega spoznavanja ljudi in splošne kulture.

Nekakšen prerez vsega tega referati vsaj na splošno že dajejo, saj posegajo na različna področja tistega, kar se dogaja ob in v turizmu; osvetljujejo nujne predpogoje, ki naj bi, če turizem opredelimo kot industrijo zabave in počitka, privedli do uresničitve - jezikovno sicer ne najbolj posrečenega - slovenskega propagandnega turističnega vodila: "Imejmo se fajn".

Ob koncu naj izrazimo še upanje, da bodo objavljeni referati vzpodbudili nadaljnje in še bolj sistematično raziskovanje tega področja slovenske zgodovine in da bomo v bodoče nekoč dobili celovit zgodovinski pregled turizma na Slovenskem.

Ob tej priliki velja tudi poudariti, da nam je že drugič zapored uspelo, da udeleženci zborovanja že pred začetkom samega srečanja dobijo natisnjene referate v obliki zbornika. Nadejamo se, da bo to odslej postalo tradicija, saj vnaprejšnje seznanjanje z

obravnavano problematiko omogoča tudi pripravo na diskusijo, ki je bila desetletja slaba točka naših zgodovinarskih zborovanj.

Povsem na koncu pa se velja zahvaliti tudi podpornikom našega zborovanja, to je Ministrstvu za znanost in tehnologijo, Ministrstvu za šolstvo in šport, Znanstvenemu inštitutu filozofske fakultete ter nenazadnje Občini Bled.

Franc Rozman
Žarko Lazarević

Franč Rozman

OBISKOVALCI BLEDA, BLED V BESEDI

“Na prvi pogled je Bled z okolš'no eden najbolj žensko ljubkih krajev, kar jih je mogoče videti v življenju. Vse je ljubeznivo, priljudno in dosegljivo majhnno, vendar hkrati ničesar ne manjka. Že skoraj prevzetno se zdi, da na tako majhni veliki vodi stoji celo otok - ne velik, pač pa trden in lep. Ljubeznivost, baročna ornamentalnost, veselje do življenja, ženskost - to je Bled. Vse je nabito z erotičnostjo, toda zadržano, vsaj sramežljivejšo, če že ne hrepenenjsko. Bled v resnici nikoli ni prišel na glas gosposkega drstišča, nekako prenežen in prebožji se je zmeraj zdel.”¹ S temi besedami je znani slovenski literarni zgodovinar in pisec dr. Matjaž Kmecl 1989 v fotografski monografiji o Bledu označil Bled in tako dodal menda zadnji hvalospev našemu nekdanj vrhunskemu letoviščarskemu kraju, ki danes zaman skuša ujeti korak s svetovnimi turističnimi centri in izgublja prvenstvo že tudi v majhni Sloveniji, prehitela pa ga je že marsikakšna vas na avstrijskem Koroškem.

Zdi se, da je malo slovenskih krajev, ki bi jim bilo doslej namenjeno toliko lepих besed, vznesenih občutij, romantičnih izpovedi in to ne samo v literaturi, ampak tudi v upodabljaljoči umetnosti, vse do cenenih in pocukranih proizvodov pogrošne turistične kramarije. Komaj se najde kakšen obiskovalec Slovenije, ki ne bi prišel tudi na Bled, od politikov, znanstvenikov, kulturnikov do športnikov. O lepotah blejskega kota, o dogodivčinah in doživetjih tukaj je bilo že marsikaj napisano, najbrž redko več o kakšnem drugem slovenskem kraju, še vedno pa ni zbrano in ocenjeno gradivo o tem, kdo vse se je ustavljal na Bledu, kar bi bilo za lokalno historiografijo hvaležna naloga in ob volji in pridnosti niti ne zelo zahtevna.

O zgodovini Bleda je bilo doslej relativno veliko napisano, od znanstvenih razprav do bolj ali manj temeljitih monografskih osvetlitev, od katerih naj omenim le nekatere knjižne objave. Med pomembnejšimi so že starejšega datuma Petra Radicsa, Amanda Schweiger-Lerchenfelda, Ludwiga Germonika in Frana Kimovca, novejšega datuma pa zlasti Franca Gornika, Boža Benedika, več avtorjev v posebni številki revije Kronika in več avtorjev v fotomonografiji Bled Dušana Arzenška. Za udeležence zborovanja slovenskih zgodovinarjev se mi zdi ustrezno, da v krajšem prikazu omenim najpomembnejše obiskovalce Bleda in kdo vse ga je ovekovečil v besedi.

Med prvimi izpričanimi obiskovalci so bili blejski fevdalni gospodje, škofje iz Brixna in med njimi je prvi omenjen mogočni škof Bruno grof von Ballenstadt und Kirchberg na Bledu kar trikrat, 1267, 1283 in 1287. Leta 1458 je bil tu škof in poznejši kardinal Nicolaus Cusanus, avtor prvega zemljevida srednje Evrope, sicer pa znani teolog, filozof, matematik in naravoslovec. Škof Sebastian Sperancius je bil 1525 na Bledu kar mesec dni, škof Wilhelm baron von Wisberg pa je 1628 prišel na vizitacijo svojega daljnjege posestva v spremstvu 26 oseb in 40 konj. V Slavi vojvodine Kranjske je Janez Vajkard Valvasor 1689 prvič pisal o blejskih termalnih vrelih in sploh o zgodovini

¹ Matjaž Kmecl: Zgodba o Bledu v tej knjigi je svojevrstna., v Dušan Arzenšek: Bled, Ljubljana 1989, str. 16.

kraja, že deset let prej pa je v svoji topografiji objavil verjetno najstarejšo upodobitev Bleda. V Slavi je Valvasor tudi že omenil blejskega oskrbnika Weidmannsdorffa, ki je uničil prve toplice na Bledu, ker je bil tako varčen, da ni hotel imeti stroškov z gosti. Skoraj 100 let kasneje je bil oskrbnik Ignac Novak tako zvest svojim fizokratskim načelom, da je 1782 in ponovno 1787 skušal uresničiti načrt izsušitve blejskega jezera in pri tem nameraval iz ilovice iz jezerskega dna izdelovati opeko. Na srečo se kranjski deželni odbor za to misel ni ogrel. Znani bretonski mineralog, botanik in zdravnik Balthasar Hacquet pa je 1779 preiskoval s tedanjimi znanstvenimi metodami jezerske vrele in rezultate objavil v svojem delu *Oryctographia carniolica*. Tudi pobudnik modernih metod v kmetijstvu in ustanovitelj graškega Joaneuma nadvojvoda Janez je bil med prvimi bolj znanimi obiskovalci Bleda in to leta 1807. Član angleške kraljeve akademije fizik, kemik in filozof Humphrey Davy je bil navdušen popotnik, ki ga je med našimi kraji predvsem privlačila zgornja savska dolina, na Bledu pa je bil trikrat, 1818, 1827 in še zadnjič pol leta pred smrtjo, 1828. Bled mu je bil zelo všeč, dolino od Ljubljane do Podkorena pa je imel za eno najlepših v Evropi. Njegov spremljevalec John Tobin je poleg dnevnika, ki ga je marljivo pisal, narisal tudi eno bolj zgodnjih vedut Bleda. V času kongresa Svete alianse v Ljubljani, se je spomladi 1828 na Bled odpeljal knez Metternich skupaj s svojim tajnikom Gentzom. Ustavila sta se v eni najstarejših blejskih gostiln, v poznejšem hotelu Petran in Metternich kar ni mogel prehvaliti odličnih postrvi, ki so mu jih tam pripravili. 1835 je bil med blejskimi turisti saški kralj Friedrich August III. Julija 1883 je Bled gostil cesarja Franca Jožefa, ki je bil takrat na popotovanju po Kranjski in Štajerski, ob 600- obletnici od kar sta deželi prišli med habsburške dedne dežele in istega leta je Bled dobil tudi spomenik Prešernu, ki pod cerkvijo še danes stoji. Idejo zanj je dal državni in deželnozborski poslanec Lovro Toman, ki je bil v Bled prav zaljubljen in ga je nameraval spremeniti v shajališče slovenskih govornikov. Postavitev spomenika je uresničil ljubljanski Literarnozabavni klub, prednik Društva slovenskih pisateljev. Za spomenik se je še posebej prizadeval Alfonz Mosche, ki je imel vilo na Bledu, tam, kjer je danes hotel Astorija, pridobil pa si je zasluge tudi pri gradnji blejskega zdraviliškega doma. Ob cesarjevem obisku je bila do tedaj najbolj razkošna razsvetljava Bleda z velikim ognjemetom, na jezeru pa je plavalo nad 100 z lampijončki okrašenih čolnov. Istega leta je začel graditi svoj dvorec knez Otto Windischgraetz in to na proštijških njivah. Iz tega dvorca je po 1. svetovni vojni s prežidavami nastala rezidenca kralja Aleksandra pod imenom Suvobor in kasnejša rezidenca predsednika Tita, ki danes kot ekskluzivni turistični objekt nosi ime Vila Bled. Tudi habsburški nadvojvoda Albrecht je z ženo rad zahajal na Bled in tudi nameraval sezidati vilo, čemur pa se je zaradi smrti žene potem odrekel. Ob cesarjevem obisku 1883 je bila v hoteli Malner odkrita spominska plošča, ki pa je že dolgo ni več.²

Med zgodnjimi obiskovalci Bleda, ki so o njem tudi pisali, naj omenim profesorja ljubljanskega liceja Franza X. Richterja, ki je o Bledu pisal že 1820 in 1821 v listu *Illyrisches Blatt* in pa dr. Henrik Costa, oče bolj znanega politika Etbina, ki je 1848 objavil svoje še danes zanimive *Reiseerinnerungen aus Krain*. V 60-ih in 70-ih letih preteklega stoletja so začeli graditi na Bledu vile številni bogataši in plemiči, ki so postajali stalni blejski gostje, gostili tudi svoje prijatelje in na ta način je Bled postajal vse bolj znano letovišče. Leta 1869 je kupil graščino Grimšče baron Josef Schwegel, ki je bil

² Franc Rozman, Božo Benedik: *Blejski obiskovalci, Bled v podobi in besedi.*, v Arzenšek, Bled, str. 193-194.

doma iz Zgornjih Gorij, uveljavil pa se je diplomaciji in gospodarstvu, na berlinskem kongresu 1878 je bil desna roka avstrijskega zunanjega ministra grofa Andrassyja, po njegovem padcu je tudi Schwegel zapustil diplomacijo. Posvetil se je gospodarstvu in politiki ter bil vrsto let državno in deželnozborski poslanec nemških veleposestnikov in vodja kranjskih Nemcev. Kot predsednik parlamentarnega odbora za železnice je igral vidno vlogo pri gradnji karavanško-bohinjske železnice in ker naj bi se tedaj okoristil na račun kmetov, je nastala še danes živa legenda, da okoli graščine letajo lučke - duše opeharjenih kmetov. Schwegel je postal častni občan Bleda, vilo pa je obnovil po načrtih arhitekta Maksa Fabianija. Njegov nečak in tudi diplomat Ivan Švegel je to graščino po 1. svetovni vojni preimenoval v Wilsonio v spomin na ameriškega predsednika Wilsona, ki ga je Švegel zelo cenil. Po 2. svetovni vojni je graščina propadala, v 80-ih letih jo je obnovila tovarna Almira iz Radovljice, danes pa je v rokah poslovneža Nikolasa Omana. Mimogrede naj bo omenjeno, da je bil Josef Schwegel bratranec dveh znanih avstrijskih generalov Johana in Blasiusa Schemua, rojenih Gorjancev pod imenom Žemva, od katerih je bil prvi 1906 celo šef avstrijskega generalštaba in je nasledil za leto dni mnogo bolj znanega Franza Conrada von Hötzendorfa.³

Še bolj monden je postal Bled med vojnami, in to predvsem zato, ker sta kralj Aleksander in še zlasti kraljica Marija zelo rada hodila na Bled. Že 1921 je regent prvič obiskal Bled in v Park hotelu so mu vzdali spominsko ploščo, ki je ni več. Nekdanji Windischgraetzov dvorec je bil poklonjen Karadjordjevićem, ki so ga prezidali in preimenovali v Suvobor. Ta rezidenca je med drugimi gostila romunskega kralja Karla II., grškega kralja Pavla I., črnogorskega princa Petra., kentskega vojvodo, bolgarskega kralja Borisa, češkega predsednika Tomaža G. Masaryka, Beneša, romunskega predsednika vlade Titulescuja in številne druge. Na Bledu je trikrat zasedala Mala Antanta 1926, 1935 in 1938. Tu je bil 1927 podpisan t.i. Blejski pakt, 1939 pa sporazum Cvetković-Maček. Ob vrnitvi iz Italije je 1937 na Bledu obiskal princa Pavla nemški maršal Hermann Göring, ki pa je prespal kar v svojem salonskem vagonu na železniški postaji Bled-jezero. Diplomati in politiki nekoliko nižjega ranga so počitnikovali v različnih blejskih vilah ali v hotelu Toplice. Najbolj znani med njimi so bili Nikola Pašić, Anton Korošec, Milan Stojadinović, Stjepan Radić, prvi sovjetski veleposlanik v Jugoslaviji Viktor Plotnikov in drugi. Tudi po drugi svetovni vojni je Bled ostal še nekaj let prizorišče diplomatske dejavnosti in 1950 je bil tu podpisan Balkanski pakt. Ko pa se je predsednik Tito raje odločil za rezidenci na Brionih in na Brdu, je obisk Bleda postal bolj ali manj na ravni nekajurnega obiska različnih državnikov. Sem so prišli med drugimi Nehru, U Tant, Naser, Hruščov, Kohl in številni drugi. Ob obisku cesarja Haile Selasija je bil najbrž največji ognjemet, ki je še danes ostal v spominu domačinov. Od srede šestdesetih let se tuji diplomati niso več odločali za poletno počitnikovanje v blejskih vilah in hotelih.⁴

Poleg politične elite je Bled vedno gostil tudi znane predstavnike kulturnega, umetniškega in znanstvenega sveta. Tu so med drugimi dopustovali sloviti ruski basist Fjodor Šaljapin, zelo pogosto pisatelj in nobelovec Ivo Andrić, kipar Ivan Meštrović, dirigent Lovro Matačić in dolga vrsta drugih. Od 1965 se na Bledu redno sestaja kongres Pen klubov, in v teh tridesetih letih so Bled obiskali številni pesniki in pisatelji iz vseh celin, predsednik prvega kongresa pa je bil Arthur Miller. Leta 1931 je bil na Bledu eden naj-

³ Franc Rozman: Baron Schwegel v svojih spominih, Kronika 32, 1984, št. 2-3, str. 224.

⁴ Gl. op. 2, str. 195.

večjih šahovskih turnirjev vseh časov, ki so mu sledili še drugi ob 30-letnici 1961, že prej 1958 pa turnir kandidatov za svetovnega šahovskega prvaka. Leta 1950 je bilo tu prvo svetovno prvenstvo v padalskih skokih v vodo, v letih 1966, 1979 in 1989 svetovna prvenstva v veslanju in številna druga veslaška tekmovanja in tekme v drugih športih. Prvi slovenski jazz festival in prvi izbor slovenske popevke sta bila tudi organizirana na Bledu.⁵

Na Bledu se je rodilo nekaj ljudi, ki so se zapisali v zgodovino slovenskega naroda zaradi svojega delovanja na različnih področjih človekovega ustvarjanja. Med njimi naj omenim operoza Junija Adama Grimbschitza, zdravnika in tudi člana akademije operozov Tomaža Kristana iz Želeč, pa botanika Franca in Valentina Plemlja, sorodnika enega najbolj znamenitih matematikov Josipa Plemlja. Slednji je bil od 1907 profesor matematike na univerzi v Černovcih, po 1918 pa v Ljubljani in je bil prvi rektor ljubljanske univerze ter svetovno znani matematik na področju integralnih in diferencialnih enačb. Matematik je bil tudi Jože Ulčar, ki je to vedo uveljavljal in postavljaj na znanstvene osnove na univerzi v Skopju. V času razsvetljenstva je bil med najbolj znanimi sodelavci Zoisovega kroga Zagoričan Blaž Kumerdej, jezikoslovec, slovničar in šolnik. Njegove rojstne hiše ni več, pa tudi priimka Kumerdej na Bledu ni več. Iz znane rodbine Vovk, je izšla pesnica Franica Vovk ali Vida Jerajeva, kot se je pisala po poroki z violinistom Karlom Jerajem. Njen oče je bil Prešernov nečak. Vovkov je bil tudi pedagog Bogdan in slikarka Melita Vovk-Štihovala. Ženske iz te družine pa so vodile vse pomembnejše blejske hotele. Na Bledu je bil doma kipar, podobar in rezbar Franc Ropret, pa kiparka Karla Bulovec-Mrak. Janez Piber je bil deželnozborski poslanec katoliško narodne stranke in je pomagal uveljavljati blejski turizem. Za razvoj samega kraja in turizma so pomembni nekdanji župani Anton Wester, Jakob Peternel in Jakob Žumer. Slednji je v času županovanja v Gorjah usposobil sotesko Vintgar za turizem. Na Bledu je bil rojen Tone Svetina, pisatelj in kipar, znan zlasti kot avtor visokonakladne Ukane, pa pisatelj in zgodovinar NOB Ivan Jan. Dolga leta so tukaj delovali lekarnar in zgodovinar farmacije France Minařik, župnik Franc Gornik, pisec zelo solidnega dela o Bledu v fevdalni dobi, zemljepisec in učitelj Rado Gradnik, brat pesnika Alojza, pa pisatelj Ivan Ribič. Na bližnji Poljšici je doma romanist, prevajalec in pisatelj Niko Kořir, v Gorjah diplomat Žiga Vodušek, na Bledu filozof in hinduist Janez Svetina, slikarja in kiparja brata Oblak, kronist Bleda Božo Benedik.⁶

Med tistimi tujci, ki so si Bled izbrali za torišče vsega svojega življenja, je predvsem omeniti Švicarja Arnolda Riklija, začetnika blejskega zdraviliškega turizma, ki je deloval na Bledu petdeset let in na svoj špartanski način s soncem, vodo in zrakom ter skromno prehrano ter z visokimi cenami ustvaril blejski turizem. Zdi se, da je ta metoda zelo blizu tudi današnjim hotelirjem. Zelo pomemben za blejski turizem je bil med vojnama Ivan Kenda, ki je zgradil Park hotel in plesno dvorano Kasino ter pomagal ustvariti mondeni tip turizma. Po velikih investicijah ga je nasprotna politična stranka spravila na beraško palico. V zgodovini fotografije je gotovo z zlatimi črkami zapisano ime Kranjčana Janeza Puharja, ki je bil v letih 1846-53 kaplan na Bledu in v teh letih je pripravljaj svoj izum fotografije na steklo. Povezan je bil z Dunajem, Parizom, Londonom in New Yorkom, 1852 je dobil diplomo in priznanje francoske akademije, naslednje leto pa je svoje slike razstavljaj v Londonu in New Yorku. Na ta način je bil Bled središče

⁵ Božo Benedik: Bled, turistični kraj., v Arzenšek, Bled, str. 185-191.

⁶ Gl. op. 2, str. 195.

slovenske fotografije s svetovno odmevnostjo. Nekaj desetletij kasneje se je začel pravi pohod razglednic in Bled je postal glede izbire motivov na razglednicah nadvse hvaležen kraj. Tako imamo razglednice z blejsko panoramo, s posnetki posameznih znamenitosti, gostišča in hotele, prireditve, narodne noše, okoliške cerkve in vasi. Krajinski motivi se prepletajo z narodnobuditeljskimi, ki jih poživljajo verzi različnih pesnikov, med katerimi ima Prešeren seveda posebno mesto. Prav bi bilo, če bi se Blejci oprijeli zamisli zgodovinarja zgodneslovenske fotografije dr. Mirka Kambiča in skušali zbrati blejske upodobitve, kar bi bil gotovo ogleda vreden muzejski prostor. Prav tako pa bi morali odkriti spominsko obeležje Janezu Puharju, našemu pionirju fotografije, ki je svoje izume domislil prav med kaplanovanjem na Bledu.⁷

Bled ima kar pomembno mesto tudi v slovenskem literarnem ustvarjanju. Valentin Vodnik je bil 1785-88 kaplan na Bledu, vendar pa v tem času ni ustvaril ničesar literarnega. V njegovem kasnejšem delu pa se pojavljajo nekateri blejski lokalizmi. V našo zavest so se najbolj vtisnili verzi Franceta Prešerna, ki je bil izpričano vsaj 1835 na Bledu. Bogomila iz Krsta pri Savici je bila svečenica boginje ljubezni in na blejskem otoku sta s Črtomirom preživela mile in lepe dni, pač v skladu s teorijo o ženskosti Bleda, saj je pesnik za tragični konec zemeljskih pričakovanj obeh junakov izbral najosojnejši del Bohinja.

V času oživljanja slovenske narodne zavesti so nastale nekatere pesmi, ki so ponarodele in so jih polne rodoljubnih in verskih čustev deklamirali in peli preprosti romarji in izletniki. Takšne so Otok bleški, kinč nebeški Kajetana Huberja z melodijo Kamila Maška, Po jezeru bliz Triglava Miroslava Vilharja in Pozdravljam te, gorenjska stran Andreja Praprotnika na melodijo Gustava Ipavca. Po znani blejski legendi je Anton Funtek napisal balado Utopljeni zvon. Dovolj znana je zgodba o junaških Blejkah, ki so se uprle Francozom in ta dogodek je v igri obdelal Ludwig Germonig Die Weiber von Veldes. Ta igra 1872, to je štiri leta po nastanku, izšla v slovenščini v prevodu Antona Umka - Okiškega in Valentina Prešerna. Leta 1912 je na isto temo izšla še štiridejanska spevoigra Junaške Blejke, ne z gotovostjo ugotovljenega avtorja.⁸

Marsikakšen pesnik ali pisatelj se je v svojih delih dotaknil Bleda, mu posvetil kakšno pesem ali pa je dogajanje postavil na Bled. Tako je Fran Levstik napisal pesem V Bledu. Josip Stritar je v drugem ciklusu popotnih pesmi objavil pesem Bog sprimi, svetlo te jezero. Glavni junak njegovega pripovednega dela Zorin pa je v valovih blejskega jezera končal svoje žalostno življenje. Na jezeru se dogaja tudi kratka proza Josipa Jurčiča Bela ruta, bel denar, ki opisuje vražo o dekletu, ki je imelo ljubezensko razmerje z duhovnikom. Bled nastopa v spisu Janeza Mencingerja Moja hoja na Triglav, pa v povesti Skušnjave in skušnje in v pesmi Kolikor glav, toliko misli. V Mencingerjevem članku Bohinjsko jezero in Savica je pisatelj zapisal, da je blejsko jezero podoba življenja, bohinjsko podoba večnosti. Če veslaš po blejskem jezeru, bodisi še tako otožen in življenja sit, reči boš moral, da je življenje vendarle lepo. Če se pa oziraš po Bohinjskem jezeru, tesno ti bo pri srcu in vzdihnil boš: "Kako majhna stvar je človek". Z Bledom sta bila močno povezana Ivan Cankar in Oton Župančič. Prvi se je tu zaljubil v Mici Kesslerjevo in jo upodobil v romanu Novo življenje. Bled pa je tudi prizorišče v noveli Volja in moč, v romanu Milan in Milena in v drami Lepa Vida. Milan in Milena podobno, kot Zorin, najdeta smrt v valovih jezera. Na Bled je Cankar zahajal vse do

⁷ Mirko Kambič: Bled na starih slikah, *Kronika* 32, 1984, št. 2-3, str. 166-167.

⁸ Jože Mhnič: Bled in književnost, *Kronika* 32, 1994, št. 2-3, str. 172-174.

smrti in bil povezan z več blejskimi družinami, zadrževal se je predvsem v gostilni Flegarija in se družil s tamkajšnjimi sosedi. Župančič je pri Kesslerjevih našel svojo ženo, Kesslerjeva vila pa je postala pravi mali literarni salon. Župančič je Bledu posvetil nekaj pesmi (Na Bledu, Jezero, Tih, tih je kraj, Vihar, Slap, Kar je kovina, Ko iz jezera prihajaš rosna vsa). Josip Murn je na Bledu iskal zdravja in bil tam večkrat po teden ali mesec dni, napisal pa je pesem Na blejskem otoku. Pesem z istim naslovom je napisal tudi Dragotin Kette. Hrvaški pisatelj Avgust Šenoa si je za prizorišče v noveli Nagelj s pesnikovega groba tudi izbral Bled. Omeniti velja tudi povest Rada Murnika Na Bledu, v kateri so duhoviti upodobljeni liki domačinov in gostov, uporabil pa je tudi nekaj jezikovnih narečnih posebnosti. Josip Lavtižar je napisal zgodovinsko povest Bled in Brixen, ki se dogaja v 17. stoletju in opisuje bivanje brxenskega škofa na Bledu in v Bohinju. Na Bledu se deloma dogaja povest Janeza Jalna Ograd, večkrat pa je prizorišče dogajanja tudi v Svetinovi Ukani.⁹

Med nemško pišočimi avtorji je Anastasius Grün ali grof Anton Auersperg v svojo zadnjo zbirko pesmi *In der Veranda* uvrstil ciklus štirih pesmi z naslovom *In Veldes*. Leta 1881 so Grünu na Bledu v Mali Zaki odkrili spominsko ploščo, ki je bila po prvi svetovni vojni odstranjena. Ta plošča je vzpodbudila slovenske narodnjake, da so čez dve leti postavili na Bledu spomenik Prešernu. Omeniti velja tudi Rudolfa Baumbacha, ki je svojo znano pesnitev o Zlatorogu napisal v hotelu Toplice na Bledu 1874 in 1875 in so mu Blejci v čast na sosednjem hotelu (danes Trst) vzdali spominsko ploščo, ki je danes tudi ni več. Pesnitev Zlatorog je kmalu po nastanku poslovenil Anton Funtek. Poleti 1911 je na Bledu nekaj tednov stanoval znani in danes spet cenjeni antropozof Rudolf Steiner in tu napisal drugo dejanje drame *Die Prüfung der Seele*. Pisec spominov na Steinerja Alexander Strakosch omenja tudi zanimivo zgodbo, ki govori o tem, da se je oče Anastasia Grūna grof Alexander Auersperg zaljubil v neko blejsko mladenko, s katero se pa zaradi različnosti stanu ni smel poročiti. Na večer pred poroko s svojo plemiško soprogo se je grof še zadnjič srečal s svojo ljubeznijo in ta ga je prosila, naj poseka hrast, pod katerim sta stala. Iz njegovega lesa je grof nato dal napraviti zibelko za prvorojenca. To pa je bil pesnik Anastasij Grün. Več pesmi je Bledu posvetilo tudi nekaj danes že bolj ali manj pozabljenih nemško govorečih literatov.¹⁰

⁹ Prav tam, str. 176-179.

¹⁰ Gl. op. 2, str. 194-195.

Olga Janša-Zorn

OB 150-LETNICI ZAČETKA IZHAJANJA PRVEGA HISTORIČNEGA GLASILA NA KRANJSKEM

Ni prav veliko znanstvenih disciplin pri nas, ki bi se lahko ponašale s tem, da so že pred 150 leti imele svoje strokovno glasilo. Zgodovinarji smo ga vsekakor imeli. Čeprav je glasilo tedanjega Historičnega društva za Kranjsko izhajalo še v nemškem jeziku kot *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*, pa ni mogoče trditi, da bi bilo samo društvo nemško, kakor to lahko včasih preberemo pri nekaterih piscih. Večletni urednik *Mittheilungen* in tajnik društva dr. V. F. Klun je namreč večkrat poudarjal, da ne gre za nemško društvo, ker da je tudi Kranjska pretežno slovenska dežela.¹

Dejstvo pa je, da je tedaj še prevladovala miselnost, da slovenski jezik še ni zrel za znanstvene in strokovne tekste, po drugi strani naj bi tudi zaradi številnih zamenjav s podobnimi strokovnimi društvi širom Evrope, bilo bolj primerno pisanje v nemščini.

Prav se mi zdi, da se spomnimo te obletnice tudi zato, ker je 100-letnica šla mimo nas, ne da bi jo kakorkoli zabeležili.² Podobno so šle mimo tudi obletnice ustanovitve samega Historičnega društva za Kranjsko, saj se je pri nas vedno veliko bolj naglašala vloga Muzejskega društva za Kranjsko. 100-letnica Muzejskega društva je bila leta 1939 lepo obeležena v Glasniku Muzejskega društva za Slovenijo³ in z izdajo Kazala k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo (1891-1939) avtorice Melitte Pivec-Stele.

Rada bi opozorila še na dejstvo, da v literaturi pogosto prihaja do zamenjave med Historičnim društvom za Kranjsko in Društvom kranjskega deželnega muzeja (kasnejšim Muzejskim društvom za Kranjsko) in njunimi publikacijami, ki imata podobna naslova, namreč *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* in *Mittheilungen des Musealvereins für Krain*.⁴ Ob tem pa je treba povedati, da je Muzejsko društvo najprej v letih 1856, 1858 in 1862 izdalo *Jahresheft des Vereines des krainischen Landes-Museums*, *Mittheilungen* tega društva so pričele izhajati precej kasneje, leta 1866 je izšel prvi zvezek, naslednji pa šele 1889-1907, potem pa so 1891 pričela izhajati slovenska Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko.

Ko so v prvi polovici 19. stoletja pričeli nastajati po deželah nekdanje monarhije na eni strani muzeji v glavnih mestih dežel (Gradec 1811, Ljubljana 1821, Trst 1825, Celovec 1844 itd.), na drugi strani pa muzejska in zgodovinska društva, je bilo tudi v Ljubljani leta 1839 ustanovljeno Društvo kranjskega deželnega muzeja (*Verein des krainischen Landesmuseums*), leta 1843 pa še Historično pokrajinsko društvo za Kranjsko (*Historischer Provinzialverein für Krain*), ki je bilo tedaj še del Historičnega društva

¹ *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* (odslej MHK) 1857, str. 6

² Ob 50-letnici vladanja cesarja Franca Jožefa in ob 50-letnici zgodovinske publicistike na Kranjskem je v samozaložbi v Ljubljani izšlo delo Oskar Gratzy, *Repertorium zur 50 jährigen Geschichtschreibung Krains* (1848-1898). Laibach 1898, 76 str.

³ J. Mal, *Naše Muzejsko društvo v teku sto let*. GMDS 20, 1939, str. 1-24.

⁴ F. Zwitter, *Stoletnica Muzejskega društva za Slovenijo*. Sodobnost 1940, str. 239.

⁴ Žal je veliko tovrstnih napak tudi v Slovenskem biografskem leksikonu.

za Notranjo Avstrijo. To društvo so tvorila tri pokrajinska društva, kranjsko, koroško in štajersko, skupno ravnateljstvo je bilo v Gradcu, posamezna pokrajinska društva so imela sedeže v glavnih mestih dežel in so imela tudi vsako svojega ravnatelja in društveni odbor. Funkcijo ravnatelja kranjskega historičnega društva je prevzel baron Anton Codelli, društvo je imelo še poslovodečega tajnika in tri člane odbora.

Obe kranjski društvi, Muzejsko in Historično, sta sprva imeli precej podobne naloge, namreč zbiranje najrazličnejših zgodovinskih virov (spomenikov, novcev, listin itd.). Historično društvo si je kot daljnosežni cilj zastavilo tudi pripravo deželne zgodovine. Podobno kot Muzejsko društvo, je tudi Historično društvo dobilo svoje prostore v licejski stavbi, kjer so pričele nastajati zbirke obeh društev in kjer je bil tudi tedanji deželni muzej. Medtem ko se je Muzejsko društvo tesno povezovalo z muzejem in se vedno bolj usmerjalo v naravoslovje, je bilo Historično društvo usmerjeno izrazito v zbiranje zgodovinskih virov in raziskovanje zbranega gradiva. Zato je bila želja po izdajanju samostojnega glasila toliko večja. Dokler je obstajalo skupno notranjeavstrijsko historično društvo si je tudi to prizadevalo izdajati svoje glasilo, vendar mu je uspelo izdati le en letnik (1848) skupne publikacije *Schriften des historischen Vereines für Innerösterreich*. Tako koroško kot kranjsko historično društvo sta se vsako po svoje trudili za ustanovitev lastnega časopisa.

Kljub določeni odvisnosti od osrednjega odbora v Gradcu, je kranjskemu historičnemu društvu kot edinemu od treh, uspelo že leta 1846 ustanoviti lastno glasilo *Mittheilungen des historischen Vereines für Krain*.

Po letu 1848 so vedno bolj pogosti predlogi o razdelitvi Notranjeavstrijskega historičnega društva v tri samostojna društva, kar se je leta 1850 tudi zgodilo.⁵ Tako pomeni leto 1850 rojstno leto samostojnega Historičnega društva za Kranjsko, ki je iz svojega naslova črtalo oznako "pokrajinsko". Število članov društva je doseglo rekordno število 403 člane v letu 1848, v kasnejših letih je to število nekoliko upadlo, se je pa gibalo med 400 in 300 člani.

Ker je bil osnovni namen obstoja Historičnega društva za Kranjsko poleg osvetljevanja kranjske zgodovine in vzbujanja domoljubja, zlasti načrtno zbiranje raznih gradiv, so kmalu nastale posamezne zbirke, med njimi bogata numizmatična, ki je danes last Narodnega muzeja v Ljubljani. Iz prizadevanj Historičnega društva je polagoma pričel nastajati bodoči deželni arhiv. Marsikaj je bilo zbrano tudi v okviru Muzejskega društva in muzeja. Znano je, da so posamezni člani Historičnega društva za Kranjsko reševali zavržene arhive in jih odkupovali deloma z lastnim, deloma z društvenim denarjem. Z darovi, nakupi in zamenjavami je nastajala bogata knjižnica Historičnega društva. Leta 1863 so društveno glasilo zamenjavali že s 76 sorodnimi društvi. Tudi ta knjižnica je ob koncu stoletja prešla v last Deželnega muzeja in je danes sestavni del knjižnice Narodnega muzeja.

Najboljši dokaz uspešnega delovanja Historičnega društva za Kranjsko je brez dvoma 23 letnikov društvenega časopisa *Mittheilungen des historischen Vereines für Krain* (1846-1868).

Zgodovinopisje, ki ga je gojilo Historično društvo za Kranjsko, je bilo pod vplivom tedanjega avstrijskega in manj nemškega zgodovinopisja. Čeprav je bilo marsikaj še premalo kritično, je vendarle pomenilo začetke sistematičnega raziskovanja deželne zgodovine in organiziranja raziskovalcev, ki jim je seveda mogoče očitati pokrajinski koncept

⁵ Več o tem Olga Janša-Zorn, *Historično društvo za Kranjsko*. Zgodovinski časopis 45, 1991, str. 218-237.

(posamezna prizadevanja gredo pa že preko tega okvira) in pisanje v nemškem jeziku.

Kot je znano so v predmarčni dobi izhajali različni časopisi in revije, kjer so bili objavljeni članki in razprave o zgodovini slovenskih dežel. Tu naj omenim na Dunaju izhajajoči *Hormayrov Archiv*⁶ in *Taschenbuch*, kjer je o zgodovini Kranjske pisal zlasti F. X. Richter. V glavnih mestih dežel so prav tako izhajali časniki in časopisi kot *Laibacher Zeitung*, *Grazer Zeitung*, *Klagenfurter Zeitung*, *Triester Zeitung* ki so občasno prinašali zgodovinske sestavke. Več tovrstnih člankov so prinašali še v Ljubljani *Illyrisches Blatt* (1819-1849) in *Carniolia* (1838-1844), v Celovcu *Carinthia* (od 1811, od 1864 dalje glasilo Historičnega društva za Koroško) in *Kärntnerische Zeitschrift* (1818-1835), v Gradcu *Der Aufmerksame* in *Steiermärkische Zeitschrift* (1821-1848), v Trstu pa poleg nemškega časopisa *Adria* še *La Favilla* (1836-1846) in *Kandlerjeva L Istria* (1846-1852). Kot znanstveni časopis je pričel v Trstu izhajati *Archeografo Triestino* (1829-1837, nova vrsta od 1870 dalje).

V vseh omenjenih časopisih, je prevladovala še razsvetljenska in romantična usmeritev, ki je bila značilna tudi za prve letnike *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain*. Prva polovica 19. stoletja je bil čas, ko je v Gradcu delujoči nadvojvoda Janez razpisoval posebne nagrade za obravnavanje različnih vprašanj iz starejše zgodovine. Obenem so bile še vedno aktualni Herderjevi pogledi na slovanska ljudstva, cenjene so bile tudi ideje P. J. Šafařika in J. Kollárja.

V nekaterih notranjeavstrijskih deželah, kjer so živeli Slovenci, je bilo zgodovinopisje že v prvi polovici 19. stoletja kar uspešno. Tu naj omenim zasluge posameznih članov Notranjeavstrijskega društva kot G. Ankershofna, K. Tangla in H. Hermanna, ki so pripravili zgodovino Koroške, dalje na Štajerskem v predmarčni dobi najbolj zaslužnega člana Notranjeavstrijskega historičnega društva društva A. Mucharja, ki je sam pripravil obširno zgodovino Štajerske in G. Götha, prav tako pisca štajerske zgodovine. Neodvisno od tega društva je Anton Kreml 1845 v Gradcu izdal *Dogodivšine štajerske zemle*.

Izven Historičnega društva za Notranjo Avstrijo sta v Trstu pomembno vlogo odigrala italijanska zgodovinarja D. Rossetti in P. Kandler. Delo omenjenih piscev in še nekaterih drugih je gotovo vplivalo na prizadevanja kranjskega historičnega društva.

Določen vpliv na vsebinsko in oblikovno plat kranjskih *Mittheilungen* je verjetno imel nekdanji na Dunaju izhajajoči *Hormayrov Archiv*, ki je od leta 1835 dalje nosil naslov *Österreichische Zeitschrift für Geschichts- und Staatskunde*, čeprav je bil ta nekoliko širše zasnovan, saj je prinašal tudi prispevke iz literarnega področja.

Mittheilungen des historischen Vereins für Krain so v prvih letih izhajanja še vsebinsko skromne, čutiti je še navezanost na Notranjeavstrijsko društvo.

Časopis je ves čas izhajal na velikem formatu, bil pa je štirinajst let mesečnik, sicer pa je izšlo od 4 do 10 števil letno.⁷ Po obsegu je najuspešnejše leto 1857 (166 strani), nekoliko kritično pa je bilo v letih 1850 (44 strani) in 1866 (42 strani), za kar so bili pa zunanji vzroki.

Praviloma so bili uredniki časopisa vsakokratni tajniki Historičnega društva, čeprav imamo tudi izjeme. Prva leta je bilo uredništvo kolektivno, vendar naj bi bil nekaj časa redaktor Likavec in nekaj časa tajnik Ulepič, potem krajši čas še H. Costa in Rechfeld.

Najdalj je bil urednik *Mittheilungen* A. Dimitz, kar devet let (1859-1868), šest let je

⁶ Olga Janša-Zorn, *Hormayrov "Archiv" in zgodovina slovenskih dežel*. Historični seminar, Ljubljana 1994, str. 71-96 (Zbirka ZRC 4).

⁷ Olga Janša-Zorn, *Historično društvo za Kranjsko, Zgodovinski časopis* 46, 1992, str. 41.

urednikoval V. F. Klun (1851-1856), slabi dve leti pa še E. H. Costa (1856-1858) in eno leto E. Rebič (1859-1859).

Uredniki so vsak po svoje dali določen pečat društvenemu glasilu. Medtem ko je v prvem obdobju, t. j. do osamosvojitve društva prevladovala tematika starejše zgodovine, se je pod Klunovim in Etbin Costovim uredništvom marsikaj spremenilo, obravnavana problematika je postala veliko bolj pestra, vključevala je tudi novejša obdobja, tematiko iz gospodarske zgodovine (zgodovina rudarstva, fužinarstva, trgovine), zgodovine šolstva in literarne zgodovine ter se lotevala teoretičnih historiografskih vprašanj, objave virov in bibliografije. V Dimitzovem obdobju je v nekem smislu mogoče govoriti o nazadovanju, kar se tiče pestrosti, kajti to je bil čas, ko se je čutilo pomanjkanje sodelavcev (vzroki so različni), zato je bilo manj razprav in več objav virov.

Za Mittheilungen so značilne nekatere stalne rubrike. Vsa leta imamo Seznam pridobljenih predmetov Historičnega društva za Kranjsko, to rubriko je pripravljala vsakokratni tajnik, v njej pa je mogoče najti vrsto zanimivih podatkov ne le o darovanih stvarih, ampak tudi o darovalcih.

Med najstarejšimi je rubrika Lapidarni spomeniki Kranjske, ki jo imamo v letih 1846-1850. V njej so opisani zlasti rimski nagrobniki. 1854 je Klun uvedel rubriko Starinoslovne najdbe (Alterthümliche Funde), kjer so zbirali podatke o najdbah iz starega in srednjega veka, o cerkvah, samostanih, mestih, ustno izročilo o vojnah, pripovedkah itd.

1847 so pod naslovom Diplomatarium Carniolicum pričeli objavljati arhivsko gradivo, nanašajoče se na Kranjsko (regesti, listine). Tudi pozneje, ko je ta rubrika prenehala obstajati, je bilo veliko objav najrazličnejših virov, ki jih je društvo pridobilo ali pa so jih našli, bodisi kranjski sodelavci glasila, bodisi raziskovalci arhivov iz drugih pokrajin (G. Göth iz Gradca, Tomašek iz Celovca). Včasih so objavili izvlečke iz Bianchijevih Documenta historiae Forojuliensis ali kakega drugega diplomatarija.

Nekaj časa je rubrika Literatura uspešno prinašala ocene novejših historiografskih del, E. H. Costa pa je pričel objavljati tudi bibliografijo del, ki se nanašajo na kranjsko zgodovino, topografijo in statistiko. Bibliografija je izhajala v nadaljevanjih in je zajemala članke v nemških časopisih (Die Donau, Wiener Zeitung, Grazer Zeitung, Triester Zeitung, Laibacher Zeitung, Österreichische Blätter für Literatur und Kunst, Der Lloyd itd.) pa tudi iz Novic, iz čeških, italjanskih in drugih listov. Iz bibliografije je mogoče razbrati, da so posamezni člani društva svoje članke objavljali tudi drugje, ne le v Mittheilungen. Občasno so se pojavile še bibliografije starejših historiografskih del. Ko leta 1858 E. Costa ni bil več urednik, so bibliografije prenehale izhajati, so pa še vedno objavljali ocene pravkar objavljenih zgodovinopisnih del, ki so izšla doma ali na tujem.

Med stalne rubrike v Mittheilungen moremo šteti še poročila o občnih zborih, mesečnih sestankih, sezname članov in sezname zamenjav.

Posebna stalna rubrika je precej časa nosila naslov Znameniti Kranjci (Berühmte Krainer, kasneje Ehrenhalle berühmter Krainer). V zvezi s tem je gotovo zanimivo, koga so uvrstili med znamenite rojake. Tu najdemo v prvih letih P. P. Glavarja (1848), F. Hladnika (1849), J. C. Likavca (1850), grofa F. J. Hannibala, J. Repežiča, G. Oglerja (Carbonarius) in Jurija Sladkonjo (1851). Leta 1852 so predstavljeni trije rojaki, in sicer J. C. Schmidburg, T. Dolinar in J. Japelj, leta 1855 Lattermann, 1857 M. Čop, J. Kopitar in grof A. A. Auersperg (A. Grün), 1858 pa še R. Apfaltreim, J. Bleiweis in T. Hren. Nekatere od teh precej biografijskih so kar obširne študije.

Poleg omenjenih biografij so v raznih prispevkih pogosto obravnavane z našo zgo-

dovino povezane druge znamenite osebe (Trubar, J. Mandeljc, Ž. Herberstein, G. Gruber, Tiffernus, Taufferer, Hallerstein, Radecky). Objavljenih je bilo tudi nekaj nekrologov (K. Ulepič, P. Hicinger, F. Metelko, F. Miklošič, J. A. Zupančič, F. Baraga, A. A. Wolf itd.).

Čeprav so v *Mittheilungen* ves čas poudarjali, da ne gre za politični list, pa leta 1848 najdemo v njih dva cesarska manifesta in komentar prof. Rechfelda. Ta je obsojal preveč radikalne zahteve revolucionarjev in napadal dunajski časopis *Radical*. Ni se strinjal z odpravo smrtnih kazni in z revolucionarnim pojmovanjem svobode. Na sploh je bilo med člani precejšnje zanimanje za dogodke leta 1848, o čemer so tudi pisali. Kasneje je bilo v časopisu deloma obeleženo leto 1866, leto avstrijsko-pruske vojne.

Glede vsebine *Mittheilungen* je porevolucionarno obdobje, ki sovpada z osamosvojitvijo društva, nekakšna prelomnica. V prvem obdobju (1846-1850) je še močno zaznavno romantično gledanje na zgodovino s poudarjanjem in obravnavanjem zlasti zgodovine antike in srednjega veka, starejše cerkvene zgodovine ter objavljanja virov. Poleg tega se pojavi zanimanje za krajevno zgodovino, ki ostaja tudi v kasnejših letih še vedno eno od področij raziskovanja. Med plodnejšimi pisci tega obdobja velja omeniti zlasti tajnika Ulepiča, odbornika H. Costo, kustosa Jelovška, nekdanjega profesorja v Ljubljani F. X. Richterja, pa še Hicingerja, Rechfelda in še nekatere posameznike. Richter, ki je veliko objavljajl v raznih dunajskih časopisih, je v *Mittheilungen* obširno pisal o cerkveni zgodovini Kranjske in Primorja, o slovenski marki, o zgodovini šolstva v času protestantizma ipd. Čeprav je ta njegova dela danes treba gledati s primerno mero kritičnosti, je vendar dejstvo, da se je pri svojem delu naslanjal na številne izsledke, do katerih je prišel pri raziskovanju arhivskega gradiva raznih cerkvenih, graščinskih in mestnih arhivov. Jelovšek je v nadaljevanjih objavljajl zgodovino Trsta. Za Rechfelda je značilno veliko zanimanje za arheološka izkopavanja v Drnovem (Neviodunum) in za nekatera vprašanja zgodnje slovanske zgodovine. Posebej v obširni oceni v Budimpešti objavljenega dela zgodovinarja S. Horvata *Urgeschichte der Slaven, oder die Slavinen* (1844) je Rechfeld zavrnil Horvatovo trditev, da ime Slovani izhaja iz besede suženj in bahač, kritiziral je še vrsto drugih trditev.⁸

V prvih letih prihaja tudi do razčiščevanja pojmov Slovenci, Kranjci, kranjski, slovenski in slovanski jezik. Rechfeld, ki je to polemiko pričel,⁹ se je sprva navduševal za oznako Kranjci in kranjski jezik. Tudi oznaka slovenski in slovanski mu tedaj pomeni, kot še marsikomu, sinonim. V zvezi s temi vprašanji se je razpletla prava polemika še v drugih časopisih. V Sloveniji se je oglasil nek anonimni pisec, v Novicah Bleiweis, v *Illyrisches Blatt* pa Dežman.¹⁰

Tudi Metelko, profesor za slovenski jezik na ljubljanskem liceju, je leta 1848 uporabljal oba termina, kranjski in slovenski jezik.¹¹ Potem je pričela v društvenem časopisu vedno bolj prevladovati oznaka slovenski jezik, kar je gotovo tudi Klunova zasluga, ki je v razpravi o reformaciji opozoril na Trubarjevo oznako "slovenski jezik", vendar bi po Klunovem mnenju ta oznaka bila lahko še starejša kot iz 16. stoletja.¹²

⁸ Ti Rechfeldovi članki so izhajali v nadaljevanjih leta 1846.

⁹ Krains politische und soziale Zustände, MHK 1849, str. 14-32. Rechfeld ponovno v MHK 1849, str. 49-67.

¹⁰ Slovenija 1849, str. str. 188 (anonimno); Bleiweis v Novicah 1849, str. 107-108; Dežman v *Illyrisches Blatt* 1849, str. 198-200, 203-204, 206-208.

¹¹ MHK 1848, str. 55.

¹² MHK 1854, str. 35.

Za to prvo obdobje Mittheilungen bi lahko rekli še, da obravnavana snov ni vedno omejena le na Kranjsko, ampak sega zlasti še na območje t.i. avstrijskega Primorja, kar pa je morda posledica tedaj formalno še obstoječega Kraljestva Ilirija.

Najbolj pestro vsebino prinašajo Mittheilungen v desetletju 1850-1860, tudi prva polovica šestdesetih let je še dokaj uspešna, potem pa čutimo nazadovanje. Pozitivni vsebinski premiki so nedvomno zasluga urednika V. F. Kluna. Razširil se je tudi krog sodelavcev. Med njimi so še vedno posamezni priseljeni tujci kot gimnazijski ravnatelj v Ljubljani Nečasek in protestantski pastor Elze, licejski knjižničar Germonik, vendar je krog sodelavcev iz vrst domačih kranjskih raziskovalcev postajal vedno večji. Poleg urednikov Kluna, E. H. Coste, Rebiča in Dimitza so to še zlasti H. Costa, P. Hicinger, A. Jelovšek, F. Metelko, F. X. Legat, J. Kosmač, J. Steska, P. Petruzzi, enkrat se je oglasil Bleiweis, objavljati pričnejo mlajši kot npr. kasneje zelo plodni P. Radič, dalje Jurij Kozina, Viljem Urbas in še nekateri.

Seveda se razen Richterja, Kluna in Kozine ki so kot profesorji poučevali zgodovino, nobeden od teh piscev ni poklicno ukvarjal z zgodovino. Bili so pretežno državni uradniki in duhovniki, sicer pa ljubitelji zgodovine, ki so pridno raziskovali, vendar jim je mnogokrat manjkalo širše strokovno znanje. Kljub temu jih ni mogoče odpraviti kar z oznako o "skrajno nekritičnem diletantizmu".¹³ Treba je vedeti, da so tudi razmere pred Thunovo šolsko reformo 1848/49 bile takšne, da na avstrijskih univerzah vse do leta 1848 ni bilo samostojnega študija zgodovine. Šele ko je bila gimnazija podaljšana na osem let, je zgodovina dobila več ur in s tem se je povečala potreba po poklicnih zgodovinarjih. S Thunovo reformo univerzitetnega študija so po letu 1848 v Avstriji nastale filozofske fakultete z organiziranim študijem ožjih predmetnih področij. Za razvoj stroke sta velikega pomena nastanek zgodovinskega seminarja na Dunaju 1849 in v Gradcu 1866 ter Inštituta za avstrijsko zgodovinsko raziskovanje na Dunaju (1854), ki je gojil predvsem pomožne vede.¹⁴ Vendar pa se rezultati teh sprememb niso pokazali takoj. Ker je torej bil vpliv univerze na razvoj zgodovinske znanosti v petdesetih letih še sorazmerno majhen, je bilo čutiti večji vpliv nekaterih drugih institucij, zlasti Hišnega, dvornega in državnega arhiva na Dunaju, kjer je deloval J. Chmel, ki je imel dobre stike s kranjskim društvom in po drugi strani nekaterih posameznikov iz sosednjih dežel, ki so izšli iz samostanskih šol in so veliko delali na kritiki virov.

V Mittheilungen se oglašajo tudi pisci iz drugih dežel, tako s Štajerske Davorin Trstenjak, Ignac Orožen, Rudolf Puff, tedaj gimnazijski profesor v Mariboru, iz Gradca pa F. Ilwof, R. Knabl in J. Zahn. Manj je prispevkov s Koroške, v šestdesetih letih prične sodelovati I. Tomašek. Z Goriške se oglašja M. Mrvič. Nekaj posameznikov dopisuje z Dunaja (J. Chmel), iz Salzburga (A. Prinzing), z Moravske (M. Koch).

Nasploh je mogoče reči, da je bilo mnogo prispevkov na ravni povprečnosti tedanjega časa in da so mnogi od njih plod osebnega zanimanja posameznikov za določeno tematiko. Preseneča veliko zanimanje za čas francoskih vojn in Ilirskih provinc, ki se kaže zlasti v petdesetih letih, deloma pa bolj ali manj še do konca izhajanja časopisa. Največ je o teh problemih pisal H. Costa, poleg njega pa še F. X. Legat, L. Germonik, Ivan Navratil, A. Dimitz, ki je objavil številne vire, o tem obdobju so pripovedovali žup-

¹³ Bogo Grafenauer, Zgodovino pisje na Slovenskem v dobi romantike in njegova dediščina, Glasnik Slovenske matice 3, 1979, str. 43.

¹⁴ Bogo Grafenauer, Ob stoletnici začetkov slovenskega znanstvenega zgodovino pisja. Zgodovinski časopis 35, 1981, str. 18.

niki iz raznih krajev. Posebej o šostvu v Ilirskih provincah je podrobno pisal Nečasek itd. Ob oceni 10-letnega izhajanja *Mittheilungen* je E. H. Costa zapisal, da je velika škoda, ker ni nihče, dokler je bil še čas in niso še vse priče dogajanja pomrle, poskusil sistematično obdelati tako znamenite dobe, kot je bila doba francoskega "medvladja".¹⁵

Druga tematika, ki jo ves čas obravnavajo, je zgodovina reformacije. Lotevajo se je različni pisci. Na prvem mestu velja omeniti V. F. Kluna za katerega je E. Costa 1857 zapisal, da se "posebej literarna in reformacijska zgodovina zdita njegovi specialiteti".¹⁶ Klun je visoko cenil Trubarja, Dalmatina in druge protestantske pisce in naglašal, da je Trubarjeva glavna zasluga, da je nastala slovenska literatura, da je prvi pričel pisati v slovenskem jeziku in da je pri tem uporabil latinico. Klun je torej že pred Elzejem (v začetku petdesetih let) v *Mittheilungen* podal zelo pozitivno oceno reformacije na Slovenskem. Nato so se s tem vprašanjem ukvarjali v šestdesetih letih še Elze (med drugim o protestantski stanovski šoli v Ljubljani), Radič (o Mandelčevi tiskarni) in Dimitz, ki je objavil bogato listinsko gradivo. Na reformacijo se marsikje navezuje že tudi vprašanje protireformacije in vloge T. Hrena.

Ves čas je bilo veliko pisanega o zgodovini šolstva, tako v času reformacije (Richter), kot tudi v kasnejši dobi, posebej v 18. stoletju.

Potem so tu še članki iz obravnavane tematike na društvenih mesečnih sestankih.¹⁷ Društvo je namreč od leta 1856 dalje na Klunovo pobudo prirejalo mesečne sestanke, ki so bili dobro obiskani in na katerih se je zvrstilo veliko predavanj historiografske, filološke, deloma etnografske in arheološke vsebine. Velika udeležba na teh sestankih priča, da so čutili potrebo po sestajanju in diskusijah, kar je bilo tedaj možno pravzaprav le pod oznako znanstvenih sestankov (nekaj časa jih je imelo tudi Muzejsko društvo, vendar bolj naravoslovne vsebine), ker delovanje političnih društev v dobi neoabsolutizma ni bilo dovoljeno.

Kljub temu, da je mnogo obravnavane tematike v *Mittheilungen* iz novega veka, je še vedno precej prispevkov tudi o starejši zgodovini.

Pojavljajo se tudi polemike in nekateri teoretični članki in razprave.

Kakor še danes, so tudi tedaj nekateri posamezniki skušali dvigovati slovensko zavest z nekritičnimi, neznanstvenimi teorijami. Precej različnih mnenj so izzvali članki Davorina Trstenjaka o avtohtonosti Slovencev in Rebičevi članki o slovanstvu Skitov in Sarmatov. Klun sam se s Trstenjakom ni strinjal, vendar je članke objavljaj, ker je menil, da je treba objavljati tako Trstenjakove teze kot tudi njemu nasprotna mnenja. Ostro je Trstenjaka napadel nemški pisec Mathias Koch, najprej v *Mittheilungen*,¹⁸ nato pa še v knjigi *Über die älteste Bevölkerung Österreichs und Bayerns* (1856). Koch napada ne le Trstenjaka, ampak tudi Klunovo uredništvo *Mittheilungen* in delo celotnega društva. Piše, da so bili leta 1848 Nemci izpostavljeni madžarski in slovanski nevarnosti in pravi, da je Klun tako kot Trstenjak tudi Slovan in mu očita panslovansko ošabnost. Zanimiv je Klunov odločni odgovor, kjer je med drugim povedal, da je pristaš literarnega panslavizma in da se tega ne sramuje. Rekel pa je še: "Kdaj je sploh kdo trdil, da je kranjsko historično društvo nemško ali da naj bi to bilo? Kranjska je slovanska dežela in je to bila

¹⁵ *Blätter aus Krain* 1857, str. 24.

¹⁶ Prav tam, 1857, str. 23.

¹⁷ Več o problematiki mesečnih sestankov je v prispevku Olge Janša-Zorn, *Historično društvo za Kranjsko. Zgodovinski časopis* 46, 1992, str. 457-468 in 47, 1993, str. 251-261.

¹⁸ *MHK* 1854, str. 65.

že stoletja; kranjska zgodovina je prevladujoče slovanska, ker obravnava dejanja in razvoj slovanskega ljudstva" in dalje "da mi Kranjci s slavizmom simpatiziramo, nam bo Koch vendar odpustil; zakaj potem on kot Nemec simpatizira z Nemci? O zgodoviniopisju Kranjske brez poznavanja panslavizma, brez globljega poglobljanja v jezikovne primerjave gotovo ne more biti govora. Mimo so časi, ko je nekritično kompiliranje iz citatov starih in novih pisateljev in pomešano z banalnimi frazami ali duhovitimi refleksijami, bilo vzeto kot zgodovinsko delo itd."¹⁹

Na kritike Mittheilungen zaradi avtohtonistične teorije je odgovarjal tudi E. H. Costa, ki je za Klunom prevzel uredništvo. Costa pa je podpiral Trstenjakovo teorijo, zato je tudi znotraj Mittheilungen prišlo do zaostritve. Zlasti trojica Elze, Dežman in Issleib je dosegla, da Trstenjakovih člankov niso več objavljali v društvenem glasilu. V zvezi s to problematiko in zaradi nekaterih drugih nesoglasij, je tudi prišlo do odstopa E. H. Coste kot urednika.

So pa Mittheilungen seznanjale bralce z mnenji R. Knabla, A. Prinzingerja, Ilwofa in še nekaterih drugih zgodovinarjev o teh problemih.

Posebej zanimivi so teoretični članki. Sicer je tudi iz samega delovanja društva mogoče oceniti odnos posameznih članov do zgodovinskega raziskovanja. Čeprav tovrstnih člankov ni veliko, vendar ne preseneča, da sta v tej smeri pisala zlasti oba tajnika in urednika V. F. Klun in E. H. Costa.

Klun je svoje poglede na razvoj zgodovinske znanosti večkrat pojasnil v uredniških opombah in v svojih pozivih na sodelovanje v društvenem glasilu. Posebej pa je pisal leta 1857 o razvoju zgodoviniopisja na Kranjskem²⁰ in podal sliko dotedanjega zgodovinskega raziskovanja. Potem ko je naštel nekaj mejnikov iz starejše zgodovine (boj poganstva in krščanstva, upor Ljudevita Posavskega, pomen vladanja Otokarja II. Premisla, razkosanje dežele med razne fevdalce, vloga Habsburžanov, boj s Turki ipd.), je spregovoril o pomenu arhivskih virov, ki so raztreseni v arhivih sosednjih dežel in bi jih bilo treba raziskati ter o številnih antičnih in srednjeveških piscih (omenja med drugim Fredegaria, Pavla Diakona, anonimnega pisca De Conversione Carantanorum, pa še Hanžiča itd.). Zaveda se pomena objavljanih virov, posebej hvali Ankershofna in Bianchija in razlaga katere arhive bi bilo treba predvsem pregledati (naštevata arhive Andeških, Ortenburžanov, Celjanov, škofij iz Brixna in Freisinga). Pri pregledu kranjskih zgodovinskih raziskav se v marsičem naslanja na Linhart in tako kot on pričenja svoj pregled s T. Hrenom, dodaja pa tudi svoje vedenje o Hrenovih Analih, med drugim omenja, da je Hren v Loki kopiral in izpisoval razne listine, pisal pa tudi o prihodu Kočevarjev na Kranjsko. Omenja, da je v ljubljanskem stanovskem arhivu sam pregledal več Hrenovih del, ki se nanašajo na njegovo protireformacijsko delovanje. Potem omenja Baučarjevo Zgodovino Norika in Furlanije in podobno kot Linhart ugotavlja, da je delo premalo kritično. V zvezi s Schönlebnovim delom pravi, da "moremo danes komaj zadrževati smeh, ko beremo, da so Japodi potomci Jafeta, Iliri Keltov, Vandali Slovanov itd." Kritičen je do metode dela Schönlebnove kronologije, do njegovih genealogij in še do marsičesa, vendar mu priznava vztrajnost in delavnost. Klunova sodba o Valvasorju je podobna Linhartovi (npr. da je Valvasor prepisoval Schönlebna, da so veliko vredni zlasti Valvasorjevi topografski opisi), dodaja pa še svoje ugotovitve, da je Valvasor v skladu s praznoverjem svojega časa večkrat mešal pravlјice in zgodovino in je danes

¹⁹ MHK 1857, str. 6.

²⁰ Über die Geschichtsforschung und Geschichtsschreibung in Krain. MHK 1857, str. 46-53.

težko ločiti pripovedke od pravih zgodovinskih dejstev. Klun pribije, da bi bilo treba, da končno oster nož historične kritike marsikatero verjetno in priljubljeno pripovedko loči od deželne zgodovine, vendar na drugi strani zelo ceni Valvasorjev patriotizem. Potem piše o vlogi Akademije operozov, dotakne se dela Gregorja Dolničarja *Epitome chronologica*, ki ga pa ne ceni in je šele P. Radič to oceno kasneje popravil. Govori o zaslugah posameznih samostanov za duhovni razcvet in meni, da so še največ storili frančiškani, zlasti na jezikovnem in literarnem področju. Med operozi omenja Jurija Gladiča, barona Edlinga in barona Gusiča. To razmišljanje zaključí z vzklikom: "Kdaj bo prišel čas, ko bo z združitvijo kranjskega historičnega društva z deželnim muzejem tretjič nastala taka ustanova (akademija) s pomlajeno močjo."²¹ Potem pripelje Klun zgodovinopisje do Linhartarja, ki ga imenuje največji zgodovinar Kranjske in ga tudi lepo in obširno predstavi. Naglašá, da je Linhart prvi, ki je s strogo znanstveno raziskavo povezal zgodovinsko kritiko in napisal pragmatično zgodovino Kranjske, ki odgovarja vsem zahtevam tovrstnih del. Obžaluje le, da se Linhartova zgodovina konča z obdobjem Karla Velikega. Dodaja, da četudi bodo novejšé raziskave nekatera Linhartova mnenja glede na starejšé slovanstvo modificirala, mu je Kranjska dolžna veliko zahvalo.

Pri opisovanju razmer na zgodovinopisnem področju v 19. stoletju omenja nekatere časopise in izpostavi nekaj avtorjev med drugim Vodnika, prof. Zupančiča, predvsem pa F. X. Richterja. Spregovori še o sodobnikih H. Costi (hvali zlasti njegove *Reiseerinnerungen aus Krain*), D. Trstenjaku, Hicingerju.

Kar se tiče teh Klunovih ocen glede kranjskega zgodovinopisja, so bile kar realne.

E. H. Costa se je teorije zgodovine loteval že v svoji doktorski disertaciji, ki je leta 1855 izšla v knjižni obliki na Dunaju kot *Enzyelopädische Einleitung in ein System der Gesellschaftswissenschaft*, ki jo je nek anonimni kritik negativno ocenil.²² Dejstvo pa vendar je, da Costa podaja nek teoretični pogled na zgodovino in kaže dokaj liberalni odnos do države in družbe.²³ Svoje poglede na zgodovino je pozneje izrazil še večkrat. Tako na občnem zboru Historičnega društva 1855, ko je govoril o pokrajinski zgodovini in njenem odnosu do univerzalne zgodovine. To predavanje je bilo tudi objavljeno.²⁴ Svoja razmišljanja je pričel z najstarejšimi zgodovinopisci, grškimi logografi, spregovoril o pragmatičnem zgodovinopisju, naglasil pomen zgodovinskih virov in zato podprl izdajanje *Diplomatarium Carnolicum*, opozoril na nekdanjo prevladujočo univerzalno zgodovino in nato prešel na sodobni čas, ko so pričele nastajati zgodovine držav in dežel. Poleg deželnih naglašá še pomen zgodovine mest in odvisnost zgodovine dežele ali mesta od splošnih problemov človeštva. Pomen zgodovinskega raziskovanja in zgodovine na sploh povezuje z vzbujanjem patriotizma. Tak pogled pa je značilen tudi za tedanjó usmeritev avstrijskega zgodovinopisja.

Svoja razmišljanja o zgodovini je Costa prikazal tudi v Novicah.²⁵ Tu je objavljeno njegovo predavanje, ki ga je imel v ljubljanski čitalnici. Tudi tu je naglasil pomen prehoda pripovednega zgodovinopisja k pragmatičnemu (vzročnemu). Med drugim je še

²¹ MHK 1857, str. 51.

²² *Literarisches Centralblatt für Deutschland*. Leipzig, 10. 5. 1856, št. 19, str. 305-306. V istem časopisu je istega leta objavljena tudi kritika *Mittheilungen*. Po nekaterih domnevah naj bi kritika bila Dežmanova, meni se zdi, da bi bila lahko Kochova.

²³ S filozofskega vidika je delo obravnaval Ivan Urbančič, *Poglavitne ideje slovenskih filozofov med sholastiko in neosholastiko*. Ljubljana 1971, str. 192-197.

²⁴ MHK 1855, str. 7-8, 9-11.

²⁵ *Novice* 1864, str. 35, 42-43, 50-51.

zapisal: "Tudi bi jako bilo želeti, naj bi se spisala v slovenskem jeziku zgodovina kranjske zemlje, še raje pa zgodovina slovenskega naroda". Hvali češko zgodovino Palackega in Dogodivšine Štajerske zemle Antona Krempla. E. Costa je tudi v okviru Historičnega društva zagovarjal podobno misel, vendar so nekateri še vedno zagovarjali pisanje v nemščini.

Zanimiva se zdi misel, ki jo je izrekel na občnem zboru 1861 tedanji društveni tajnik Dimitz: "Da mi gojimo znanost v nemškem jeziku, nam naj ne bi odvzelo sodelovanja slovenskih rodoljubov, kajti tudi v nemškem jeziku moremo delovati za narodne interese in znanost ne pozna nobene pregrade. Novo svetovno gibanje v slovanskem svetu narodov mora vzbuditi tudi intenzivnejšo dejavnost našega društva in mi bomo stremeli k temu klicu z razširjenjem našega znanstvenega povezovanja v tej smeri, kot se je to začelo pravkar preko društev v Vilni in Krakovu."²⁶

Po drugi strani je bil v Einspielerjevem Slovencu 1865²⁷ objavljen anonimni članek (Ivan Prijatelj ga pripisuje Levstiku), ki izraža o Mittheilungen naslednje mnenje: "Da bi Mittheilungen leta 1846 v slovenskem jeziku na svetlo hodile, ni bilo pričakovati v tistih časih, kajti slovenščina jela se je še le gibati, toliko pa smemo zagotavljati, da bi se bilo to tačas prej zgodilo, kakor sedaj, ko se mnogo nasprotuje cum studio in s strastjo. Da resnico govorimo, kažejo marsikateri spisi v sporočilih zgodovinskega društva, ki se je nekdanj marljivo oziralo na slovensko in sploh slovansko zgodovino. Neutrudni dr. Etbin Costa je že 1855 in dalje zapisoval vse tudi slovanske spise v oziru naše in sploh slovanske zgodovine v svojih Beiträge zur Literatur betreffend Krains Geschichte, Topographie und Statistik; profesor Metelko je povedal marsikaj mičnega o slovanski književnosti in vedah. Učeni Davorin Trstenjak je zagovarjal z jezikovnimi preiskavami vselej Slovence, njih narodnost in prvotni stan na Kranjskem. Dr. Klun, ki je podal ne davno tega, Nemcem izverstno povestnico našega slovstva, razglašal je med drugim preiskave o slovenskih pisateljih. Marljivi dekan Hicinger, ki ima našo povestnico, rekel bi, v mazincu, priobčeval je veliko o cerkveni in posvetni zgodovini kranjski in naših sosedov."

Ta oznaka se mi zdi dokaj realna. V nadaljevanju pa beremo, da društvo peša in da "Zgodovinsko društvo si ne bo prej opomoglo, dokler ne postane bolj kranjsko, bolj narodno. In da postane narodno, treba je pred vsem, da so njegova sporočila taka, da jih umejo tisti, katerih deželsko povestnico preiskuje - da so slovenska.... Verh tega je tudi sedaj večina udov, ki ume slovenski in vendar jih je med njimi, ki so sposobni tudi za pisanje slovensko".

Dejstvo je, da je od srede šestdesetih let dalje vedno bolj vidna stagnacija v delovanju društva in izdajanju njegovega glasila. Še leta 1866 je Historično društvo za Kranjsko imelo 335 članov, ki so bili vsi naročniki časopisa, in blizu 80 zamenjav. Vzrokov za nazadovanje je bilo verjetno več. Vodstvo samo je to opravičevalo z vojno in kolero, zaradi česar je bila licejska stavba spremenjena v bolnišnico. Vedeti je treba, da je vrsta prizadevnih piscev umrla (Metelko, Hicinger, Poklukar), nekateri so odšli iz Ljubljane (Klun, Nečasek, Radič, Elze). V drugi polovici šestdesetih let je bilo vedno bolj čutiti zaostren odnos med Nemci in Slovenci tudi v okviru Historičnega društva za Kranjsko. Obenem je pri velikem delu slovenske inteligence in meščanstva prevladalo mnenje, da je tudi znanstveno literaturo treba pisati v slovenščini. Ne gre spregledati

²⁶ MHK 1861, str. 35.

²⁷ Slovenec 25. 3. 1865.

dejstva, da je to čas čitalnic, kjer se zbira narodnozavedna inteligenca in meščanstvo, da je bil 1863 ustanovljen Južni Sokol in 1864 Slovenska Matica z nalogo izdajati slovenske znanstvene knjige in poljudna dela. Njen prvi predsednik je bil L. Toman, za njim pa E. H. Costa, oba sta bila dotlej dokaj vidna člana Historičnega društva za Kranjsko, v katerem pa je pričel vidnejšo vlogo dobivati K. Dežman. Leta 1867 je bil Dežman prvič izvoljen v odbor Historičnega društva, istočasno je vodil Muzejsko društvo za Kranjsko. Iz odbora je izstopil E. H. Costa, ki je bil prav tedaj odstavljen kot ljubljanski župan,²⁸ njegov oče H. Costa pa je odložil funkcijo ravnatelja Historičnega društva za Kranjsko. Število članov društva je naglo upadlo (1868 jih le še 130) in zdi se, da so v društvu vztrajali le bolj nemško usmerjeni člani, vendar tudi taki kot Slovencem naklonjeni Dimitz. 1868 so Mittheilungen prenehale izhajati, o vzrokih pa ni bilo govora. Društvo je formalno še obstajalo do leta 1885.

Več se o društvu piše spet leta 1874 ob izidu Dimitzeve Geschichte Krains, ki so jo namesto društvenih Mittheilungen pošiljali kot zamenjavo številnim sorodnim društvom. Tega dela, ki ni slabo, bi Dimitz gotovo ne mogel napisati, če ne bi aktivno deloval v Historičnem društvu in poznal številne članke in objave virov v Mittheilungen.

Zaključim naj z ugotovitvijo, da naše zgodovino pisje, še bolj pa polpretekla literarna zgodovina, marsikdaj podcenjujoče gledata na delovanje Historičnega društva za Kranjsko in njegovo glasilo, vendar mislim, da je taka ocena krivična. Posameznim avtorjem je sicer mogoče očitati premalo kritičnosti in pomanjkanje znanstvenega aparata, po drugi strani pa bolj razgledani avtorji velikokrat pozivajo na bolj kritičen odnos do starejših del in zahtevajo kritičen pretres virov in uporabo le-teh pri pisanju zgodovine. Menim torej, da bi brez množice zbranega gradiva, poskusov objavljanja virov in registrov, brez vrste razprav in člankov v Mittheilungen, generacija slovensko pišočih zgodovinarjev, šolanih na avstrijskih univerzah, ki se je pričela uveljavljati v sedemdesetih letih 19. stoletja, imela veliko več začetniških težav.

²⁸ E. H. Costa je bil leta 1867 kot ljubljanski župan suspendiran zaradi vpletenosti v spopad med turnerji in sokoli.

Vasilij Melik

NAŠI ZGODOVINSKI LISTI IN ZGODOVINOPISJE (NEKAJ MISLI)

I

Letos se spominjamo stopetdesetletnice prve zgodovinske revije na ozemlju današnje republike Slovenije, *Mitteilungen des Historischen Vereins für Krain*. Prva številka teh izvestij nosi datum 1. januarja 1846. Revijo in njenega izdajatelja, Historično društvo za Kranjsko, je podrobno raziskala Olga Janša-Zorn in popravila starejše dokaj omalovažujoče mnenje v pozitivno.¹ *Mitteilungen* so nehala izhajati 1868, *Historischer Verein* pa se je razpusil na občnem zboru 2. julija 1885. August Dimitz je dejal, da se društvo sicer razpušča, da pa se obenem obnavlja: "Le roi est mort, vive le roi! Historično društvo je mrtvo, naj živi historično društvo, prerajeno v muzejskem društvu!"² Muzejska društva so bila namenjena tako ljubiteljem zgodovinske kot ljubiteljem prirodoslovne strani muzejev. Ljubljansko muzejsko društvo, ustanovljeno 1839, je zaradi dejavnosti Historičnega društva seveda (dokler je bilo to aktivno) posvečalo večjo pozornost prirodoslovju. Vse tri publikacije, ki jih je v letih 1856, 1858 in 1862 izdalo društvo,³ so govorile skoraj samo o prirodoslovju. Pravila društva iz leta 1865 so govorila o podpori kranjskega deželnege muzeja in kranjskega domoznanstva, posebej pa njegove prirodoslovne strani.⁴ Tudi prvi letnik *Mitteilungen des Museal-Vereins für Krain*, ki je izšel 1866, je dajal isto sliko. Drugi letnik, ki je izšel 23 let pozneje (1889), že po koncu Historičnega društva in njegovi oporoki, pa je bil drugačen: vodstvo društva je zdaj in v prihodnje želelo, da bi bili prirodoslovna in zgodovinska stran enako upoštevani.⁵

Med letoma 1868, ko so nehala historična izvestja, in 1889, ko so znova začela izhajati muzejska izvestja, v teh krogih ni bilo nobene zgodovinske revije. Toda suša ni bila taka, kakor bi sodili. Od leta 1866 naprej je *Letopis Matice Slovenske* (v času do 1868 imenovan *Národní koledar in Letopis*) obsegal poleg poročil o matičinem delu še "poučni in zabavni del", v katerem so bile "znanstvene razprave" in nekaj časa tudi "leposnanski spisi". Leta 1899 so objave preuredili: *Letopisu* so ostala samo poročila, za druge prispevke pa je začel izhajati *Zbornik znanstvenih in poučnih spisov*, ki je do prve svetovne vojne dosegel 14 zvezkov (1912). Med njimi sta bila tudi Trubarjev (1908) in Bleiweisov (1909) zbornik ter Bogumila Vošnjaka monografija *Ustava in uprava ilirskih dežel* (1910). *Letopis* bi lahko mirno imenovali prvo slovensko periodično publikacijo za zgodovino; v njem in v *Zborniku* je bil delež zgodovinskih razprav zelo velik. Za

¹ Olga Janša-Zorn: *Delovanje zgodovinskih društev s sedežem v Ljubljani v 19. stoletju - Historično društvo za Kranjsko* (disertacija na filozofski fakulteti univerze v Ljubljani 1988), *Historično društvo za Kranjsko* (Zgodovinski časopis 1991-1993).

² *Mitteilungen des Musealvereines für Krain* 2, 1889, str. XI.

³ *Jahresheft des Vereines des krainischen Landes-Museums* 1856, *Zweites Jahresheft ... 1858*, *Drittes Jahresheft ... 1862*.

⁴ *Mitteilungen des Museal-Vereins für Krain* 1, 1866, str. III.

⁵ *MMK* 2, 1889, str. III.

šestdeseta in sedemdeseta leta omenja Milko Kos pohvalno dva avtorja: to sta Franjo Bradaška in Janez Parapat.⁶ Talentirani in kritični Janez Parapat je objavil precej razprav, med njimi sta po Kosovem mnenju najboljši deli O kmečkih puntih sploh in o uporih leta 1573 posebej (v Letopisu 1869) in Turški boji v XV. in XVI. veku s posebnim ozirom na Slovence (v Letopisu 1871). Bradaška je manj pisal, objavil pa je leta 1870 razpravo O najstarejši slovenski zgodovini, ki kaže poznavanje virov in dobro presojo, tako da je nekatere njegove trditve, recimo o obrsko-slovenskem razmerju, novejša historiografija povsem potrdila.

Franc Šumi (Schumi), slaščičar (tovarna bonbonov nosi še danes njegovo ime) in ljubitelj zgodovine, je začel leta 1882, ker že več kot deset let Historično društvo ni kazalo nobenega znaka življenja, na svoj račun objavljati listine in poročila v publikaciji Archiv für Heimatkunde, ki naj bi izhajala od časa do časa. Izšli sta dve knjigi (1882-87), sodelovala pa sta med drugim tudi Simon Rutar in Arnold Luschin.

Novembra 1888 se je pojavilo prvo slovensko, samo zgodovini namenjeno glasilo. To je bil Zgodovinski zbornik, ki je kot priloga ljubljanskega škofijskega lista "v nedoločenih obdobjih", dostikrat z zelo velikimi presledki, izhajal do leta 1908, posvečen seveda cerkveni zgodovini, zlasti zgodovini župnij, pri katerih pa se je pokazalo, da je smotrnejše izhajanje v posameznih zvezkih. Kakor smo že povedali, so začele leta 1889 muzejske Mitteilungen redno izhajati. Istega leta je Anton Koblar predlagal, naj bi časopis objavljati tudi slovenske članke. Odbor je sredi leta 1890 sklenil, naj se slovenski članki objavljajo kot poseben del poleg nemških Mitteilungen. Koblar je postal tajnik društva in je pisal odtlej vse zapisnike občnih zborov in odborovih sej v slovenščini.⁷ Leta 1891 so začela izhajati Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko. Prvi letnik je imel 86 strani s tremi razpravami, ki jih je vse napisal Anton Koblar. Drugi letnik je imel že 160 strani in 6 razprav. Josip Apih, Anton Kaspret, Franc Kos in Simon Rutar so bili novi avtorji. Ne smemo pa misliti, da so v Izvestja pisali Slovenci, v Mitteilungen pa Nemci - v obeh glasilih so bili pisci večinoma Slovenci.

Alfonz Müllner, nekoliko svojeglav kustos kranjskega deželne muzeja, je začel, ko se je sprl z odborom Muzejskega društva, izdajati julija 1892 sam svoj časopis, Argo (Zeitschrift für krainische Landeskunde). Pisal je vanj tudi večino člankov, zlasti iz arheologije in zgodovine železarstva. Kljub vsemu je časopis vzdržal deset let, vse do Müllnerjeve preselitve na Dunaj (1903). Müllner je prvi za svoje glasilo našel živo ime Argo namesto brezbarvnih splošnih Mitteilung, Izvestij, Zbornikov, Letopisov.

17. januarja 1908 je bilo Valterju Šmidu poverjeno uredništvo nemških Mitteilungen; na seji odbora Muzejskega društva je bilo istega dne sklenjeno, spremeniti ime časopisa v Carniola (Zeitschrift für Heimatkunde). Po Müllnerjevem zgledu je dobilo torej glasilo prijaznejše ime, obdržala ga je tudi reforma čez dve leti (dasi z "novo vrsto" in novim štejetem letnikov). 11. februarja 1910 je namreč sklenil občni zbor, da se "opusti dvojno glasilo, slovensko in nemško ter naj se strne v enotno poliglotsko".⁸ Poliglottstvo se je kazalo v slovenskih, nemških in francoskih naslovih in sporočilih, v resnici pa je ta sprememba pomenila dokončno slovenizacijo ljubljanskega zgodovinskega časopisja, ki se je bila začela pred dvajsetimi leti.

⁶ Slovenska matica 1864-1964 (ur. F. Bernik) Ljubljana 1964, str. 167, 168.

⁷ Josip Mal: Naše muzejsko društvo v teku sto let, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 20, 1939, str. 20.

⁸ Carniola NV 1, 1910, str. 184.

Za Ljubljano je postal drugi zgodovinski center Maribor. Nemci so imeli ogromno večino v mestu, toda posebnih znanstvenih postojank tu niso potrebovali, njihovo središče je bilo deželno glavno mesto in univerzitetno mesto Gradec. Slovenci pa so svoj znanstveni center potrebovali. Podlago zanj sta dala obstoj škofije in bogoslovja v Mariboru, glavne zasluge pa je imel profesor bogoslovja dr. Fran Kovačič, ki je zasnoval Zgodovinsko društvo v Mariboru (1903) ter kot njegovo glasilo Časopis za zgodovino in narodopisje (1904), danes najstarejši zgodovinski časopis na Slovenskem.

Seveda pa zgodovinarji pred prvo svetovno vojno nikakor niso objavljali samo v navedenih zgodovinskih glasilih. Odprte so jim bile literarno-kulturne revije kakor Ljubljanski zvon ali Dom in svet, pa kulturno-znanstvene revije kakor zlasti masarykovsko-socialdemokratski Naši zapiski (1902-1922), katoliški Čas (1907-1942) in liberalna Veda (1911-1915).

II

Med ocenami dela naših zgodovinarjev v 19. stoletju je bilo izraženo mnenje, da je po Linhartu slovensko zgodovinopisje padlo in da je v njem naraščala nekritičnost.⁹ Če govorimo o dobi po 1846, ki jo imamo pred seboj, je treba take sodbe nekoliko omiliti. Po fantazijah Davorina Trstenjaka ni mogoče soditi vseh piscev. Mnogi so vneto zbirali vire in prispevali marsikatero koristne kamenčke našemu poznavanju preteklosti. Ta čas se je v veliki meri posvečal lokalni zgodovini, preteklosti posameznih župnij, mest in trgov ter študijam na podlagi graščinskih arhivov. Posebno veselje je kazal tudi za francosko medvladje, deloma zaradi njegovih posebnosti, deloma pa zaradi simpatij do Francozov. Prevladovanje drobnih lokalnih člankov najbrž ni bila samo posledica zgrešenih pogledov na zgodovino, ampak tudi posledica dejstva, da je bilo naše zgodovinopisje še mlado in je zato hočeš-nočeš moralo začenjati z majhnimi stvarmi. Vsak začetek je težak. Naj navedem primer iz dvajsetih let našega stoletja. Ivan Prijatelj, véliki raziskovalec slovenske literarne in politične zgodovine 1848-1895 je večkrat odpovedal predavanje, ker ni utegnil zbrati potrebnih podatkov. Danes je o tej dobi toliko raznovrstne literature, da ne more biti nihče več v podobni zadregi. Niso pa izhajale pred sto, stopetdesetimi leti samo drobne stvari.

Največji dosežek strokovno nešolanih zgodovinarjev je najbrž obsežna Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813, ki jo je "s posebnim ozirom na kulturni razvoj" napisal August Dimitz, c.kr. finančni svetnik in je izšla v letih 1874-76 na dobrih 1500 straneh. Isto leto kot prvi zvezek Dimitzove zgodovine Kranjske je izšel pri Mohorjevi družbi prvi zvezek Občne zgodovine za slovensko ljudstvo, ki jo je pisal srednješolski profesor Josip Stare. Izhajala je 17 let, dosegla 2500 strani in postala najbolj brana slovenska poljudna knjiga. Uspeh Mohorjeve družbe in pisca zgodovine je bil izreden. To najlažje merimo po tem, da v vseh naslednjih sto letih nismo mogli napraviti nič podobnega.

Reforma avstrijskih univerz in s tem povezan začetek pravega študija zgodovine sredi stoletja je bila zelo pomembna sprememba. Prva slovenska študenta po tej reformi sta bila Janez Trdina in Franjo Bradaška (1850-1854).¹⁰ Trdina zgodovinskih razprav pozneje ni pisal, Bradaško pa smo že omenili. Najbolj so seveda znani kot strokovno

⁹ Franc Kos: Izbrano delo, Ljubljana 1982, str. 340, 342 (Bogo Grafenauer).

¹⁰ Prav tam str. 344.

izšolani zgodovinarji nekaj mlajši Simon Rutar, Jože Apih, Anton Kaspret, Ivan Vrhovec in Franc Kos. Zaradi njih je postavil Grafenauer mejo med diletantizmom in znanostjo v čas okrog leta 1880.¹¹ Seveda pa ne smemo pozabiti, da sta tudi teologija in pravo dajala nekaj zgodovinske izobrazbe in da razlike med ljubiteljstvom ali diletantizmom in strokovnostjo ni treba vselej preveč poudarjati. Zgodovinskega gledanja se pravemu ljubitelju ni bilo posebej težko priučiti, na drugi strani pa ni tako težko najti starejše in mlajše strokovno izšolane zgodovinarje, ki so po svoji nezanesljivosti in slabi metodi slabši od mnogih diletantov.

Razvoj društev in njihovega tiska, dostopnost virov in tradicija so pogojevali omejitve na dežele. Želje po širšem gledanju pa so se stalno ponavljale. Anton Kaspret je 12. junija 1891 na seji odbora Muzejskega društva za Kranjsko menil, naj bi slovenska Izvestja, ki so tega leta začela izhajati, prinašala sestavke s področja domoznanstva vseh slovenskih dežel.¹² Na občnem zboru 23. januarja 1893 so nekateri predlagali, naj bi imela Izvestja drug naslov ali pa naj bi vsaj odpadel pristavek "za Kranjsko", ker naj bi se časopis oziral tudi na sosednje slovenske dežele.¹³

Vsi članki Izvestij niso bili omejeni na Kranjsko. Tako so pisali 1895: Fridolin Kavčič o slovenskih osebnih imenih koroških plemičev v srednjem veku, Koblar o potresih na Slovenskem, Simon Rutar o rimskem Celju. Ob prevzemu uredništva je Josip Gruden 1909 zapisal, da je "cilj, za katerim moramo stremeti..., da si Izvestja izpopolnimo v osrednje slovensko glasilo za zgodovino in narodopisje" in se v tem smislu obračal "do razumništva po vseh slovenskih pokrajinah s prošnjo, da nas duševno in gmotno podpira".¹⁴

III

Rezultat prve svetovne vojne je prinesel velikanske spremembe. Izginila je stara avstrijska skupnost in nastala nova jugoslovanska. Pojavljale so se zahteve po popolnem odmiku od nemške kulture. Zlasti v začetku je bilo vse jugoslovansko; tisti, ki so res tako mislili, ki niso, a so čutili, da se je treba prilagoditi novim razmeram in opustiti nekdanje poglede. Zelo zanimiv za takratno vzdušje je bil občni zbor Muzejskega društva za Kranjsko 29. aprila 1919. Predsednik društva Josip Mantuani, ravnatelj muzeja, je dejal v svojem poročilu: "Odločujoča zadeva je sedaj nova orijentacija. Za razmerami, ki jih ustvarja naša doba, ne smemo zaostati, a tudi pre nagliti se ne smemo kot resni ljudje in znanstveno društvo, ki ne smemo podleči efemernim, če tudi še tako sugestivnim geslom. Kot Kranjci nimamo več obstanka, ker Kranjske ni več. S tega vidika bo uravnati nadaljno postopanje".¹⁵ K predlaganemu novemu imenu društva (Muzejsko društvo za Slovenijo) se je oglasil Fran Ilešič, da je izraz nekoliko preoster, in bi se nam znal očitati separatizem z ozirom na Hrvate in Srbe; manj politično bi bilo morda označenje "za slovensko ozemlje",¹⁶ vendar je bil predlog odbora sprejet. Namesto prejšnjega imena Carniola so dali glasilu novo brezbarvno ime: Glasnik Muzejskega

¹¹ Prav tam str. 343.

¹² Mal str. 21.

¹³ Prav tam.

¹⁴ IMK 19, 1909, str. 64.

¹⁵ GMS 1, 1919/20, str. 37.

¹⁶ Prav tam str. 40.

društva za Slovenijo. Dolgotrajne povezanosti med zgodovino in prirodoznanostjo je bilo med obema vojnoma konec.

Leta 1929 je zadnjikrat izšel prirodoznanstveni del Glasnika, leta 1931 pa so začele izhajati Prirodoznanstvene razprave. Glasnik je ostal zgodovinarjem. 24. maja 1934 je tudi celotno Muzejsko društvo pripadlo zgodovinarjem. Po pravilih je bil odtlej namen društva "pospeševati jugoslovansko, predvsem slovensko domoznanstvo v zgodovinskem in etnografskem oziru ter zgodovinske vede sploh". Istega leta 1934 je začela Ljubljana izdajati Kroniko mestne občine ljubljanske: prinašala naj bi "vse o Ljubljani, kar je vredno, da ostane v spominu. Pisala bo zgodovino njenega prebivalstva, posameznih stanov, znamenitih oseb in važnih dogodkov; pripovedovala bo povest njene industrije, trgovine, obrti; beležila bo njeno kulturno stremenje, umetniški razvoj; zemljepisci, geologi, starinoslovci bodo prinašale svoje študije o njej." Polagoma bo tako raslo gradivo za onega, ki bo "prvi napisal celotno zgodovino Ljubljane."¹⁷ S tretjo številko se je Kronika na pobudo Ljubljane razširila, tako da so v izdajanju poleg ljubljanske občine sodelovale še mestne občine Maribor, Celje, Ptuj, Kranj in Novo mesto.

Kronika je dobila zdaj naslov Kronika slovenskih mest. Bila je tudi prvi bogato ilustriran zgodovinarski časopis, saj so doslej naštetja glasila samo izjemoma prinašala slike, večinoma v zvezi z arheološkimi in umetnostno-zgodovinskimi članki.

Sedmi letnik 1940 je izšel do konca, prve številke naslednjega letnika, ki bi morala iziti marca ali aprila 1941, pa ni bilo več.

V letih 1918-1931 je izhajal Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino. Po prvotni zamisli naj bi bil to "strogo znanstven" časopis, središče za proučevanje jezika, književnosti in zgodovine slovenskega naroda ter morda tudi "temeljni kamen bodoči slovenski znanstveni akademiji".¹⁸ Vendar so te težnje kmalu prešle na širše zasnovano Znanstveno društvo za humanistične vede, ustanovljeno 6. oktobra 1921, ki je v letih 1923-1930 izdalo šest letnikov Razprav. Te so se potem preuredile v posamič izhajajoče monografije, oštevilčene po odsekih (historični, filološko-lingvistični in etnografsko-geografski). Ko je bila ustanovljena akademija, je sledila temu konceptu ter je izdajala Razprave po razredih, bodisi v obliki zbornikov ali posamič izhajajočih monografij. Zgodovina je bila vključena najprej v filozofsko-filološko-historični razred, v letih 1945-49 v razred za zgodovinske in zemljepisne vede, za filozofijo in filologijo, nato pa v razred za zgodovinske in družbene vede.

Glavni znanstveni pridobitvi med obema vojnoma sta bili univerza in akademija. Do prve je prišlo takoj (1919), do druge pa z velikimi težavami 1937 oziroma 1938. V zvezi s tem širjenjem znanstvene dejavnosti je bilo, da so zdaj nekatere znanosti prvič dobile svoja posebna glasila. Med bolj ali manj sorodnimi zgodovini naj omenimo: Zbornik za umetnostno zgodovino (1921), Zbornik znanstvenih razprav, ki jih je izdajala juridična (pravna) fakulteta (1921), Geografski vestnik (1925) in Etnolog (1926). Kakor smo videli, sta pred prvo vojno v zgodovinskem periodičnem tisku igrala pomembno vlogo Muzejsko društvo in Slovenska matica. Po vojni Slovenska matica Zbornika ni več izdajala, izdala pa je Politično življenje Slovencev 1797-1919, sintetično in informativno delo, ki ga je napisal Dragotin Lončar (1921) ter vrsto obsežnih del iz umetnostne zgodovine (I. Cankar), literarne zgodovine (F. Kidrič), zgodovine socialne filozofije (Spektorski), geografije (A. Melik). Historični seminar na univerzi se z izdajateljsko

¹⁷ Kronika I, 1934, str. 1.

¹⁸ Ljubljanski zvon 38, 1918, str. 368, 370 (Fran Ramovš).

dejavnostjo ni ukvarjal. Glasnik Muzejskega društva je ostal v muzeju, urednik mu je bil ravnatelj muzeja Josip Mal, predsednik Muzejskega društva pa je bil univerzitetni profesor Milko Kos. Zgodovinarji so se v dvajsetih letih precej ukvarjali s predstavljanjem srbske, hrvaške, jugoslovanske problematike - v tridesetih letih pa so prevladovala raziskave slovenskega prostora.

Glavni dosežki naše zgodovinske znanosti v prvi polovici 20. stoletja so bili po mojem mnenju: življenjsko delo Franca Kosa, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, ki je izšlo v letih 1902-1928 na 2500 straneh pri Leonovi družbi; Zgodovina slovenskega naroda, ki jo je za Mohorjevo družbo začel pisati Josip Gruden in dokončal Josip Mal - izšla je v letih 1910-19 na 2300 straneh; Milka Kosa Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije, ki je izšla leta 1933 pri Jugoslovanski knjigarni in so jo imenovali prvo znanstveno zgodovino tega časa; dela in predavanja, iz literarne in politične zgodovine 19. stoletja, ki jih je dal Ivan Prijatelj in so v celoti izšla šele po njegovi smrti; pa Frana Zwitterja študija Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni (1936), ki je prinesla veliko novost v metodi in rezultatih.

Spremembe leta 1945 so bile daleko hujše kot one v letu 1918. Imele so tudi na pisanje zgodovinarjev dosti večji vpliv, tudi pritisk. Nekateri deli stroke in nekateri znanstveniki so bili zelo prizadeti, drugi manj. O tem se je že pisalo in razpravljalo, pa se bo najbrž še več. O kvaliteti in dosežkih zgodovinskega dela po letu 1945 ne bom govoril, saj bi moral govoriti tudi o sebi in svoji generaciji. Omejil se bom samo na nekatere strani zgodovinske periodike.

Glasnik Muzejskega društva je sledil usodi Carniole po prvi vojni. Zadnji letnik je sicer še izšel po drugi vojni, 29. septembra 1945, s spremno besedo Frana Zwitterja, iz katere je razbrati misel, naj bi slovenske historične znanosti "ohranile v Glasniku svoje centralno glasilo".¹⁹ Vendar ni bilo iz tega nič. Maja 1946 je Muzejsko društvo spremenilo ime in pravila.²⁰ Nastalo je Zgodovinsko društvo za Slovenijo, Glasnik pa se je spremenil v Zgodovinski časopis, ki je začel izhajati leta 1947. Zgodovinsko društvo se je zavzelo za obnovo in nadaljevanje Kronike. Prva številka je izšla junija 1953. Kronika je dobila zdaj tretji podnaslov: časopis za slovensko krajevno zgodovino, postala je drugo društveno glasilo, skrb zanjo pa je prevzela novembra 1952 ustanovljena sekcija za lokalno zgodovino in vrsto let je bil sedež te skrbi v ljubljanskem mestnem arhivu. Naloga Kronike: "pospešuje naj predvsem zanimanje za zgodovino posameznih večjih ali manjših krajevnih območij slovenskega narodnostnega ozemlja, obenem pa naj izsledke slovenske zgodovine posreduje bralcu na čim lažje razumljiv način". V razliko od Kronike naj bi bil poudarek Zgodovinskega časopisa na "občeslovenski problematiki", dovoljen bi mu bil tudi težji stil.²¹ Časopis za zgodovino in narodopisje je bil obnovljen precej pozneje, šele leta 1965, ni pa bila obnovljena njegova predvojna priloga, Arhiv za zgodovino in narodopisje (1930-1938).

Prav gotovo spadata med značilnosti zadnjih petdeset let razmah arhivov, arhivske znanosti in dejavnosti ter razcvet lokalne zgodovine. Ta se posebej kaže v vrsti enkratnih in občasno ali redno izhajajočih zbornikov, nekaterih z vrstno številko, nekaterih brez nje. Posamezne veje in obdobja zgodovine so si ustvarila lastna glasila. Uveljavila se je zgodovina naravoslovja (pred prvo in drugo vojno smo pisali o prirodoslovju) in

¹⁹ GMS 25/26, 1944/45, str. 32.

²⁰ Zgodovinski časopis 1, 1947, str. 151, 186.

²¹ Kronika 1, 1953, str. 1.

tehnike; na prvem mestu je zgodovina medicine, ki jo je še pred drugo vojno začel raziskovati Ivan Pintar.

Tu naj navedeno naslove nekaterih, samo nekaterih novih revij z zgodovinsko ali deloma zgodovinsko tematiko in večkratnih zbornikov. Arheološki vestnik (1950), "prvi samostojni in osrednji časopis arheološke vede", kakor ga imenuje Enciklopedija Slovenije. Arhivi (1980), glasilo arhivskega društva in arhivov Slovenije. Argo (1962) je začel izhajati kot informativno glasilo za arheologijo, zgodovino umetnosti in muzeologijo; leta 1992 je proslavil stoletnico "prve številke muzejske revije Argo", ki jo je bil izdajal Müllner, ter se je tudi po formatu naslonil nanjo; je publikacija Narodnega muzeja, Slovenskega muzejskega društva in Zveze muzejev Slovenije. Acta ecclesiastica Sloveniae (1979) izdaja Inštitut za zgodovino Cerkve na ljubljanski teološki fakulteti. Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike (1971) izdaja Slovenska matica. Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete (1964) je začel izhajati kot skupno podjetje šolskih muzejev iz Ljubljane, Zagreba in Beograda, s 25. letnikom pa se je osamosvojil v Slovenskem šolskem muzeju in prevzel tudi novo ime Šolska kronika (1992). Zgodovina v šoli (1992) je publikacija Zavoda Republike Slovenije za šolstvo in šport. Muzikološki zbornik (1965) je strokovno-znanstvena publikacija za muzikologijo in jo izdaja oddelek za muzikologijo na ljubljanski filozofski fakulteti. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (1960) so postali 1986 Prispevki za novejšo zgodovino in so znanstvena revija Inštituta za novejšo zgodovino. Borec (1949) je bil "revija za Zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij", zdaj pa revija za zgodovino, literaturo in antropologijo. Zaveza (1991) je glasilo Nove slovenske zaveze. Razprave in gradivo (1960) izdaja Inštitut za narodnostna vprašanja. Gradivo in razprave (1979) se imenujejo publikacije Zgodovinskega arhiva Ljubljana, posamezni zvezki pa obsegajo vodnike po fondih, vire, razprave, zbornike itd. Loški razgledi (1954). Kamniški zbornik (1955). Celjski zbornik (1951). Ptujski zbornik (1953). Savinjski zbornik (1959). Dolenjski zbornik (1961). Goriški letnik (1974). Zbornik soboškega muzeja (1990). Annales (1991) so začeli kot anali za Koprsko primorje in bližnje pokrajine, potem pa so se preimenovali v anale za istrske in mediteranske študije (1995); objavljajo članke v slovenščini, italijanščini, hrvaščini in angleščini; vključili so tudi naravoslovje in izhajajo zdaj v dveh serijah, eni za zgodovino in sociologijo, drugi za naravoslovje, kar po svoje spominja na glasila Muzejskega društva za Kranjsko/Slovenijo pred prvo svetovno vojno in po njej. Že nekdanji bibliografi so se mučili z vprašanji, kateri zborniki ali revije spadajo med periodiko, kateri pa ne - čeprav so definicije dokaj jasne, so težave tudi danes.

Zgodovinskemu časopisu, Kroniki, Časopisu za zgodovino in narodopisje, ki se ne omejujejo na časovno obdobje ali zemljepisno omejen prostor, se je leta 1994 pridružila še revija Zgodovina za vse, ki jo izdaja Zgodovinsko društvo Celje. Zavzema se za zgodovino kot pripoved, za zgodovino vsakdanjega življenja in navadnih ljudi ter njihovih navadnih in nenavadnih zgodb.

V 150 letih, ki nas ločijo od prve zgodovinske revije na naših tleh, se je naš svet močno spremenil. Nekaj mesecev pozneje kot prva zgodovinska revija je stopila na slovenska tla tudi prva železnica (2. 6. 1846). Dve leti pozneje smo imeli prvo revolucijo in prve parlamentarne volitve. V primerjavi s spremembami v družbi, načinu življenja, mišljenja, obnašanja so spremembe v načelih zgodovinarskega dela pravzaprav zelo skromne. Zahteve po virih kot podlagi dela, po kritičnosti in preverjanju podatkov so ostale take kot so bile pred 150 leti. Velike pa so bile spremembe v vrednotenju posameznih obdobj, držav, v katerih smo živeli, oblasti, ki so nas vodile, družbenih

plasti in posameznikov. Velike so bile spremembe v teoretičnih izhodiščih in pogledih na zgodovino, v usmerjanjih k delu na določenih obdobjih ali na določeni problematiki. Zgodovinski koncepti se radi menjavajo, mnogi med njimi pa se čez čas vračajo, prav taki ali v nekoliko drugačni podobi. Pojavljajo se tudi nova imena za isto metodo ali problematiko. Naše prvo večje zgodovinsko delo v slovenščini, *Kremplove Dogodivšine štajerske zemle*, ki so izšle pred 151 leti, naj bi po svojem konceptu govorile o političnih dogodkih, živežu, obleki, jeziku in navadah, vojski in orožju, veri, duhovščini in cerkvenih zadevah, fevdalcih, podložnikih, davkih in dajatvah, poljedelstvu, "družbinskem in hišnem življenju", obrteh, trgovini in denarstvu, umetnostih, znanostih in iznajdbah. Sto let pozneje je postavljaj Josip Mal z drugimi besedami podobne koncepte, danes pa smo jih še razširili. Josipa Stareta Občna zgodovina, ki je bila tako popularna pred sto leti, bi bila danes, ko se vračamo k narativnemu zgodovinopisju, najbrž prav tako popularna, če ne bi bralcev motil tedanji jezik. "Črtice o rokovnjačih", ki jih je leta 1890 objavil v Domu in svetu bogoslovec Josip Benkovič, sestavljene po časopisnih poročilih, dokumentih, ustnih poročilih potomcev nekdanjih rokovnjačev in drugih starih ljudi, so še danes najboljše delo o rokovnjačih in bi jih prav lahko uvrstili med prispevke današnje oral history. Velike spremembe med sedanjimi in nekdanjimi časi so tudi v izobrazbeni in poklicni sestavi zgodovinarjev. Približno polovico našega 150-letnega obdobja na Slovenskem nismo imeli univerze, o zgodovini pa so vneto in uspešno pisali duhovniki in srednješolski profesorji. Za primerjavo naj na koncu navedem dva podatka:

V Mitteilungen in Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko je bilo pred sto leti (1896) enajst piscev razprav, med njimi 5 duhovnikov, 3 profesorji, 1 učitelj in 1 študent. O zadnjih dveh nekaj besed: Konrad Črnologar se je šel učiti knjigoveštva, pa je pokazal toliko veselja do risarstva in rezbarstva, da so ga poslali na učiteljsišče. Spodbujali so ga profesorji Franc Levec, Jurij Kozina in Simon Rutar, tako da je kot učitelj po Dolenjskem popisoval cerkve in gradove in objavljaj popise, izsledke in arhivske študije v obeh kranjskih izvestjih ter v glasilu dunajske centralne komisije za varstvo spomenikov; ta ga je tudi imenovala za častnega konservatorja. Umrj je leta 1904 v 44. letu starosti.²²

Istega leta je umrl tudi Vladimir Levec. Tega je očetova knjižnica navdušila za branje, profesorja Rutar in Wallner za zgodovino, tako da je v smledniškem graščinskem arhivu raziskoval in začel objavljaj že kot študent prvega semestra prava; leto dni pred smrtjo je postal izredni profesor nemške pravne zgodovine v švicarskem Fribourgu. Umrj je tri mesece pred 28. rojstnim dnem.

V zadnjem letniku Zgodovinskega časopisa (1995) je pisalo razprave 15 domačih sodelavcev. Vsi so imeli univerzitetno izobrazbo, večinoma zgodovinsko, nekateri pravno, po eden teološko in germanistično. Deset je bilo (aktivnih ali upokojenih) docentov in profesorjev na univerzi, 8 jih je (zdaj ali prej) delalo v inštitutih, muzejih in arhivih, eden je bil duhovnik, eden novinar. In še: tri so bile gospé, 16 gospodov.

²² Emilijan Cevc v Enciklopediji Slovenije.

France M. Dolinar

ROMANJA KOT OBLIKA VERSKEGA TURIZMA

Josip Lavtižar¹ je v koledarju Mohorjeve družbe za leto 1909 takole opisal odhod romarja na božjo pot: "Kdor je romal v nekdanjih časih, pripravljal se je za to potovanje kakor za pot v večnost. Pred odhodom je povabil prijatelje na svoj dom. Najprej so šli v procesiji v cerkev, kjer se je opravila za romarja slovesna zadušnica z vigilijo, t.j. črna maša z biljami.² Iz cerkve so se vrnili v romarjevo hišo k zajutreku in tu se je vršilo slovo. Slovo je bilo toliko bolj ganljivo, ker se je oglašal tačas mrliški zvonček iz stolpa. Romar je vzel najpotrebnejše reči s seboj ter oprtal čez ramo izvotljeno tikvico za pijačo. Potem je segel po krepki palici in odšel v daljni svet. Vsi so imeli solzne oči, ker je bilo negotovo, ali se še kdaj vidijo v življenju."³

Kaj je pravzaprav romanje? Romanje je potovanje potovanje poedinca ali skupine vernikov na določen kraj ali k določenemu svetišču, pri katerem si obeta posebno božjo pomoč.⁴ Tak kraj oziroma svetišče je lahko v neposredni bližini doma in je povezan s češčenjem svetnikov priprošnjikov v določenih stiskah, n.pr. sv. Roka kot zavetnika proti kužnim boleznim v Dravljah in na Krtini, sv. Florijana kot zavetnika pred ognjem v Ljubljani ali na Studenčicah pri Lescah, sv. Lucijo kot priprošnjico proti očesnim boleznim v Skaručni pod Šmarno Goro, na Podgori pri Trziču in v Dražgošah v Selški dolini, sv. Ano kot zavetnico mater v Tunjicah, na sv. Planini nad Zagorjem in podobno.⁵ Pomembno mesto pri romarskem izročilu imajo tudi svetišča, ki so povezana s spominom na dogodke iz Marijinega življenja.⁶ Ker ni ohranjenih Marijinih telesnih relikvij, so njej posvečena romarska svetišča navadno povezana s češčenjem t.im. "milostne podobe ali kipa", pred katerim se je nekoč zgodil čudež (navadno gre za nenadno ozdravljenje neozdravljive bolezni). Pomembnejša Marijina romarska svetišča so Altötting, Kevelaer, Telgte, Einsiedeln, Čenstohova, Maria Zell, Zaragosa in Tinos. Svetišča v Guadalupeu, v Lurdu in Fatimi pa so povezana z Marijinimi prikazovanji.

V poznem srednjem veku so v povezavi z evharističnim kultom nastala svetišča, v katerih so hranili t.im. krvaveče hostije, ali predmete, ki jih je prepojila kri iz take krvaveče hostije. Med bolj znanimi svetišči s takšnimi relikvijami so Heiligenblut, Walldürn, Wilsnach, Brügge in Orvieto.

¹ Duhovnik, potopisec, zgodovinar in glasbenik, rojen 12. 12. 1851 v Kranjski Gori, umrl 20. 11. 1943 v Ratečah-Planica. Poleg številnih potopisov je v samozaložbi izdal Marijina božja pota v Evropi, 4. Zvezki, Ljubljana 1934-37. Prim. Slovenski biografski leksikon, I. zvezek, Ljubljana 1925-32, 626.

² Bilje, nekdanj verski obred z molitvami za pokoj umrlega.

³ Jože Lavtižar, Koledar Mohorjeve družbe za leto 1909, 40; Jože Stabej, Staro božjepotništvo Slovencev v Porenje, v: Razprave VI. (SAZU, Razred za filološke in literarne vede, Classis II: Philologia et litterae, Posebni odtis), Ljubljana 1965, 22.

⁴ Podrobneje o tem geslo *Wallfahrt*, v: Lexikon für Theologie und Kirche, 10. Band, Freiburg 1965, 941-946; Za 10. zvezek Enciklopedije Slovenije je geslo *Romanje* napisal Franci Petrič.

⁵ Za podatke o češčenju posameznih svetnikov pri nas glej: Leto svetnikov, 4. zvezki, Ljubljana 1968-1973.

⁶ Poleg že navedenega Lavtižarjevega dela v opombi 1. glej tudi Filip Žakelj, Zdrava, Marija, milosti polna, Celovec 1960.

O češčenju svetnikov med posameznimi narodi po svetu smo pred kratkim dobili v slovenskem prevodu zanimivo knjigo z naslovom *Nebeški zavetniki*, ki jo je izdala Državna založba Slovenije.⁷ Božje poti, ki so povezane z religioznim doživljanjem in božjepotništvom slovenskega človeka v širšem slovenskem prostoru nekoč in danes pa v novejšem času opisuje Franci Petrič v knjigah z naslovom *Duša, le pojdi z mano*. Do sedaj so pri založbi Družina izšle tri njegove knjige.⁸

S spominom na dogodke iz Jezusovega življenja, so povezana svetišča v Sveti deželi. Med njimi so najpomembnejša Nazaret, Betlehem in seveda predvsem Jeruzalem kot kraj Jezusove smrti in njegovega vstajenja. Z začetki krščanstva, z začetki Cerkve kot ustanove, je povezan kraj Petrovega mučeništva v Rimu, ki je nato postal sedež Petrovih naslednikov. Večina romarskih svetišč pa je povezana s spominom na izjemne svetniške osebnosti iz zgodovine Cerkve. Tako častijo v Santiagu de Compostela apostola sv. Jakoba Starejšega, v Assisiju sv. Frančiška Asiškega, v Padovi sv. Antona Padovanskega, v Kölnu modre z vzhoda ali kot jim pravi ljudsko izročilo Svete tri kralje, v Loretu pa je predmet češčenja t.im. Marijina hišica in še bi lahko našteval.

Na romanja, ki seveda niso izključno krščanska posebnost,⁹ lahko gledamo pod različnimi vidiki. Na prvem mestu moramo seveda opozoriti na *versko razsežnost* romanj, nad katero je in še vedno bdi Cerkev. Nič manj pomembna pa ni *socialno-družbena razsežnost*, nad katero je predvsem v preteklosti bdela civilna oblast. Cerkevna določila so skušala romanja ohraniti na ravni "spodobnega in racionalno sprejemljivega". Obojega seveda ne smemo presojati z današnjimi kriteriji, ampak z zmožnostmi in prepričanjem, ki jih je imel človek in vernik v preteklosti. Tako je n.pr. Cerkev vedno nasprotovala nočnim romanjem; zahtevala je, da so bila prenočišča ločena po spolih (v tem pogledu je bila zelo stroga tudi civilna oblast) in da so bila svetišča primerno duhovno oskrbovana. Sicer je bila izvedba tudi skupinskih romanj domena laikov, ki so se pod vodstvom izbranega "vojvode" odpravili na pot. Vojvoda je bil človek, ki je poznal pot do izbranega romarskega svetišča, ki so mu bile znane možnosti preskrbe in prenočišča za romarje in ki je seveda obvladal jezik ljudstva, kamor so romali, da je mogel biti ljudem za tolmača.

Civilna oblast pa je bila soočena predvsem s problemi, kako obvladati množico, ki jo je prevzelo navdušenje; kako ustrezno nahraniti množico romarjev, ki se je k velikim svetiščem na praznične dni zbirala z vsega takrat znanega sveta. V Köln so n.pr. prihajali ljudje, ki niso znali besedice nemško, v Santiago brez znanja španščine, v Rim brez znanja italijanščine in tako dalje. Tem ljudem je bilo potrebno v razmeroma kratkem času omogočiti dostop do svetišča in do svetinje, ki so jo želeli počastiti. Istočasno pa je bilo potrebno v romarskem mestu tem ljudem zagotoviti ustrezno prehrano, prenočišče in predvsem ustrezno higieno, ki bo povzročala čim manj problemov na romarski poti in predvsem v mestih z romarskimi svetišči. Paziti je bilo potrebno, da niso izbruhnile nalezljive in kužne bolezni in podobno. Ne gre pa zanemarjati tudi posebnih varnostnih ukrepov, kadar je šlo za negotove politične razmere v Evropi.

Kaj je gnalo ljudi na božjo pot v tujino, zlasti še, če pomislimo na dramatičen opis

⁷ Ljubljana 1996.

⁸ Ljubljana 1994, 1995 in 1996.

⁹ Romarske kraje so poznali že Egipčani (Amonovo svetišče), Grki (Olimp, Delfi), Rimljani (svetišča v čast Diani). Poznajo jih nekrščanska verstva (hindujci v Benaresu, mohamedanci v Mekki) in Judje (v Jeruzalemu). Prim. članka v opombi 4.

slovesa, ki nam ga je uvodoma posredoval verski pisatelj Josip Lavtižar? Pri večini so skoraj gotovo odločali prvenstveno verski motivi: pobožnost, prošnja, spokornost, zaobljuba, hvaležnost. Ne gre pa podcenjevati tudi človekove radovednosti po nečem novem. Človeka je vedno mikalo spoznati tuje kraje, njihove ljudi in običaje. V ljudeh je vedno tlela pustolovska žilica doživeti nenavadne stvari, premagati nepričakovane nevarnosti; in vsaj nekaterim se je v obliki romanja posrečilo zadostiti tej skrivnostni sli, ki jih je žgala v njihovih srcih.

Ta dimenzija slovenske preteklosti je pri nas domala neraziskana, čeprav sodijo romanja po sodbi Jožeta Stabeja med "važna družbena dogajanja, ki jih mora zgodovina posameznega naroda nadrobno razvejiti in pretresti".¹⁰ Za svojo trditev navaja Stabej besede Bena Zupančiča, ki jih je povedal ob obrazložitvi zakona o varstvu kulturnih spomenikov v LRS 30. septembra 1961. Takole pravi: "Tvarina obravnave je dediščina slovenske kulture, torej vse tisto, kar smo dolžni ohraniti potomcem vsaj tako, kot se je ohranilo doslej, vse tisto, za kar se mora zanimati vsa naša družbena skupnost, da se obvaruje. Današnjo zgodovino si delamo v razmerah, kakršne smo podedovali. Nikoli ne smemo presojati to ali ono vrsto naše kulturne dediščine po trenutnih koristih ali trenutni uporabnosti, ali modno, naduto, nezgodovinsko ali celo nemarno, ozkosrčno. Za ljudstvo, ki so ga stoletja izkoriščali tujci, je varovanje kulturne dediščine še toliko pomembnejše. Četudi včasih ni izcela naše delo, je v njej po svoje upodobljena naša zgodovinska pot, narodova usoda in samobitnost, neuničljiva življenjska moč."¹¹

Poljudna literatura o romanju naših prednikov k različnim romarskim svetiščem doma in na tujem, je še danes razmeroma skromna. Zbral jo je Franci Petrič v že navedenih knjigah *Duša, le pojdi z mano*. Še redkeje so znanstvene razprave o tem pomembnem poglavju naše preteklosti. O starem božjepotništvu Slovencev v Porenje je leta 1965 daljšo študijo objavil že citirani Jože Stabej in jo tudi temeljito podkrepil z arhivskimi viri in strokovno literaturo.¹² Prof. Ignacij Voje pa je v *Zgodovinskem časopisu* leta 1984 objavil razpravo o Romanju Ulrika II. Celjskega v Kompostelo k sv. Jakobu.¹³ Nekoliko dopolnjeno je to razpravo objavil v poljudni obliki v *Koledarju celjske Mohorjeve družbe* za leto 1996 pod naslovom *Romanja celjskih grofov*.¹⁴ V obeh razpravah prof. Voje na podlagi arhivskih virov podrobno poroča o romanju grofa Ulrika II. v Kompostelo leta 1430 in zanimivo, o skoraj istočasnem romanju njegovega očeta Friderika II. v Rim. Friderik II. je v Rim poromal še enkrat, in sicer kot 86-leten starček za sveto leto 1450. Pri vseh treh romanjih so bili motivi romanja nedvomno religiozni, ugotavlja Ignacij Voje in meni, da so bili z ozirom na njihov način življenja pretežno spokorniškega značaja. Seveda pa ne gre spregledati političnega pomena teh romanj, ugotavlja dalje Ignacij Voje. Herman II. je preko svojega vnuka Ulrika II. ki ga je takrat že določil za svojega naslednika, skušal navezati stike tudi s tako oddaljenimi vladarji Evrope, kot sta bila Alfonz V. Aragonski in Juan II. Kastiljski. Friderikovi politični nameni pri njegovem romanju v Rim so manj razvidni. Je pa zbral Ignacij Voje tudi vrsto dragocenih podatkov o stroških romanj celjskih grofov, ki so šli v vrtočlave višine. Na podlagi teh stroškov lahko sklepamo na ekonomsko moč Celjskih v tem času. Sprejema

¹⁰ Jože Stabej, *Staro božjepotništvo*, 3.

¹¹ Jože Stabej, *Stare božjepotništvo*, 65.

¹² Jože Stabej, *Staro božjepotništvo*, 66-69

¹³ ZČ 38 (1984) 225-230.

¹⁴ Celje 1995, 103-107.

Ulrika II. na aragonskem in kastiljskem dvoru pa pričata o tem, kakšen ugled so uživali Celjani v tem delu Evrope.

Jože Stabej seveda tako odličnih romarjev s slovenskega ozemlja v Köln in Aachen ni zasledil, ugotavlja pa, da so romali ljudje obeh spolov in vseh slojev. Tudi cele družine z otroki vred so bile vmes. Iz vrste drobnih podatkov, ki jih je marljivo zbiral iz ohranjenih virov, je mogel sklepati tudi na njihov socialni in družbeni položaj. Že ti dve razpravi dajeta slutiti, koliko dela še čaka naše zgodovinarje na tem področju.

Ko govorimo o **ciljih slovenskih romarjev** v preteklosti, navadno pomislimo na slavna romarska središča kot so: Rim, Jeruzalem, Santiago de Compostela, Bari, Assisi, Loreto, Padova, Aachen, Köln, v novejšem času pa še v Lurd, Fatimo in morda Medžugorje. Po ohranjenih, sicer skopih podatkih sodeč, so se naši predniki začeli intenzivneje vključevati v evropsko božjepotništvo nekako od 14. stoletja dalje. Le redko kdo pa pomisli, koliko romarskih svetišč je bilo in je deloma še ohranjenih doma na Slovenskem. Nekatera so si pridobila širši, nadregionalni ali celo vseslovenski pomen. Ob robu slovenskega narodnostnega prostora so to predvsem Gospa Sveta na Koroškem, Višarje na tromeji med Avstrijo, Italijo in Slovenijo, Barbana pri Gradežu, Stara Gora pri Čedadu in Trsat nad Reko. V osrednjem slovenskem prostoru imajo vseslovenski pomen predvsem Ptujška Gora, Sveta Gora pri Gorici in v tem stoletju Brezje. Že omenjeni Franci Petrič je v svojih knjigah do sedaj opisal v slovenskem prostoru kar 126 romarskih cerkva. Pa seveda še zdaleč ni obdelal vseh. Filip Žakelj pa je v svoji knjižici Zdrava, Marija, milosti polna, ki jo je leta 1960 izdala Mohorjeva družba v Celovcu, zbral podatke za 73 Marijinih božjih poti na Slovenskem in dodal še štiri, ki so jih ustanovili Slovenci v izseljeništvu. Zanimivo, da so vsa štiri svetišča, Adroque, Buenos Aires in Challao v Argentini, ter Lemont v ZDA, posvečena Brezjanski Materi božji.

In kako je danes? Romanja seveda niso ostanek preteklosti. Tudi danes se ljudje masovno stekajo k različnim romarskim svetiščem. Nekateri cilji so ostali isti (Rim, Palestina, Assisi, Padova). Pridružilo se jim je nekaj novih (Lurd, Fatima, Medžugorje). Tudi na Slovenskem so nekatera romarska središča padla v pozabo, ali imajo izrazito lokalni značaj (Lesce, Ljubno, Sladka Gora, Gradišče pri Vipavi ...). Nameni pa so ostali več ali manj isti. Izrazito romarskega značaja so razna romanja bolnikov n.pr. v Lurd, deloma tudi svetoletna romanja v Rim in določena zaobljubljena romanja, ki jih še ohranjajo nekatere župnije na Slovenskem. Pri večini pa gre vendarle za kombinacijo verskih in turističnih namenov. Nekateri turistične agencije pri nas žive izključno od verskega turizma (n.pr. Quo vadis v Ljubljani). Romanja so zaradi sodobnih prometnih povezav danes seveda dostopna širšemu sloju prebivalcev, kot nekoč; zastarelost nekaterih prometnih sredstev (pomislimo samo na številne letalske nesreče v zadnjem času) in sodobni terorizem, če se bo stopnjeval v smeri, ki smo mu priče danes, pa zna tudi romarje postaviti pred izziv pustolovstva, ki ga je uvodoma tako dramatično opisal Josip Lavtižar. Je pa presenetljivo, da kljub spremenjenim družbenim in socialnim razmeram, nekatere župnije na Slovenskem ohranjajo romarsko izročilo v starih podedovanih okvirjih. Eno takšnih je tudi vsakoletno zaobljubljeno romanje zagorske župnije (Zagorje ob Savi) k Novi Štifti pri Gornjem Gradu od 13. do 15. avgusta. Pri tem romarji zavestno ohranjajo neokrnjeno več-stoletno izročilo. Vsako leto 13. avgusta se na vse zgodaj odpravijo od doma in se ob 7 uri zjutraj zberejo k romarski maši v Čemšeniku, dobrih 10 km od Zagorja. Nato se v skupini (navadno se zbere okrog 120 do 150 ljudi) pod vodstvom "vojvode" odpravijo na pot, ki jih vodi po obronkih Čemšeniške planine do Ločice pri Vranskem, nato preko sedla Lipa (722 m) v Šmartno ob Dreti, od tam preko

Brda k sv. Frančišku v Radmirju, kjer prvič prenočijo. Drugi dan nadaljujejo pot preko Gornjega Grada in Šmiklavža do Nove Štifte, kjer drugič prenočijo. Tretji dan se vračajo čez Menino planino v Tuhinj. Od tam so jih, zdi se da od konca I. svetovne vojne dalje, prepeljali domov s konjsko vprego na lojtrskih vozovih, danes pa pridejo po njih v Tuhinj avtobusi. Tridnevna pot je prepletena z molitvijo in petjem nabožnih pesmi. Razvedrilu je namenjen daljši počitek v Gornjem Gradu, "turistični radovednosti" pa je zadoščeno predvsem z ogledom znamenite zakladnice bogoslužnih predmetov in bogoslužnih oblačil pri sv. Frančišku v Radmirju, ki so jih tej božjepotni cerkvi darovali odličniki iz vse Evrope. Med ogleda vrednimi znamenitostmi velja omeniti tudi mogočno gornjegrajsko cerkev sv. Mohorja in Fortunata, v kateri počiva več ljubljanskih škofov in jo krasijo vrhunska dela slikarjev J.M. Kremser-Schmidta, P. Kühnla in L. Layerja. Kot nekoč, romarji tudi še danes večinoma prenočujejo po skednjih tamkajšnjih kmetov. Do danes se je ohranila navada, da pride romarjem naproti "milostni kip" Matere božje, ki ga nato v slovesni procesiji spremljajo nazaj v cerkev. Posebnega spominka s te božje poti romarji ne vzamejo s seboj domov, presenetljivo pa je, da gre izročilo o teh romanjih iz roda v rod in da veliko ljudi, ki so kot otroci doživeli takšno romanje, vztraja pri teh vsakoletnih romanjih vse življenje.

Redkejša je seveda "družinska tradicija" romanj v tujino, če smem tako reči. Dr. Alenka Žagar Slana mi je ljubeznivo posredovala primer družine Pivec iz vasi Zrkovci pri Mariboru. Po pripovedovanju njene mame se je njen stric Sepp Pivec leta 1830 odpravil na romanje v Sveto deželo. Romal je peš, spotoma se je preživiljal z delom. V Jeruzalemu je zbolel za črnimi kozami, vendar je bolezen premagal in ostal v Sveti deželi še naslednje leto. Zadnje, tretje leto svojega romanja, je hodil proti domu.

Ni znano, zakaj se je Sepp Pivec odpravil na pot, oziroma katero obljubo je izpolnil. Po pripovedovanju sorodnikov je bil Sepp nekoliko svoj človek. Po povratku se je poročil v Razvanje. Iz Svete dežele je Sepp Pivec prinesel posebej za hišo svojih staršev steklenico z vodo iz reke Jordan. Steklenica je bila iz zelo težkega motnega stekla in z zamaškom, povoskanim s pečatnim voskom. Družina je to steklenico čuvala kot posebno svetinjo in jo hranila na vrhnji polici omare, v kateri je družina hranila t.im. družinske predmete, torej tiste, ki so članom te družine pomenili del njihovega pomembnega družinskega izročila. Ta družinska svetinja se je izgubila, ko so leta 1965 prezidavali in pospravljali domačijo. "Ta mlada", ki je prišla k hiši, ni imela naklonjenega duha do družinskih predmetov te vrste, vpliv umrlega strica na dogajanje v njegovem domu pa je bil prešibak. Tako je tudi stara, zaprašena in neugledna steklenica z vodo iz reke Jordan, brez vednosti ostalih članov rodbine, končala na smetišču. Izgubo so člani rodbine Pivec občutili kot veliko bolečino. Življenjski cilj Jožefe Žagar, roj. Pivec je zato bil, obiskati Sveto deželo in družini ponovno prinesiti vodo iz Jordana. Po izpovedi dr. Alenke Žagar Slana je njena mama vedno rada romala. Obiskala je skoraj vsa pomembnejša romarska središča v Evropi. V 72-tem letu starosti pa se ji je letos (1996) izpolnila njena dolgoletna želja. Obiskala je Sveto deželo in poleg molitve za vse bližnje in daljnje sorodnike in prijatelje v dveh plastičnih steklenicah domov prinesla vodo iz reke Jordan. To vodo načrtuje na posebnem družinskem slavu razdeliti sorodnikom kot spomin in dobro željo, za blagor hiše, v kateri se bo nahajala.¹⁵

Če bi hoteli celostno ovrednotiti romanja kot verski, socialni, ekonomski in družbeni

¹⁵ Povzeto po pisni izpovedi dr. Alenke Žagar Slana z naslovom Družinsko izročilo o romanjih in potovanjih družinskih članov v Sveto deželo z dne 28. maja 1996.

pojav, bi morali sistematično zbirati takšna in podobna pričevanja skupinskih in posamičnih romanjih med našim ljudstvom in na podlagi arhivske ter muzealske dokumentacije ovrednotiti romanja v preteklosti in danes kot sestavni del naše kulturne dediščine in našega izročila.

Stane Granda*

PRISPEVEK PLEMSTVA K RAZVOJU TURIZMA NA SLOVENSKEM

V slovenskem zgodovinopisju smo v zadnjih letih priča velikim spremembam. Te, ki jih imam v mislih, ne izvirajo toliko iz novih teoretičnih izhodišč kot iz velikih civilizacijskih premikov, ki jih doživljamo v zadnjih letih. Njihova osnovna značilnost je v tem, da naše preteklosti ne obravnavajo več izključno iz vidika slovenstva in razrednega vprašanja, iz vidika, po katerem je naša zgodovina samo tisto, kar pojasnjuje preteklost "naprednih revolucionarnih" Slovencev na tem ozemlju, ampak izhaja iz prepričanja, da je sestavni del naše zgodovine vse tisto, kar se je pri nas dogajalo. Te nazore je izvrstno predstavil Peter Štih v novi sintezi slovenske zgodovine, ki jo napisal skupaj z Vaskom Simonitijem: "Zgodovine določenega ozemlja... pač ni mogoče reducirati samo na zgodovino enega naroda, še posebej ne, če se je ta, kot tudi večina evropskih narodov - kot političen narod, kot nacija, izoblikoval šele v 19. stoletju." In dalje: "Govoriti samo o zgodovini Slovencev ali o zgodovini slovenskega naroda - tako se imenujejo tudi nekatere sinteze slovenske zgodovine, čeprav je njihova vsebina na srečo več kot samo to - pomeni npr. odpoved plemiškim dinastijam, ki so v ta prostor prišle od drugod, a so prav tu našle svojo domovino, za njen napredek in blagostanje tudi marsikaj storile, pomeni odpoved številnim zahodnoevropskim menihom, ki so to ozemlje kulturno in duhovno oplemenitili ter s svojimi rokopisnimi kodeksi pomembno obogatili kulturno dediščino, na katero smo danes tako ponosni, pomeni odpoved Janezu Vajkardu Valvasorju, ki je bil po svojem rodu Italijan, pomeni odpoved pomembnemu segmentu meščanstva in meščanske kulture..."¹ Dodajmo k temu, da smo se po starem gledanju odpovedovali tudi obsežni nemški literarni in znanstveni produkciji ljudi z našega ozemlja, kar se je najbolj jasno kazalo pri zadregah v zvezi z nekaterimi nemškimi pesmimi Franceta Prešerna, o katerih naša mladina v gimnazijah zve malo ali pa nič. Takšno gledanje ni potrebno le za starejšo zgodovino, ampak za ves čas. To se kaže zlasti v številnih razpravah o 19. stoletju Janeza Cvirna in še nekaterih drugih mlajših kolegov, ki je štajerske Nemce integriral v našo skupno preteklost. Po zaslugi teh novih gledanj na preteklost, ki pa v bistvu niso nova, saj jih je vrsta profesorjev, n. pr. Sergij Vilfan, Ferdo Gestrin, Vasilij Melik, zagovarjala javno in privatno že v naših študijskih letih in jih je čudovito razložil že omenjeni pokojni profesor Sergij Vilfan v eni svojih zadnjih razprav *Država in dežela od 13. do 18. stoletja*² in seveda lastnih spoznanj, je v zadnjih letih izšla vrsta novih monografij. Med njimi moram glede na v naslovu opredeljeno tematiko omeniti predvsem naslednje tri: Dušan Kos, *Med gradom in mestom: odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij*

* Prispevek je nastal na podlagi podatkov iz virov in literature ob drugem delu in predstavlja šele začetek sistematičnejšega raziskovanja gospodarske vloge in usode plemstva na Slover.skem od konca 18. Stoletja do leta 1945.

¹ Peter Štih - Vasko Simoniti, *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Celovec, 1996, str. 9 -10.

² *Slovenci in država. Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU 8. od 9. do 11. novembra 1994*. Ljubljana, 1995, str. 47-61.

do začetka 15. stoletja³, Marko Štuhec, Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren⁴ in Maja Žvanut, Od viteza do gospoda.⁵

O plemstvu na Slovenskem kot družbenem razredu še nimamo monografske študije. Imamo pa vrsto razprav in tudi monografskih del, ki nam govorijo o posameznih rodbinah ali njihovi posesti.⁶ Kljub temu pa je v strokovni javnosti in zlasti med ljudmi opaziti veliko nepoznavanje plemstva, ki se kaže v neločevanju naslovov, nepoznavanju njihove posesti, zlasti gradov ter še posebej vodilnih rodbin. V ljudski govorici je vsak graščak enostavno grof. V resnici je bilo teh v vsej naši zgodovini izredno malo. Glede na silno razdrobljenost kmečke posesti pri mnogih ljudeh prevladuje vtis, da so graščaki imeli pod svojo oblastjo obširna ozemlja, da sta se po graščinah cedila med in mleko. Resnica je bistveno drugačna. Že samo podatki o prometu z njihovimi nepremičninami in zadolževanju nam govorijo o tem, da sta za grajskimi zidovi pogosto gospodarila strah pred upniki in negotovo prihodnostjo. Dokler je še obstajal in deloval fevdalni sistem ter je bilo mogoče vsakodnevne stiske reševati s preživljanjem od dajatev in od izpolnjevanja drugih fevdalnih obveznosti, je še nekako šlo. Ko pa je bil fevdalizem odpravljen in so se spremenila graščinska posestva v kapitalistično veleposest, pa je voz marsikje zdrknil navzdol in ni bilo več sile, ki bi ga ustavila. Janez Trdina je lahko opazoval v ožji in širši okolici Novega mesta, v "Dolini gradov", številne take primere. O usodi bivših graščin je zapisal naslednje pričevanje: "Pred letom 1848 je ležalo v graščinah vsake reči na kupe, ali se je toliko tudi potrebovalo in trošilo, da ni ostajalo nazadnje nič... tisto leto so izgubili tlako. S tem je v njihovo premoženje udarila strela."⁷ Marsikatera graščina je postala plen prekupčevalcev. Ti so se povezali včasne združbe, odkupili posest zadolženih graščakov, jo razparcelirali in z velikim dobičkom razprodali. Če je bilo možno in rentabilno, so pred tem še izsekali najlepše gozdove.

Osnova plemiških dohodkov na slovenskih tleh je bila predvsem zemljiška posest. V njej je izredno velik del odpadel na gozd. Ker je slednji pokrival velike površine, dobimo, gledano z današnjimi očmi, varljiv vtis o izrednem bogastvu graščin, ki pa nima realne podlage. Donosnost gozdov, zlasti tam, kjer so bile slabe prometne razmere in takšne so pri nas marsikje prevladovala, je bila vse do izgradnje železniškega omrežja majhna. Če navedem samo podatke iz Dobrepoljske doline, kjer so imeli posest turjaški grofje, je po podatkih franciscejskega katastra vrednost čistega donosa gozdov na oral površine skoraj 8 krat manjša od najslabše njive, skoraj 4 krat od najslabšega travnika, pol večja od najslabšega pašnika, vendar skoraj 4 krat manjša od dobrega pašnika.⁸ Če upoštevamo, da lesa marsikje ne morejo prodati, potem vidimo, da je bil za marsikatero graščaka gozd predvsem fiktivno bogastvo. Še največ mu je prinesel, če so imeli kmetje v njem servitutne ali kakšne druge pravice, saj so v tem primeru morali kmetje dajati odškodnino v naturi: voznina za drva, kolnina, žirina, dajatev od kostanjev,

³ Ljubljana 1994, Zbirka ZRC 1.

⁴ Ljubljana, 1995, *Studia humanitatis*.

⁵ Ljubljana, 1994, *Viharnik*.

⁶ Peter Štih, Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem. Ljubljana, 1994. Znanstveni inštitut Filozofske fakultete; Nada Klaić, Zadnji Knezi Celjski v deželah Sv. krone. Celje, 1982. Za osnovne informacije za Kranjsko je zelo uporabna tudi knjiga Majde Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana, 1982.

⁷ Janez Trdina, *Črtice in povesti iz narodnega življenja*. 20. Žlahta. Zbrano delo, deveta knjiga. Ljubljana, 1956, str. 174.

⁸ Podatki izračunani na podlagi cenilnih operatov franciscejskega katastra za k. o. Podgora.

drobne davščine od pepela, praproti, trdega in mehkega lesa....⁹ Iz navodil za preračunavanje kmečkih obveznosti v denar zvemo, da je bil 1 kubični seženj trdih drv (6, 82m³) enak preračunani vrednosti hleba kruha.¹⁰ Kot vse kaže je naše plemstvo ali bolje lastniki graščin služilo predvsem z žitom in vinom in so jih že majhne spremembe na trgu v tem pogledu zelo prizadele.¹¹ Na podlagi povedanega je povsem jasno, da je plemstvo mrzlično iskalo dodatne vire zaslužka. To velja še toliko bolj za čase, ko je po reformah Marije Terezije in Jožefa II. prihajalo do demontaže fevdalizma, ko je začela prevladovati komercializacija zemljiških gospodstev, ko so daljnovidnejši dojeli, da se bližajo časi, ko bodo povsem odvisni predvsem od svoje gospodarnosti in poslovnosti. Kje ležijo viri bogastva in moči, so lahko videli na vsakem koraku. Odlični trgovci in poslovneži, ki so s svojim bogastvom uspeli priti do plemiških naslovov ali pa celo kupiti zadolžena plemiška posestva, n. pr. Zoisi, Rudeži, Kozlerji, Smole, Smoleti, Stareti,... so jim bili ne samo vzor, ampak predvsem opomin. Številni, zlasti konzervativnejši so novo kapitalistično filozofijo težko sprejemali, če že ne odklanjali. Zelo tipični so nazorji, ki jih je zastopal knez Alfred I. Windisch-Graetz. Ne le, da je odklanjal denarne in borzne transakcije, ampak je naravnost trdil: "Geschäfte macht kein Windisch - Graetz."¹² Zato so začeli graščaki, če je bila le možnost, graditi žage, žgati pepeliko, postavljati glažute, se vključevati v promet, iskati rude, graditi plavže, se povezovati s trgovci in vstopati v delniške družbe.

Turizem v načrtih našega plemstva in drugih lastnikov graščin ni mogel imeti velikih možnosti, saj so mnogi imeli premajhno posest in premalo kapitala, da bi na njega lahko pomislili. Zdi se, da so mnoge predvsem narava, naravna bogastva in bolezen ter tuji vzori pripravili do tega, da so se začeli intenzivneje ozirati okoli sebe. Glede dejavnosti v turizmu so se jim začele kazati tri možnosti: zdraviliški turizem,¹³ lov in stacionarni turizem.

Termalne izvire na Slovenskem so gotovo uporabljali že v antiki, če ne popreje. O tem nam govorijo podatki o arheoloških najdbah.¹⁴ Pri Dobrni naj bi tako našli veliko količino keltskih novcev in antične reliefne kamne, nekaj podobnih dokazov navajajo tudi za Rogaško Slatino.¹⁵ Navdušiti so morale tudi Slovane, saj se je ime Toplice za današnje Dolenjske Toplice tako udomačilo, da ga niso prvi zapisovalci in tudi kasneje nikoli prevajali: 1228 so prvič zapisane kot Topliz in to ime se je ohranilo do danes.¹⁶ Enako velja za Rimske Toplice (Toplitz), ki se prvič omenjajo v letih 1265-1267.¹⁷ Tudi Beljaške Toplice naj bi se sprva imenovalle le Toplice. Navedli bi lahko še nekaj

⁹ Te obveznosti navaja podrobneje Anton Krošl, *Zemljiška odveza na Kranjskem*. Ljubljana, str. 101, ss.

¹⁰ Anton Krošl, *Zemljiška odveza na Kranjskem*. Ljubljana 1941, str. 107

¹¹ Primerjaj peticijo kranjskih deželni stanov vladarju 11. februarja 1834. Arhiv republike Slovenije, deželni stanovi IV, 70 87 -1, 2)

¹² Hannes Stekl, Marija Wakounig, Windisch - Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert. Wien - Köln - Weimar 1992, str. 119.

¹³ O zdraviliškem turizmu je v 19. in začetku 20. stoletja izhajalo ogromno publikacij. Na tem mestu bi opozoril samo Braumüller Bade - Bibliothek, ki je izhajala na Dunaju in Leipzigu. V tej seriji so bila monografsko predstavljena tudi naša zdravilišča.

¹⁴ Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana, 1975.

¹⁵ Primerjaj *Krajevni leksikon Dravske banovine*.

¹⁶ Milko Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije za Kranjsko do leta 1509*. Ljubljana, 1975, str. 637.

¹⁷ Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*. 2, N-Ž. Ljubljana 1988, str. 230.

primerov. Termalni izviri so nedvomno zgodaj pritegnili tudi menihe. Mlinarič navaja, da je naša najstarejša cistercijska skupnost 1215 dobila v Dolenjskih Toplicah "koder je Stična v neposredni okolici vedno imela zemljo" kmetijo in mlin.¹⁸ Na njih še vedno spominja ime bližnje vasi Meniška vas. Tudi pri nakupu Klevevža s strani stiške 1693. leta oziroma kostanjeviške cisterce 1719. leta so verjetno igrale določeno vlogo tamkajšnje toplice.¹⁹ Kostanjevica je imela svojo posest tudi v bližini današnjih Čateških toplic. Iz teh, ne ravno sistematično, vendar dovolj značilnih podatkov, je nedvomno jasno, da so se ljudje, ki so naseljevali naše ozemlje in na njem gospodarili, pomena termalnih izvirov ves čas zavedali. Gotovo zanje niso vedeli le "nobel" ljudje, ampak tudi kmetje, ki pa so si lahko pomagali z manj razvpitimi izviri, ki jih tudi ne manjka. Med nje so gotovo sodile današnje Šmarješke toplice, ki skoraj vse do začetka našega stoletja niso bile širše znane in so tudi še potem veljale za "kmečke", Dolenjske v "regione thermarum Rudolphswertensium" pa za gosposke.

Turizem kot gospodarska dejavnost je tudi od plemstva, kot lastnikov zemljišč zahteval investicijski kapital, ki je bil za mnoge problem. Zato so se ga lahko lotili le tisti, ki so bili zares imoviti ali pa kreditno sposobni. Na Kranjskem gre prvenstvo knezom Auerspergom in njihovim Dolenjskim Toplicam. Dokaj obsežna in razmeroma stara literatura o Dolenjskih Toplicah²⁰ omenja kot njihovega začetnika kneza Ivana Vajkarta v letih 1664-1677 in kneza Henrika Jožefa 1767-1768. Prvi je "privatiziral" enega od obeh dotlej vsem dostopnih toplih izvirov, zgradil bazen "Knežja kopelj" in ga ogradil z obzidjem, drugi pa postavil nad oba osnovo še danes stoječega kopališkega poslopja. Njihova izgradnja Dolenjskih Toplic je povezana z nakupom gospostva Žužemberk 1538. leta oziroma njegovo pretvorbo še z nekaterimi drugimi gospostvi 1677. leta v primogeniturni fidejkomis. Ivan Vajkart je tisti znameniti Turjačan, ki je bil 1653. leta povzdignjen v državnega kneza. Iz te veje so 1791. izšli tudi vojvode Kočevski.²¹ Njihovo življenje, doma so bili po celi monarhiji, jim je dalo dovolj možnosti, da so se seznanili z novimi gospodarskimi trendi v srednji Evropi. Mogoče pa je na tako odločitev vplivala tudi bolezen Ivanovega brata grofa Wolfa Engelberta, ki je v svojem 39. letu hudo zbolel in se čudežno pozdravil v koroškem zdravilišču Šentlenart (St. Leonhard) v Labotski dolini.²² Knezi so imeli v lasti Dolenjske Toplice vse do 1922, ko jih je kupil dr. Konvalinka. Večinoma jih niso upravljali lastni režiji, ampak so jih dajali v najem. Od leta 1895. je z njimi upravljal njihov gozdni urad v Soteski. Že samo ime lastnikov je zadoščalo, da so imele prizvok gosposkih, kar so upoštevali Novomeščani, ki so jim bile priljubljena nedeljska izletniška točka. Vanje so zahajali tudi plemiči in nekateri oficirji iz Vojne krajine, ki so, kot povedo vzdane plošče na bližnji cerkvi, tu sklenili tudi svojo življenjsko pot. Njihova pglavitna slabost je bila, da ni bila mimo njih speljana železniška proga. Knezi so si zelo prizadevali zanj že v začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja in tudi kasneje. Žal jih takratna slovenska politika zaradi protinemške naravnosti ni podprla. 1894. leta je bila sicer dograjena proga Ljubljana - Novo mesto

¹⁸ Jože Mlinarič, *Stiška opatija 1136-1784*. Novo mesto, 1995, str. 79.

¹⁹ Ravno tam, str. 662-668.

²⁰ *Thermarum Toepliciensium in Inferiori Carniolia existentium...* Wien 1777; Sigmund Graf, *Geschichte und chemische Analyse des fürstlichen v. Auersperg'schen warmen Bades in Töplitz im Neustädter Kreise des Herzogthums Krain*. Prag 1831;... Paul Zhuber von Okrog, *Curort Töplitz in Krain. Das krainische Gastein...*

²¹ Majda Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana 1982, str. 454-455.

²² P. v. Radics, *Quellenstudien*. Wien, 1881, str. 100-104.

z odcepom proti Straži, od koder so turiste vozili v toplice s konjsko vprego. Med I. svetovno vojno je bilo tu okrevališče za avstrijske vojake, predvsem oficirje. To je povzročilo med mladimi Novomeščankami silno razburjenje, vnele so se hude ljubezni, zlasti s strani naivnih Dolenjk in tudi kar nekaj potomstva naj bi ti moške pustili.²³

Pri Šmarjeških toplicah naj bi bila prva pobuda na kmečki strani. Že 1790. leta naj bi tamkajšnji izvir ogradil neki kmet. To naj bi po nekaj desetletjih vzpodbudilo grofe Margherije, lastniki slikovitega Otočca so postali 1854. leta²⁴, ki so svojo večne težave z denarjem skušali reševati med drugim s turizmom. Ogradili so dva izvira, zgradili stavbo za najemnika in še leseni bazen. Pravi razcvet Šmarjeških toplic pa se je začel, ko jih je kupil že na prelomu stoletja neki bivši oficir Zajec. Če že te toplice niso nikoli dosegle renomeja Dolenjskih, pa se je še slabše godilo onim v Buševci vasi, imenovane Klunove, ki leže ob cesti med Kostanjevico in Krškim na desnem bregu Krke. Čeprav naj bi bile znane že v srednjem veku in naj bi zanje imeli zasluge lastniki znanega gradu Šrajbarski Turn, niso nikoli postale širše znane.²⁵

Čateške Toplice naj bi bile odkrite 1797. leta, vendar naj bi jih povodenj 1824 za 30 let zasula. 1854. leta so jih grofje Attemsi, po zemljiški odvezi torej, ko je po Trdini "v gradove udarila strela", znova usposobili. Pri tem naj bi sodeloval tudi neki brežiški frančiškan. 1924 so jih Attemsi, ki so bili njihovi lastniki do povojne nacionalizacije, modernizirali. Imele so svojega zdravnika in lastno elektrarno.²⁶ Očitno je bila njihova lega gospodarsko zelo ugodna zaradi bližine Zagreba, pa tudi brežiška železniška postaja ni bila daleč.

Rimske Toplice so se vse do 18. stoletja²⁷ ali po drugih podatkih do srede 19. Stoletja²⁸ imenovale le Toplice. Oznako rimske so dobile zaradi bogatih antičnih najdb, ki so nedvoumno govorile o njihovi stari rabi. Zaradi bližnje vasi Šmarjete so nekateri napačno pripisovali enako starost Šmarješkim toplicam na Dolenjskem. V srednjem veku so bile najprej v lasti laškega gospostva, v 14. stoletju pa so prešle pod jurkloštrske kartuzijane. 1498. leta jih je dal obnoviti cesar Maksimilijan. V 18. stoletju so prešle v last laških graščakov Wildensteinov, ki so jih obnovili in razširili, vendar že prodali v neplemiške roke.²⁹ Primerjali so jih z Gasteinom, Pfafersom v Švici ali z zdraviliščem Wildbad na Württembergu. 1858 jih je obiskal tudi pesnik Grillparzer.³⁰ Za višje ležeče Laške Toplice nima plemstvo zaslug, saj je njihova usposobitev za turizem povezana z gradnjo železniške proge Dunaj - Trst. V njih so se radi zadrževali pripadniki dunajskih dvornih krogov.³¹

²³ Po pripovedovanju pok. prim. dr. Draga Mušiča

²⁴ Majda Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 329.

²⁵ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, Ljubljana 1937, str. 272.

²⁶ Ravno tam, str. 258.

²⁷ *Steiermark. Hand- und Reisebuch*, Graz, 1914, str. 463.

²⁸ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 293.

²⁹ Ravno tam.

³⁰ P. v. Radics, *Quellenstudien*, str. 142.

³¹ *Krajevni leksikon Dravske banovine*, str. 289.

Med termalnimi zdravilišči je v slovenskem delu Štajerske posebno slovela Dobrna.³² Tamkajšnji termalni izvir je moral biti že zelo zgodaj zelo popularen, saj so ga Slovenci poimenovali toplice. Prvikrat se omenjajo 1482.³³ Njihov začetnik naj bi bil tamkajšnji graščak Hans Franz von Neuhaus v drugi polovici 16. stoletja. On in njegovi nasledniki jih niso upravljali sami, ampak so jih dajali v zakup. Ker pa so zakupniki gledali le na zaslužek in so bile možnosti za kopanje zelo neprimerne za odličnejše goste, predvsem pa ne v skladu s slovesom njihovih zdravilnih učinkov, je spodnještajersko plemstvo zbralo denar za novogradnjo, s katero so začeli 1612. Udobje je bistveno popravil Matija Gačnik, ki je gospostvo s kopališčem kupil 1624. leta Njegov sin je bil 1666. leta zaradi uspešnega poslovanja poplemeniten. Ker so oni izgovarjali ali razumeli priimek kot Kačnik in ne Gačnik, je bil njegov plemiški predikat Schlangenberg.³⁴ 1847. leta je kupil toplice brez gospostva grof Ivan Hoyos, jih preuredil in razširil vendar že 1859 prodal štajerski deželi. Veljale so za mondene.

Ob resnični slovenski obali, ne tej, ki jo imamo danes, so pri Tržiču (Monfalcone) slovele Cesarjeve toplice, katerih začetki naj bi segali celo v antiko. Obiskovali so jih celo iz oddaljenih krajev Nemčije, saj so bile sijajna kombinacija termalnega zdravilišča in obmorskega podnebja.³⁵ Njihov lastnik v začetku tega stoletja princ Alexander Thurn in Taxis, jih je reklamiral celo s slovenskim večstranskim in lepo opremljenim prospektom.³⁶

Med zdravilišči je na Slovenskem dobila največji sloves Rogaška Slatina.³⁷ Ljudje so morali zdravilne učinke tamkajšnjih vrelcev spoznati že zelo zgodaj, saj se že 1141 omenja studenec obdan z marmorjem. Svetokriški župnik naj bi jo prvi začel razpošiljati v steklenicah. 1572 so jo prvič analizirali, 1687. leta naj bi o njej izšla prva knjiga. Vesti o njeni zdravilni moči naj bi se razširile po zaslugi grofa Petra Zrinjskega, ki naj bi "odkril" njeno zdravilnost. Iz tega podatka, ki se nanaša na čas okoli 1670, razberemo način, kako je neka vest prišla v takratno javnost, pri čemer je bilo zelo pomembno njeno poreklo. Izvir je ležal na ozemlju strmolske graščine, ki pa je očitno pokazala večje zanimanje za dobavljanje steklenic iz zato zgrajene steklarne kot pa za neposredno razpošiljanje vode. Porast njenega slovesa je graščaka barona Petra Courtyja pripravilo do tega, da se je izvira polastil in začel sam prodajati vodo. Zgradil naj bi tudi prvo hišo za obiskovalce, ker pa je s ceno pretiraval, je dvor uveljavil pravico do regala in jo dal sprva v individualen, kasneje v letih 1721-1782 pa v kolektiven zakup dunajskim lekarinarjem. 1782 jim je Jožef II. koncesijo vzel, zajemanje vode pa razglasil za svobodno. Kasneje naj bi bil lastnik vrelca grof Leslie, lastnik Gornjega Rogatca. Zdi se, da gre tu za dva vrelca: strmolskega in gornjerogaškega. Lastniki pa svoje fevdalne pravice neposredno nso uveljavljali, ampak so vodo izkoriščali kmetje, predvsem štirje sosedni vrelca,

³² C. S. Poltauf, *Das landschaftliche Mineralbad Neuhaus bei Cilli in Steiermark*. Wien 1871. 1895. leta že tretja izdaja.

³³ Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*. Maribor 1986. A-M, str. 148.

³⁴ Steiermark. Hand- und Reisebuch. Str. 453.

³⁵ P. v. Radics, *Quellenstudien*, str. 179.

³⁶ Nedatiran izvod v knjižnici Narodnega muzeja v Ljubljani.

³⁷ Podatke o njej navajam po Barbari Drofenik, Stanovski prevzem zdravilišča Rogaška Slatina 1800-1803. Kratek zgodovinski kraja. Diplomatska naloga na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani. Mentor prof. dr. Janez Cvirn. Ljubljana 1995, 61 strani in priloge. Kolegu in prijatelju dr. Andreju Studnu se za opozorilo nanjo iskreno zahvaljujem.

ki so imeli vsak svojo polnilnico in gostilno za voznike. Vzdrževali so tudi majhno kopališče, za katero so vodo gregli. Med njimi je tudi neki Italijan. Ti okoličani so si prizadevali za pridobitev izključne pravice izkoriščanja vode, kar pa je preprečil deželni glavar grof Attems, od 1803 lastnik gradu Gornji Rogatec, ki je po nekajletnih zapletih istega leta kot je kupil grad, pripeljal vrelce v roke štajerskih deželnih stanov. Ti so za izgradnjo Rogaške Slatine v ugledno zdravilišče veliko naredili. Čeprav je bilo v preteklosti kar nekaj porušenega, za enega od nasilnih nepotrebnih rušenj znanega paviljona so poskrbeli še nekateri živi oblastniki prejšnjega režima, stoji še iz časov stanovske uprave Tempel, Uradniški dom, Tržaški dom in hotel Pošta. Za njimi je prevzela Rogaško Slatino dežela. Grofje Attems so imeli, kot vidimo iz obeh zadnjih primerov posebno nagajenje do zdraviliškega turizma, to je bila očitno njihova družinska tradicija. Stanovsko lastništvo in sloves rogaških vrelcev so pripeljali tja seveda odlične goste: cesarja Ferdinanda in cesarico, Napoleonovega brata, nadvojvodo Johana, pripadnike odličnih plemiških rodbin Auersperg, Christalnigg, Thurn, Stassoldo, Orsisch, Coronini, Nádasdy - odlična klientela je bila zagotovljena, mednarodni sloves tudi. Zdravilišče je vplivalo tudi na nastanek steklarne in izgradnjo železniške proge.

Za Radence nima zaslug plemstvo. 1833. leta jih je odkril ali bolje opozoril na tamkajšnje slatinske vrelce neki študent.

Nekaj posebnega je blejski turizem. Ta je že slovel v času Valvasorja, zasluge zanj pa ima v veliki meri Rikli v 19. stoletju. Zanimiva pa je epizoda, da je tamkajšnji grajski oskrbnik Weidmannsdorf tamkajšnje toplice pokvaril in uničil. Hotel je preprečiti kopanje v njih in jih je speljal po jarku v jezero. To se je zgodilo že pred Valvasorjem. Seveda pa je tu pritegovalo predvsem jezero z otokom. Nek drugi grajski oskrbnik je koncem 18. stoletja predlagal njegovo izsušitev, iz ilovice na njegovem dnu naj bi izdelovali opeko.³⁸ Vsekakor briksenški škofje glede turizma nimajo takih zaslug kot bamberski za Beljaške Toplice. Ti so jih dali v 16. stoletju obnoviti in naj bi se tudi sicer zanimali zanje.³⁹ Sredi 19. stoletja pa so nekateri na Kranjskem hoteli dvigniti kvaliteto blejskega turizma in pri tem nekoliko zaslužiti. "*Gospod Guzeli, Malner in Majer, vitez Panc, Evzebi Rizzi, Ruard, Stroj, Ulrih, Dr. Zoff in baron Alfons Zois so tedaj vkupej stopili in hočejo družbo napraviti, ktera naj bi denarje vkupej vergla, gostivnico sozidala, in potem posestnica te gostivnice bila. Po prevdanku bo k ti napravi 32,000 gold. treba. Ta znesek vkupej spraviti, se bo 320 akcij napravilo; vsaka akcija bo veljala 100 gold. Kdor tedaj hoče v to družbo stopiti, in deležnik noviga pohišva in njegovih dohodkov biti, vzame eno ali več akcij. Upati je, de bo tu naloženi kapital gotove in dobre obresti (činže) nesel.*"⁴⁰ Primer, ki smo ga glede na okoliščine navedli z nekoliko daljšim citatom, je zanimiv v več pogledih. Prvi je seveda prisotnost plemstva, čeprav ne starega, kot je bil v večini prejšnjih primerov. Skupina pobudnikov delniške družbe, ene najstarejših pri nas, je zanimiva še posebno zaradi njene sestave. Ignac Guzelj, Evzebij Rizzi, dr. Zoff in Ulrich so eni izmed najbolj vidnih akterjev revolucije 1848.⁴¹ Bili so izrazito liberalno nastrojeni in domnevamo, da tu ne gre za akcijo samo podobno gospodarsko, ampak tudi politično naravnanih ljudi. Plemiški predikat oziroma poreklo ni ni-

³⁸ Olga Janša - Zorn, Zgodovina blejskega turizma od začetkov do leta 1941. Kronika 32, 1984, str. 182-183.

³⁹ J. W. Valvasor, Topographia archiducatus Carinthiae. Nürnberg 1688, str. 224.

⁴⁰ Povabilo. Novice, 21. 3. 1849.

⁴¹ Stane Granda, Radovljica v letu 1848. Radovljiški zbornik 1995, str. 141-174.

kakršna ovira pri povezovanju politično sorodno naravnanih ljudi. Gre za zanimiv gospodarski poizkus liberalnega meščanstva in plemstva, ki je imelo v vrsti vprašanj, zlasti nacionalnem, povsem nasprotna stališča. Iz prizadevanj po doslej znanih podatkih ni bilo nič. Rizzi je kmalu umrl, Guzelj in dr. Zoff sta se zaradi politične dejavnosti v letu 1848 morala iz Radovljice umakniti, prvi je bil celo v kazensko-politični preiskavi,⁴² in družba se je verjetno zaradi odsotnosti osrednje osebnosti (Guzelj ?) razšla.

Iz navedenih primerov, razpoložljiv čas in možnosti za delo niso dopuščale, da bi pregled lahko bil popoln ali izčrpen, je razvidno, da je plemstvo na Slovenskem nedvomno imelo posluh za iskanje dodatnih finančnih virov. Izkoriščalo je možnosti, ki jih je narava ponujala na pladnju. Pri tem sami neposredno niso bili pripravljeni sodelovati, ampak so se posluževali predvsem zakupov. Takšen način poslovanja je bil veliko bolj ugoden, čeprav manj donosen, vendar nekako v skladu z njihovo poslovno moralo, da je bolj pametno živeti od rente kot pa neposredne gospodarske aktivnosti. Zdi se, da imamo v nekaterih primerih tudi opravka s špekulativnimi nakupi: nakup toplic, investicije v nove stavbe in nato prodaja. Poleg posameznih plemičev nastopajo v dveh primerih kot pobudniki turizma tudi plemstvo kot stan.

Gledano z današnjimi očmi bi lastnikom zemljiških gospodstev in veleposesti pripisovali še velike možnosti v turizmu, vendar bi bilo to nasilje nad zgodovino. Kljub temu naj opozorimo še na dva vidika. Glede na dejstvo, da so imeli graščaki in veleposestniki obširne gozdove, so se kar same od sebe ponujale možnosti lovskega turizma. Stanje divjadi je bilo v preteklih stoletjih drugačno kot je danes. Več je bilo male in manj velike, zlasti srnjadi in jelenjadi, ki je bila za gosposki lov najbolj zanimiva. Tako vemo, da so lastniki Snežnika knezi Schönburg - Waldenburg, ki so to postali 1853, in knezi Windischgraetz, ki so 1846. leta kupili Planino (Haasberg), Šteberk, Logatec in Jamo pri Postojni⁴³ naselili tam jelenjad,⁴⁴ da so nasploh tamkajšnji gozdovi pritegnili na lov nekatere najvišje avstrijske državnike. V možnosti za lov je vlagal tudi tržiški veleposestnik Born, veleposest je bila z njihove strani kupljena 1891. leta, vendar je bilo to že v tem stoletju.

Kljub monumentalnosti gradov ti niso bili primerni za stacionarni turizem, saj njihova notranja ureditev le ni predvidevala sobivanja večjega števila ljudi. Že skupne sanitarije so bile velik problem. Kljub temu vemo, da so s takimi oblikami turizma v 19. in 20. stoletju poizkušali knezi Windischgraetz, ki so imeli na našem ozemlju več gradov. Pisatelj Fran Saleški Finžgar je v svojih spominih zapustil dragoceno notico o dopustovanju skupine dunajskih oficirjev na turjaškem gradu in njihovi udeležbi na lovu na medvede. Zanimivi poizkusi so bili v obdobju med obema vojnama tudi v okolici Snežnika. V gradič Kočo vas je Greta Schollmayer - Lichtenberg sprejemala na počitnice ljudi, med njimi tudi pesnika Otona Župančiča.⁴⁵ Pozimi so v tukajšnji okolici prirejali tudi že smučarska tekmovanja,⁴⁶ vendar ni jasno, ali gre za skupinsko zabavo tamkajšnjih prebivalcev gradov in njihovih uslužbencev ali pa so bili v to vpleteni tudi

⁴² Stane Granda, Odločno zanikam da sem bil demokrat. Zgodovina za vse 2.

⁴³ Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, str. 348.

⁴⁴ Henri Schollmayer, Jeleni na snežniški graščini. Lovec 3, 1912, str. 21-24, 41-44, 63-65; Anton Simonič, O lovu v Loški dolini. Notranjski listi I. Stari trg pri Ložu, 1977, str. 224

⁴⁵ Stane Granda, Zadnji lastniki gradiča Koča vas in njihov družinski arhiv. Notranjski listi II. Cerknica 1981, str. 281.

⁴⁶ Janez Šumrada, Prispevek k zgodovini začetkov sodobnega smučanja na Slovenskem. Bloško smučanje, dediščina in izziv. Ljubljana, 1990, str. 44-54.

gostje.

S tem smo dospeli že na predvečer II. svetovne vojne in revolucije, ki je s privatno veleposestvijo in nadaljnimi tovrstnimi gospodarskimi možnostmi pometla. Primer dolenjskega Otočca in še nekaterih drugih gradov, ki so danes namenjeni odprtemu, ne protokolarnemu turizmu, nam nedvomno pove, da je bilo požiganje gradov ne samo kulturni zločin, ampak tudi uničevanje gospodarskih potencialov našega ozemlja.

Eva Holz

POTOVANJE PO SLOVENSKIH DEŽELAH V ČASU OD PROPADA ILIRSKIH PROVINC DO UVEDBE ŽELEZNICE, KO ŠE NISO IZUMILI TURIZMA

V Avstriji se je začel razvijati turizem šele v drugi polovici 19. stoletja. Takrat se je povečalo tudi zanimanje za gorski turizem in v alpskem predelu države je gorsko vodništvo postalo obrt z vsemi potrebnimi predpisi in pravili. Tujski promet je bil v začetku prepuščen iznajdljivosti popotnikov. Šele ko so Švicarji ustanovili svoje društvo za tujski promet, so se začeli tudi v avstrijski monarhiji zavedati, da bodo morali ustanoviti nekaj podobnega. Leta 1876 je v nemško - avstrijskem alpskem združenju nastal komite, ki je bil zadolžen za tujski promet. Resnično pa je ta komite začel delati šele leta 1879 in se pri svojem delu zgledoval pri štajerskem planinskem društvu. Deželna organizacija je najprej uspela na Tirolskem, kjer je leta 1890 nastala zveza zdravilišč in združenj tujskega prometa. To je postalo vzorec za vse ostale avstrijske dežele. V Spodnji Avstriji je taka deželna zveza nastala leta 1903. Zamisel je ustrezala predvsem železniškemu ministrstvu, ki je želelo povečati osebni promet na železnici.¹

Beseda turizem pomeni potovanje za oddih, zabavo, pomeni pa tudi tujski promet. Še pred izumom turizma je popotovanje sodilo med elemente vzgoje bogataških otrok. Potovanja so bile tudi v 18. stoletju draga in marsikdo si jih ni mogel privoščiti. V tem stoletju so bili zato zelo popularni potopisi. Prav tako pa so se v tem stoletju tudi izoblikovali predsodki in mnjenja o posameznih državah in njihovih prebivalcih, ki so se obdržali vse 19. stoletje in segli tudi v začetek 20. stoletja. Vojne in revolucije v letih 1789, 1830, 1848, so potovanja omejevale, na potujoče pa so vplivale tudi tako, da so ti povsod iskali revolucionarje in revolucionarne ideje in iz tega zornega kota ocenjevali dežele in njihove prebivalce.² V 18. stoletju so popotniki poznali drage in cenejše države. Potovali so na različne načine: s kočijo (lastno ali najeto), na konju, z ladjo ali pa peš. Najdražje je bilo potovanje s kočijo, vendar pa je bilo tako potovanje tudi najudobnejše in najvarnejše.³ Ceste so bile ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja tako slabe, da so pošne kočije zdržale vožnjo po njih približno dve leti. Potniki so imeli v kočijah minimalno udobje, nekoliko širše sedeže, naslonjala za glavo in držala za roke. Pruski pošni red je poštnim uradnikom naročal, da morajo na vsaki poštni postaji pogledati, če so naslonjala in držala še na mestu.⁴ Lahko si predstavljamo, kako pretreseni

¹ Österreichisches Staatswörterbuch. Handbuch des gesamten österreichischen Rechtes herausgegeben unter Mitwirkung zahlreicher Fachmänner von Dr. Ernst Mischler, Dr. Josef Ulbrich. Vierter Band. Wien 1909, str. 562-565.

² Rainer S. Elkar: Reisen bildet. Überlegung zur Sozial- und Bildungsgeschichte des Reisens während des 18. und 19. Jahrhunderts. - Reisen und Reisebeschreibungen als im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung. Berlin 1980, str. 51-82.

³ Gert Robel: Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung. - Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforschung. Berlin 1980, str. 11-18.

⁴ Harald Witthöft: Reiseanleitungen, Reisemodalitäten, Reisekosten im 18. Jahrhundert. - Reisen und

so pripotovali potniki vsak večer do počivališča. Potovanje s konjem v tem času ni bilo več moderno, potovanje peš pa ni bilo varno, ker so v tej dobi še lovili popotne fante za vojake.⁵

Kakšne so bile razmere v naših krajih od propada Ilirskih provinc do uvedbe železnice? Tujci, ki so pripotovali k nam na oddih in zabavo, so morali imeti močno pustolovsko žilico, saj so pri nas naleteli na vrsto težav, od tistih, ki jih je načrtno postavljala država, do tega, da so se težko sporazumevali s prebivalstvom in da so bile pošne postaje zelo skromno opremljene in se je na njih dobilo le najbolj navadno hrano. Tujci so si morali priskrbeti potrebne potne listine, s pošto so se morali pogoditi za najem kočije in vsega kar je sodilo zraven, na podeželju so se znašli med ljudmi s katerimi se niso mogli sporazumeti, ves čas jih je policija bolj ali manj očitno nadzorovala. Vendar pa je bilo slovensko ozemlje tako lepo in zanimivo, da so se kljub naštetim težavam odločali za potovanje v naše kraje.

Potne listine

Že v 18. stoletju ni bilo lahko dobiti potne listine. Težave so bile predvsem, če je človek skušal dobiti listino za potovanje čez državno mejo. Gibanje v okviru ene dežele so urejale posebne listine, oblast pa je potovanje lahko tudi prepovedala. Potovanje v tujino je dovolil deželni knez, magistratni uradniki pa prosilcu niso smeli izročiti listine, če ta ni hotel navesti svojega stanu in premoženjskih razmer. Jožef II. se je zavedal, da s potovanjem v tujino odnašajo njegovi podaniki tja denar, tudi zato je skušal potovanja v tujino čim bolj omejiti. Ena od takih omejitev je bila starostna meja 28 let, ki jih je moral izpolniti prosilec, če je hotel v tujino. Pri dovoljevanju potovanja v tujino je imela odločilno besedo tudi naborna komisija. Te omejitve pa niso veljale za preproste ljudi, ki so potovali zaradi zaslužka ali pa zaradi pridobivanja obrtnega znanja.⁶

Ob restavraciji avstrijske oblasti v bivših Ilirskih provincah, je oblast uvedla enotne potne liste,⁷ leta 1814 pa je razglasila, da veljajo avstrijski predpisi tudi za tujce. Tu je treba ločiti dovoljenja, ki so jih morali pridobiti podaniki avstrijske monarhije, če so hoteli potovati v tujino, od dovoljenj, ki so jih, po avstrijskih predpisih, morali pridobiti tujci. Za notranje potne liste so imeli v vseh avstrijskih pokrajinah predpisane obrazce, ki so jih potrjevale kresijske oblasti, za vojne obveznike pa naborni okraji. Potne listine za tujino je po veljavnih predpisih podeljeval deželni šef.⁸ Potni list za tujino je veljal le mesec dni. Poleg pristojbine za žig, ki je bila 30 kr, je bilo treba plačati še različne takse, ki so bile odvisne od premoženjskega stanja in stanu prosilca: če je bil prosilec plemenitega rodu je moral plačati 4 gld, če je bil baron je plačal 6 gld in 40 kr, grof je

Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung. Berlin 1980, str. 42-43.

⁵ Gert Robel: Reisen und Kulturbeziehungen im Zeitalter der Aufklärung. - Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshungen. Berlin 1980, str. 11-18.

⁶ Hofrescript vom 12. August 1752; Hofentschliessung für die k.k. Erbländer vom 26. August 1752; Hofentschliessung vom 26. August 1761, Hofdecret vom 27. April 1781.

⁷ Gubernial Verfügung vom 2. Oktober 1813.

⁸ Note der k.k. Organisations-Hofkommission vom 29. Juni 1814; Verordnung des k.k. prov. General. Guberniums in Illirien vom 15. July 1814; An die k.k. Kreisämter in Laibach, Neustadt, Adelsberg, Görz und Villach; An die k.k. Platz-Commanden zu Laibach, Görz und Villach.

Bonn 15. Juli.

Reisepaß.

Für
Charakter
Diese ist

gebürtig
Jahre alt
Standes
Statur
Gesichtes
Haaren
Augen
Nase

Mit selben Kasse

Eigenhändige Unterschrift
reiset

Dieser Paß ist gültig auf

Es werden demnach alle Civil- und Militär-Behörden dienstfreundlichst ersucht, Vorzeiger dieß aller Orten frei und ungehindert passiren, auch selben nöthigen Falls allen Vorschub angedeihen zu lassen, wobei man sich zu aller Gegenwillfährde erbiethet.

K. K. Kreisamt am . . . ten 181 . .

Potni list iz leta 1814

Dow 15. Jull.

 K. K.
Adler.
Reiſepaß.
 Für
Charakter
Diese ist

 gebürtig
Jahre alt
Standes
Statur
Gesichtes
Haaren
Augen
Nase

Mit selben reise

 Eigenhändige Unterschrift
reise

Dieser Paß ist gültig auf

Es werden demnach alle Civil- und Militär-Be-
hörden dienstfreundlichst ersucht, Vorgeiger dieß aller
Orten frei und ungehindert passiren, auch selben nö-
thigen Falls allen Vorschub angedeihen zu lassen, wo-
bei man sich zu aller Gegenwillfährde erbietet.

K. K. Kreisamt am . . . ten 181 . .

Potni list iz leta 1814

moral plačati 10 gld, knez pa 16 gld in 4 kr.⁹ Oblast je imela nad podeljenimi potnimi listi zelo dober nadzor in jih je preklicala takoj, ko jim je potekla veljavnost.¹⁰

Z leti so se strogi predpisi, ki so omejevali potovanja podanikov avstrijske monarhije, nekoliko omilili, vendar pa je cesar še vedno lahko prepovedal potovanje v tujino skupinam ljudi, o katerih je bil prepričan, da bi bilo bolje, če ostanejo doma. Dovoljenje za potovanje v tujino so težko dobili profesorji, študentje, nekateri uradniki, včasih zdravniki.¹¹ Ostrejšje nadzorstvo je skušala oblast uveljaviti tudi na ladjah, ki so plule po rekah. V Zalogu so morali lastniki ladij pokazati svoj potni list, potne listine potnikov in ladijske dokumente.¹²

Ko se je povečalo število tujcev, ki so potovali po monarhiji, se je pojavilo tudi vprašanje znanja tujih jezikov, tako tujcev, kot tudi domačih oblasti, predvsem tistih najnižjih, ki so morale tujce bolj ali manj neopazno nadzorovati in pregledovati njihove potne liste. Potni listi, ki so jih izdajale madžarske oblasti svojim podnikom za potovanje v nemadžarske dele države, so morali biti pisani v latinščini ali v madžarščini in latinščini. Če so se na nemadžarskem ozemlju znašle osebe, ki so imele le madžarsko izpolnjen potni list, jim oblasti take listine niso priznale. Leta 1840 so ta predpis ponovili za ljubljansko in celovško kresijo. Leta 1846 so predpis še enkrat ponovili in hkrati dodali, da bodo osebo s takim potnim listom šteli za ilegalca z vsemi neprijetnimi posledicami. Madžarska je na to reagirala in zahtevala, da imajo osebe, ki pridejo na njeno ozemlje z nemško govorečega področja potne liste izpolnjene v nemškem in latinskem jeziku.¹³ Turški podaniki, ki so pripotovali v avstrijsko monarhijo, so morali imeti potne listine pisane v francoščini.¹⁴ Potniki s Sedmograške so morali imeti potne liste v latinskem in madžarskem jeziku ali pa v nemškem jeziku.¹⁵ Zaradi strogega in togega policijskega nadzora nad tujci se je pritoževalo vse več tujih poslančev. Najglasnejši so bili Francozi. Avstrijski tajni dvorni svet in dvorna pisarna sta zato sklenila, da bosta nekatere ugovore upoštevala ter dovolila nekaj olajšav. Če so deželne oblasti naletele na tujca, ki je sicer imel veljaven potni list, pa ni potoval po poti, ki je bila navedena v potnem listu, so mu nadaljevanje potovanja lahko dovolili, če je imel za to upravičene vzroke. Deželne oblasti tudi niso smele več nagajati, če sta bila v tujčevem potnem listu pravilno navedena pot in način potovanja.¹⁶ Tujci so morali v gostilni, kjer so prenočili, izpolniti prijavnico. Gostilničarji so to prijavnico oddali v glavnem mestu province, do

⁹ Hofkammer-Präsidial-Erlass vom 10. März 1814; Decret des k.k. prov. General-Guberniums vom 14. April 1814; An das k.k. Vice-Gubernium in Fiume und alle k.k. Intendanten, ferner an die prov. k.k. Polizei-Direction zu Laibach und Triest und an die prov. k.k. Polizei-Commissariate zu Fiume und Villach.

¹⁰ Decret der k.k. Central-Organisierungs-Hofcommission vom 30. August 1814.

¹¹ Hofkammer Decret vom 31. May 1829; Studienhofcommissions Decret vom 11. Juni 1829.

¹² Gubernial Verordnung vom 1. September 1836.

¹³ Polizei-Hofstelle-Präsidial-Verordnung vom 28. März 1838; Präsidial-Erinnerung und Verordnung vom 1. April 1838; Präsidial-Verordnung vom 30. September 1840; Polizei-Hofstelle-Präsidial-Erlass vom 23. April 1846, mitgetheilt mit Gubernial-Präsidial-Erinnerung vom 1. Mai 1846; Polizei-Hofstelle-Präsidial-schreiben vom 26. April 1847, mitgetheilt mit Gubernial-Präsidial-Erinnerung vom 1. Mai 1847; Gubernial-Verordnung vom 6. Mai 1847.

¹⁴ Präsidial-Erinnerung vom 12. September 1838; Gubernial-Erledigung vom 27. September 1838; Präsidial-Verordnung vom 12. September 1838 an die betreffenden hierländigen Behörden.

¹⁵ Präsidial-Erinnerung vom 18. November 1838; Gubernial-Erledigung vom 29. November 1838; Präsidial-Erlass vom 18. November 1838 an alle politischen Polizei- und Cameralaufsichts Behörden.

¹⁶ Gubernial-Präsidial-Decret vom 24. September 1839.

9^h zjutraj so morali obvestiti policijo ali pa v 24 urah občinskega sodnika ali sedež okrajne oblasti. Če so tujci odklonili izpolnjevanje prijavnice, so jih morali gostilničarji ustno prijaviti policiji. Oblast pa se je morala prepričati, kako je s potnimi listi teh tujcev.¹⁷

Leta 1843 je cesar določil, kdo lahko dobi potni list za tujino, ne da bi se v to mešala še naborna komisija.¹⁸ V tem letu so uredili tudi odnose z Rusijo. Ruske oblasti so tujcem, ki so pripotovali k njim, vzele njihove potne liste in jih zamenjale s svojimi. Razne težave in nerodnosti so se začele, ko je bilo ob povratku treba tujcem vrniti njihove originalne potne liste. Avstrijska oblast je pri ruskih oblasteh dosegla, da so avstrijski potniki lahko obdržali svoje potne liste, če so imeli tudi potrebne ruske poslane in konzularne listine, ki so jih na meji zamenjali za ruske potne liste, leta 1846 za avstrijske državljane ruska viza ni bila več potrebna.¹⁹

Potni listi te dobe so imeli zelo podroben opis lastnika, kljub temu pa je tak potni list lahko uporabil nekdo, ki je bil lastniku podoben. Če so takega goljufa odkrili, je bil kaznovan s strogim zaporom od treh dni do enega meseca.²⁰ V letu 1848/49 so avstrijske oblasti izdajanje potnih listov omejile. Še posebno stroge so bile pri vidiranju madžarskih potnih listov. V avstrijski del dežele so lahko prišli le potniki z rednimi potnimi listi.²¹ Potovanje na Poljsko pa je bilo olajšano. Rusko poslaništvo na Dunaju je od poljskega kraljestva pridobilo dovoljenje za vidiranje potnih listov za potovanje na Poljsko.²²

Potovanja kronanih glav in potovanja meščanov

Šele ko so potniki uredili vse potrebno s potnimi listi, so lahko naročili sedež v poštni kočiji ali pa pri pošti najeli kočijo. Ob koncu leta 1813 je prezidij dvorne komore dovolil ponovne vožnje poštne kočije od Dunaja do Trsta in nazaj. Vozni red je bil "postavljen v dobro trgovine in občinstva".²³

Do sredine 19. stoletja je bila pošta monopolist pri prevozu ljudi in blaga. Po takratni avstrijski zakonodaji privatne kočije niso smele voziti po tistih cestah po katerih je vozila poštna kočija. S privatno kočijo so se smeli potniki pripeljati do poštne postaje ali do ceste po kateri je vozila poštna kočija. Premožni posamezniki so morali tako kočijo, kočijaža in konje najeti pri pošti. Najemnino za kočijo in vse obveznosti je bilo treba plačati vnaprej. Pri tem so morali izpolniti vrsto obrazcev, če niso mogli na pot, so morali to pravočasno sporočiti na pošto postajo, sicer jim pošta ni vrnila dela že plačane najemnine. Zakon je tudi določal kdaj in kje so smeli zamenjati konje.²⁴

¹⁷ Gubernial-Currende vom 22. Mai 1840.

¹⁸ Hofkanzleidecret vom 15. Februar 1843; General-Currende vom 18. März 1843.

¹⁹ Hofkanzlei-Decret vom 11. Juli 1843; Gubernial-Currende vom 14. August 1843; Hofkanzlei-Decret vom 17. Oktober 1846.

²⁰ Hofkanzlei-Decret vom 20. November 1844; General-Currende vom 16. December 1844.

²¹ Erlass des Handels-Ministerium vom 20. Juni 1849; Gubernial-Verordnung vom 26. Juni 1849 an die Krainerischen k.k. Kreisämter und Polizeidirection in Laibach.

²² Erlass des Ministeriums des Innern vom 12. November 1849; Gubernial-Präsidial-Verordnung vom 15. November 1849 an die Kreisämter in Krain und an die Polizei-Direction in Laibach.

²³ Wiedereröffnung der Postwagenfahrt von Wien nach Triest und von da zurück. Currende des k.k. provisorischen General-Gouvernements der Illyrischen Provinzen vom 7. Jänner 1814.

²⁴ Wiederholte Bekanntmachung mehrere Vorschriften der allerhöchsten Patente hinsichtlich der Beförderung der Reisenden durch Fuhrleute; Hofkammerdecret vom 31. December 1819; Gubernial-Currende

Pri svojem monopolu ni pošta popuščala niti cesarju. Ko je leta 1821 potoval dunajski dvor v Ljubljano na kongres, je potovanje organizirala pošta. Na razpolago je dala 33 voz, med temi je bilo 19 šesterovpreg, 12 četverovpreg in dve dvovpregi, od Dunaja do Brucka so imeli na razpolago 166 konj in šest konj rezerve, od Brucka do Vranskega so potrebovali 172 konj, od Vranskega do Ljubljane pa spet 166. Za udobje potujočih je bilo dobro poskrbljeno. Narejen je bil podroben raspored odhajanja posameznih kočij in voz ter število postankov in prenočitev. Najprej so se odpravile na pot kočije s služinčadjo in kuhinjskim osebjem, ki so morali skrbeti za obede, počitek in prenočevanje cesarskega para in ostalega dvora. Dan kasneje je vozovom s služinčadjo sledil dvor s spremstvom. Na poti od Dunaja do Ljubljane so prenočili v Mürzzuschlagu, Gradcu, Mariboru, Celju in končno pripotovali v Ljubljano. Dvor je potoval od 2. do 6. januarja. Svoje usluge je pošta tudi primerno zaračunala. Jezdnina za enega konja in eno navadno pošto je bila 2 gld v Avstriji in na Štajerskem, v Ilirskem kraljestvu pa 1 gld. Za čakanje na poštni postaji so v Avstriji in na Štajerskem zaračunavali 1 gld, v Ilirskem kraljestvu pa 30 kr. Prvi trije vozovi, v katerih sta se peljala cesar in cesarica z najožjim spremstvom, so morali za vsakega kočijaža plačati en zlati dukat napitnine. Napitnina za ostale vozove pa je bila na Avstrijskem in na Štajerskem 1 gld za en voz in eno pošto, v Ilirskem kraljestvu pa 30 kr. Kolomaz, ki ga je bilo treba obnoviti na vsaki drugi pošti, je stal v Avstriji in na Štajerskem 1 gld, v Ilirskem kraljestvu pa 30 kr. Za vsakega konja, ki so ga morali imeti na poštni postaji v rezervi, je bilo treba plačati v Avstriji in na Štajerskem 2 gld, v Ilirskem kraljestvu pa 1 gld. Napitnina za konja in navadno pošto je bila v Avstriji in na Štajerskem 30 kr, v Ilirskem kraljestvu pa 15 kr. Vse te stroške je bilo treba poravnati takoj v denarju, ki ga je moral izplačati c. kr. dvorni popotni blagajnik vitez Scharff. Ob vračanju na Dunaj se je slika ponovila. Cesar in cesarica sta se na Dunaj vračala čez Koroško, ker so bile štajerske ceste preslabe. Prenočevali so v Celovcu, Knittelfeldu, Mürzzuschlagu in končno prispeli v Schönbrunn.²⁵

Kljub oviram in težavam so se po končanih Napoleonovih vojnah podali na pot tudi nekateri zasebniki. Med njimi je bil n.pr. sir Humphry Davy, ki je bil v naših krajih leta 1818, potem pa še 1827 in 1828. Zdi se, da ga vse našte ovire niso motile. Leta 1828 je njegov spremljevalec John J. Tobin pisal dnevnik, v katerem je popisal pot od Celovca do Ljubljane, ogled Bleda, Bohinjskega jezera, pot proti Koroški, pa prizadevanje, da bi prišel k izviru Soče, pot v Ljubljano, ki jo je sovražil in nato potovanje v Italijo. Sir Humphry Davy je želel v Ljubljano predvsem zaradi lova na močvirske ptice. Čeprav je bila pot čez Ljubelj težavna in nevarna, pa je bila cesta v tem času kar dobro vzdrževana. V kočijo so vpregli šest konj, ki sta jih vodila dva kočijaža, za zaviranje so potrebovali dve cokli. Vzpon od vznožja do vrha Ljubelja je trajal štiri ure. Na vrhu so izpregli tri dodatne konje, zavrli zadnja kolesa in se začeli spuščati. Srečno so prispeli v dolino in se prav tako srečno izognili pijancu, ki je spal sredi ceste. V Trziču so obedovali na poštni postaji, nato pa nadaljevali pot proti Kranju, kjer so prenočili. Naslednji dan so prispeli v Ljubljano. Sir Humphry Davy se je v njeni okolici kratkočasil z lovom na ptice. Potopisec pravi, da v mestu ni nobene ogleda vredne zanimivosti, o mestnem prebivalstvu pa je tudi imel precej slabo mnenje. Izlet na podeželje proti Žirovnici, Bledu, Bohinju in Podkorenu je dokazal, da tu le redko vidijo tujce. Na poštah niso imeli nekoliko boljše hrane, zato so bili popotniki odvisni od hrane, ki so jo imeli s

²⁵ vom 28. Jänner 1820. Sklicuje se na patent z 24. 10. 1782.
AS. - Collectanea, fasc. 24. Ljubljanski kongres 1821.

seboj, kajti tudi kmečke gostilne jim niso zbuja le zaupanja. Na Bohinjski Beli so jedli, kar je naribaril sir Humphry Davy, v Bohinjski Bistrici so bivali v podeželski hiši barona Zoisa, zanje pa je skrbel njegov oskrbnik. V Stari Fužini so kosili z upravniki fužinskih obratov, če se je bilo treba sporazumeti s podeželskim prebivalstvom, pa je bil za prevajalca kočijaž.²⁶

V naših krajih je rad botaniziral saški kralj Friedrich August. Leta 1838 je obiskal Polhov Gradec z okolico. Iz Ljubljane se je pripeljal v Polhov Gradec z najeto pošto kočijo in kočijažem, ki je trobil v poštni rog. Med prebivalstvom je to zbudilo veliko zanimanje. Na tem obisku se je saški kralj odpravil še v Idrijo in na Divje jezero. Spremljalo ga je stalno spremstvo, ki je bilo odgovorno za njegovo udobje in varnost. Leta 1841 je ponovno pripotoval na Kranjsko. Prispel je čez Ljubelj in se posvetil Gorenjski. Želel je obiskati Bohinj, slap Savice, Triglav, Črno prst. Najprej se je odpravil v dolino Vrat, od Mojstrane dalje so lahko potovali le z enovprežnimi vozovi ali pa jezдили, do izvira Bistrice pa so morali peš. Na povratku se je kralj ustavil na Jesenicah, nato pa nadaljeval pot proti Bledu. V tem času je bil Bled že pripravljen na obiske tujcev, o težavah s katerimi se je spopadal sir Humphry Davy ni bilo več sledu. Saški kralj je prenočil v gostilni Petran, kjer je bilo vsega dovolj na razpolago. Dan kasneje se je odpravil v Bohinj in do slapa Savice. Odprava je bila dobro založena s hrano in pijačo, prenočili pa so v Zoisovi hiši. Kljub slabemu vremenu se je odločil za vzpon na Črno prst in nato za pohod v Podbrdo, kjer so prenočili v župnišču. Naslednji dan so čez Volče, Kobarid in Bovec odpotovali v Trbiž.²⁷

Kako so potovali meščani v prvi polovici 19. stoletja je popisal Henrik Costa v knjigi *Reiseerinnerungen aus Krain*. Popisal je posamezne predele Kranjske in njihove posebnosti, tako lepote kot tudi nerodnosti. Sredi 19. stoletja so že bili na Kranjskem posamezni kraji, ki so se polagoma privajali na tuje goste. Znana je bila Postojna s svojo jamo, ki so jo obiskovale tudi kronane glave, vendar pa je bilo tu težko dobiti dobro prenočišče. Znale so bile lepo urejene toplice pri Novem mestu, ki so že bile popolnoma pripravljene na sprejem tujih gostov in prav tako so bile znane toplice na Bledu.

V naših krajih so popotniki pogosto naleteli na težave. Še nekatere poštne postaje niso nudile vsega, kar bi morale, kmečke gostilne pa za meščane niso bile vabljive. Poleti se je večkrat zgodilo, da so bile zaprte, ker je bila vsa družina na polju. Na Gorenjskem pri gostilni Posavec pa se je Costovi družbi zgodilo, da se gostilničarki ni ljubilo loviti kokoši in jim je pripraviti, tako, da so morali nadaljevati pot do naslednje postaje. Zaradi takih izkušenj so imeli popotniki navadno hrano in pijačo s seboj. Če je bila v družbi kakšna dama, in navadno so bile, so si v kakšni gostilni izprosili dovoljenje, da so si skuhalo dobrote, ki so jih prinesli s seboj. Težave so bile tudi s prenočevanjem. Popotniki so se navadno zatekli k znancem ali pa v župnišče. Kdor je potoval v Bohinj pa se je na pot pripravil kot na pravo odpravo. Oskrbeti se je moral s hrano in pijačo, prenočeval pa je praviloma v Zoisovi hiši.²⁸

26 Janez Šumrada: Angleška popotnika v slovenskem alpskem svetu leta 1828. - Planinski vestnik (Ljubljana), 84, 1984, št. 7, str. 291-296; št. 9, str. 394-398.

27 Heinrich Costa: *Reiseerinnerungen aus Krain*. Laibach 1848, str. 352-366.

28 Isti, str. 226

Začetki kongresnega turizma

Čeprav leta 1821 o turizmu še ni bilo govora, pa bi lahko kongres Svete alianse v Ljubljani šteli za začetek kongresnega turizma v našem mestu.

Ko je bila potrjena novica, da bo kongres v Ljubljani, se je začelo živahno čiščenje in lepšanje mesta. Ruševine kapucinskega samostana in cerkve, ki so že nekaj let ležale pred Dvorom, so čez noč zravnali in nastal je Kapucinski, kasneje Kongresni trg,²⁹ na katerem so se razvrščali vojaški oddelki, ko so prihajali v Ljubljano in ob odhodu v Italijo. Razvrščeno vojaštvo so si vedno ogledali vsi trije vladarji, pa še kakšen vojvoda zraven, včasih je tem ogledom prisostvovala tudi cesarica.³⁰ V mestu so pred kongresom tlakovali nekaj ulic in deloma uredili kanalizacijo.³¹ Popravili so stanovsko gledališče.³²

Udeleženci kongresa so svojemu stanu primerno stanovali pri privatnikih. Avstrijski cesar in cesarica ter nadvojvodinja Clementina na Dvoru, ruski car v škofiji, neapeljski kralj, ki je v Ljubljani živel na stroške dunajskega dvora, pa pri trgovski vdovi Mariji Lepušič in tako navzdol. Čeprav je ob novici, da bo v Ljubljano pripotovala taka množica tujcev, najprej zavladal preplah, da ne bo dovolj stanovanj in da se bo podražila hrana, pa se ni izpolnila nobena od slabih napovedi. Stanovanj je bilo dovolj, še preveč, hrana se je najprej podražila, zaradi dobre oskrbe pa so cene padle ne le na prejšnjo raven, pač pa še nižje.³³

Za udeležence kongresa je bilo treba organizirati zabavo. Res je, da so Ljubljano izbrali za kongresno mesto tudi zato, ker je bilo tu precej manj možnosti za zabavo kot na Dunaju, pa vendar več kot v Opavi. Diplomati naj bi urejali težavne razmere v Evropi in ne le plesali. Za primerno zabavo je bilo poskrbljeno. Naročeni so bili italijanski pevci, to pa je sprožilo ljubosumje pri nemški gledališki skupini, ki je že bila v mestu. Obe skupini sta imeli dovolj predstav in tudi dovolj gledalcev. V času kongresa je bilo zelo dejavno tudi domače Filharmonično društvo. Organiziralo je več zelo uspešnih in dobro obiskanih koncertov. Izkupiček koncerta, ki so ga imeli 22. aprila pa je bil namenjen spomeniku Haydnu in Mozartu na Dunaju.

Druga zelo cenjena zabava tistega časa so bili plesi. V Ljubljani so v času kongresa izmenoma prirejali plese meščani in plemiči. Nanje so vabili udeležence kongresa, tudi vladarje, ki so se vedno vljudno opravičili, ostali diplomati pa so se udeleževali tako plemiških kot meščanskih plesov. Meščani pa so bili ob vsem navdušenju tudi previdni, zato so razpisali subskripcije za štiri "plesne soareje". Podpisala se je večina prisotnih diplomatov, ohranjen pa je tudi spisek prispevkov, ki so jih darovali posamezni dvori za te štiri večere.

²⁹ Ivan Vrhovec: Die wohlhlöbl. landesfürstl. Hauptstadt Laibach. Laibach 1886, str. 194-198.

³⁰ Henrik Costa: Dnevnik. Hrani ga Zgodovinski inštitut Milka Kosa.

³¹ Branko Korošec: Ljubljana skozi stoletja. Mesto na načrtih, projektih in v stvarnosti. Ljubljana 1991, str. 80-81.

³² Henrik Costa: Dnevnik. Hrani ga Zgodovinski inštitut Milka Kosa.

³³ AS. - Privata A VI. Costov dnevnik.

avstrijski dvor	180 gld
ruski dvor	276 gld
pruski dvor	12 gld
britanski dvor	48 gld
neapeljski dvor	48 gld
Modena	24 gld
Toscana	12 gld
avstrijska tajna dvorna pisarna	96 gld
sardinski dvor	36 gld
portugalski dvor	12 gld
francoski dvor	120 gld
Ljubljana za 45 ljudi za vse štiri večere	450 gld
2 osebi za tri večere	18 gld
1 oseba za vse štiri večere	12 gld
1 oseba za en večer	3 gld
1 oseba za dva večera	6 gld
1 oseba za en večer	3 gld
Skupaj	1446 gld

Stroški za ureditev dvorane, kjer so bile vse štiri "plesne soareje", pa so bili naslednji

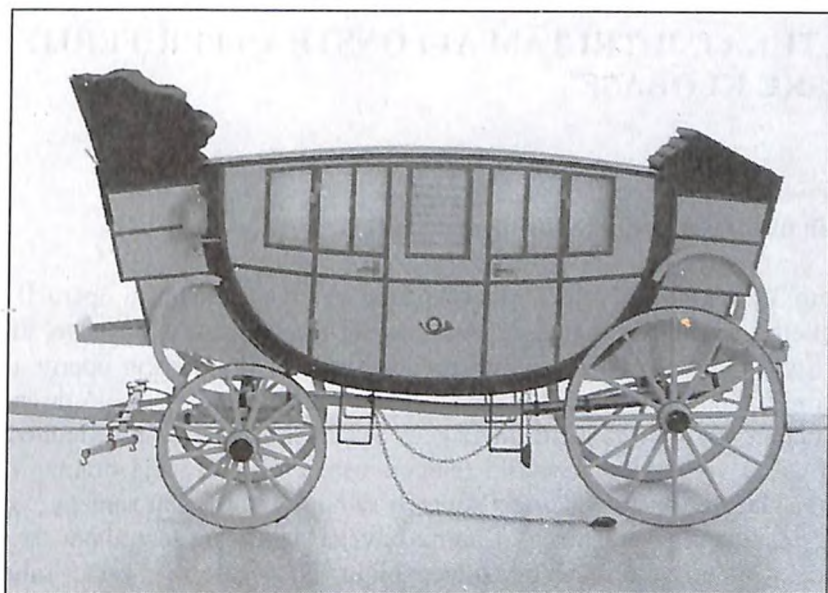
252 voščenih sveč po 1 gld in 25 kr	357 gld
100 vstopnic	20 gld
muzikalije	56 gld in 50 kr
40 stolov, 4 nove in 6 starih miz za ureditev podija	268 gld
162 laktov platna po 19 kr	51 gld in 18 kr
tapetniško delo	34 gld in 6 kr
mizarsko delo	9 gld in 38 kr
tesarsko delo	21 gld in 16 kr
za izdelavo shrambe	55 gld
za pobiranje denarja in izdajanje vstopnic	5 gld
za sporočilo 9. februarja	1 gld in 20 kr
za godbo in nadzor	348 gld in 55 kr
Stroški skupaj	1228 gld in 23 kr.

Dobiček od teh prireditev so namenili ubožnici.³⁴

Avstrijski cesar in cesarica sta si ogledovala tudi bližnjo mestno okolico. Priljubljena izletniška točka je bil Golovec, kamor je cesar odhajal na lov na ptice, lovili so tudi s sokoli, ali pa na ježo. Oba vladarja sta se večkrat podala na Rožnik, na katerega so prav v času kongresa speljali lepo pot. Obiskala sta Šmarno goro, na katero je bila znana božja pot, ogledala sta si Cekinov grad, graščino Dol, slapove pri Studencu. Cesar je zahajal v Mestni log, kjer so mu meščani za rojstni dan postavili paviljon, obiskal je tudi Barje. V spremstvu vojvoda d'Este je dvakrat obiskal žrebčarno v Selu pri Mostah.

³⁴ AS. - Collectanea, fasc. 24. Ljubljanski kongres 1821.

Cesar in cesarica sta obiskala tudi ljubljanski grad, pa ne le zaradi lepega razgleda.³⁵

*Maketa poštne kočije iz začetka 19. stoletja,
last Tehniškega muzeja Slovenije*

Kongres je v mesto pritegnil tudi radovedneže, poslovneže, trgovce in različne delegacije, ki so se prišle pokloniti cesarju in prositi za razne ugodnosti. Ljubljanske gostilne so bile tako popolnoma zasedene.

Drugo mesto v katerem so se tujci radi zadrževali je bila Gorica. Že v 18. stoletju so se v tem mestu radi ustavljali ugledni potniki, ki so potovali med Trstom in Dunajem. Pred prihodom cesarja Jožefa II., ki je prispel v Gorico leta 1765, so v naglici popravljali mestni tlak. Ko je leta 1782 potoval na Dunaj papež Pij VI., je prenočil v Lanthierjevi palači v Gorici. Leta 1784 je bil znova na obisku v Gorici cesar Jožef II. V mestu je ostal štiri dni (od 10 do 14. marca), stanoval pa je v hotelu Baylon.³⁶

O Gorici so najprej razmišljali kot o mestu, kjer bi bil kongres Sv. alianse, vendar pa so bile njene prenočitvene zmogljivosti premajhne. Metternicha je vabila predvsem zaradi ugodnega podnebja. Sredi 19. stoletja pa so se razmere v mestu že precej spremenile. Gorica je postajala vse bolj znana kot klimatsko zdravilišče. V mestu so zrasli hoteli s kopališči, zasebniki so oddajali tujske sobe, na zdravljenje v mesto je prihajalo vse več tujcev. K popularnosti Gorice je pripomogla Czörnigova knjiga *Görz, Österreichs Nizza; die Stadt als klimatischer Wintercurort*, ki je izšla leta 1874. Modni naval avstrijskega in ogrskega plemstva v mesto je po nekaj letih pojenjal, pač pa so začeli pozimi sem zahajati uradniki, upokojenci (predvsem oficirji) in meščani.³⁷

Ko sta se uveljavila železnica in parnik, je postalo potovanje lažje in nadzor nad potniki je bil vse manjši. Tuji turisti so bili vse pogostejši tudi v avstrijski monarhiji, ki se je morala prilagoditi novim razmeram.

³⁵ Henrik Costa: Dnevnik. Hrani ga Zgodovinski inštitut Milka Kosa.

³⁶ Simon Rutar: Zgodovinske črtice iz poknežene grofije goriške in gradiške. V Gorici 1895, str. 22-28, 75.

³⁷ Simon Rutar: Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska. Ljubljana 1892, str. 106.

Igor Grdina

DANES TUKAJ, JUTRI TAM ALI ONSTRAN PERIFERIJE KRANJSKE KLOBASE

Čar daljnih obzorij v kulturi včerajšnjega sveta

V soboto 19. marca 1870 je v milanski Scali doživela premiero opera *Il Guarany* triintridesetletnega brazilskega maestra Antônio Carlosa Gomesa. Občinstvo, ki je bilo v lombardski prestolnici zagotovo že prekaljeno v vseh nenavadnostih operne dramaturgije (v njej ni nič neverjetno in nič nemogoče), je tistega večera postalo priča presenetljivo eksotičnim prizorom iz južnoameriškega pragozda. Nad odrom se je med predstavo odigravala za vročekrvni južnjaški temperament bolj vsakdanja drama: v primeru neuspeha je skladatelj načrtoval spektakularen samomor "na kraju samem", se pravi v gledališču.¹ Zaradi senzacionalnega triumfa novega dela je ta teatralični "dodatek" k sreči odpadel. Gomesove skrbi so bile odveč: bil je velik - celo zelo velik - talent, dokopal se je do vsega spoštovanja vrednega glasbenega znanja, zgodba opere pa je z umestitvijo v tuj prostor (blizu Rio de Janeira) in čas (1560. leto) povsem zadovoljila najdrznejša pričakovanja evropskega meščanskega časa, v katerem so bila fantazijska potovanja še zmerom daleč običajnejša - pa tudi udobnejša in cenejša - kot dejanska. Ena najimenitnejših točk partiture je bila pesem neustrašnih pustolovcev, ki potem "en hud konec vzamejo":

Senza tetto, senza cuna,
Vita abbiamo nel gioir;
Lieta o avversa la fortuna
Non c'importa di morir.
Chi ne impera sola ed una
È la donna del sospir.

Sì nel duol che nel diletto
Non si teme il rio destin;
È la mira del moschetto
Che ci guida nel cammin.
Sovra il capo maledetto
Non imbianca il nostro crin.

Giuseppe Verdi, na katerega je Brazilčeva glasba napravila velik vtis, je šel še korak dlje: ob koncu naslednjega leta - 24. decembra 1871 - je njegova *Aida*, ki se dogaja v faraonskem Egiptu, doživela svetovno praznjo tako rekoč na avtentičnem prizorišču, v kairskem kedivovem gledališču. Povsod po svetu proslavljenemu patriarhu velike italijanske operne tradicije so to delo pač naročili v počastitev otvoritve Sueškega prekopa,

¹ W. Weaver, *The Golden Century of Italian Opera*, New York 1988, 167.

enega simbolov neizmerne ambicioznosti in sposobnosti meščanske dobe. Na strune prikazovanja eksotičnih zgodb so brenkali tudi mnogi drugi mojstri glasbene scene 2. pol. 19. in začetka 20. st.: Richard Wagner se je zatekel v germanske in keltske legende ter vihtel meč Notung in stikal za svetim Gralom, Nikolaj Andrejevič Rimski-Korsakov se je navduševal nad pravljicnim svetom, Georges Bizet se je z Lovci biserov podal na Cejlon, Pietro Mascagni na Japonsko (Iris), medtem ko se je Léo Délibes (Lakme) zadovoljil s klasično deželo čudes, z Indijo. Giacomo Meyerbeer in baron Alberto Franchetti sta na oder spravila Vasca da Gamo in Krištofa Kolumba, Jules Massenet se je klatil po bližnjem in srednjem vzhodu (Thad's, Kleopatra, Kralj iz Lahoreja), Anton Grigorjevič Rubinstein je splezal na Kavkaz (Demon), Giacomo Puccini pa je presešel vse: razen na Japonskem (Madama Butterfly) in Kitajskem (Turandot) se je pojavil tudi na divjem zahodu (in vsa westernska hollywoodska glasba je anticipirana v uvodu njegovega Dekleta z Zahoda). Celó Slovenci so se navdušili nad duhom tistega časa: Viktor Parma je kot svojo drugo opero uglasbil Ksenijo, ki se godi v Rusiji (tjakaj je locirana tudi njegova operetna uspešnica Caričine amazonke), medtem ko je Josip Ipavic s Princeso Vrtoglavko pričaral dekadenci Pariz, ki je bil tako ljub tudi Franzu Lehárju in njegovi Veseli vdovi (a v njej ne gre prezreti niti aluzij na balkanske razmere). V historizem zazrti eri meščanov je kajpak močno dišalo preoblačenje v srednjeveške, antične, svetopisemske, renesančne in sploh vsakršne eksotične kostume: tragedije duha in srca se nenadoma sploh niso mogle več odvijati *tukaj in zdaj* - ko je vse šlo samo še naprej in navzgor ter se je zdelo, da drugače sploh ne more biti -, temveč le *prostorsko in časovno drugje*, po možnosti čim dlje. Heroizem je postal samo še spomin na otroško dobo človeštva, vendar se mu stoletje pare in optimizma ni hotelo odreči. Zato ga je nenehno evociralo na odrskih deskah. Toliko in toliko let pozneje si je komaj mogoče predstavljati, kak šok je za gledališče pomenil nastop Henrika Ibsna, ki je dramo odkrival tudi v sodobnosti meščanske epohe - in to ne v njenem polsvetu (vanj je prodril že Dumas sin - Dama s kamelijami), temveč kar med stebri družbe. Tudi neprizanesljivega Emila Zolaja, ki je bil po mnenju Anatola Francea trenutek človeške vesti, je bilo težko vzeti na znanje (Balzac je vendarle premogel še prenekatero romantično potezo - vsaj v življenjskem slogu, če je že v svoji zreli literaturi bil realist). Mračni Rusi so se zdeli sprejemljivi samo razmeroma ozkemu krogu poznavalcev, da ne rečemo posvečencev: značilno je na Slovenskem celo Fran Govekar, prvak lokalnega "skrajnega realizma" (ki naj bi bil naturalizem, a je od njegovih klasičnih načel - človek kot produkt dednosti oz. rase, okolja in zgodovinskega trenutka - prevzel samo zapisanost "v krvi", se pravi dednost), pritoževal nad Dostojevskim. Italijanski glasbeni veristi, ki so že naleteli na spremenjeno duhovno podnebje fin de siècle in belle époque, so seveda uspeli na mah, vendar so sumljivo hitro začeli ponovno šariti po zgodovini, mitih in legendah (Umberto Giordano: Andrea Chénier, Fedora, Madame Sans-Gêne; Pietro Mascagni: Parizina, Isabeau, Mali Marat, Neron; Giacomo Puccini: Tosca; Ruggiero Leoncavallo: Goffredo Mameli, Kralj Ojdip; Francesco Cilea: Adriana Lecouvreur). Kajti nihče ni vedel, kako resno je treba vzeti besede Antona Pavloviča Čehova o tem, da bo življenje čez sto ali dvesto let čisto drugačno... Navsezadnje so celo v 19. stoletju nekateri misleci svarili pred vero v zmagoviti razplet zgodovine, ki so jo vsak na svoj način izpovedovali tako različni duhovi, kot so bili G. W. F. Hegel, K. Marx in A. Comte: jenska romantika je bila zazrta v srednji vek in misterij krščanstva, Arthur Schopenhauer v pesimistično zanikanje volje, tragično občutenje življenja pa sta razodevala tudi Sören Kierkegaard in Miguel de Unamuno. Aleksander Hercen je bil celo prepričan, da je zgodovina skozin-

skozi zgolj improvizacija, ki sama po sebi ne teži nikamor in gre vselej z najboljšim ponudnikom. Toda osamljeni glasovi teh grandov duha so se izgubili v čudežni prodajalni svetov vsesplošnega optimizma in vere v napredek: tu je bilo mogoče vse - tudi tisto, kar se je zdelo nemogoče. Jules Verne, ki je v pičlih 80 dneh popeljal človeško domišljijo skozi vse geografske dolžine in prenekatero širino zemeljske krogle (vrhu vsega je to storil prav angleško hladnokrvno!), za nameček pa še 20 000 milj pod morje, na Luno in v središče našega planeta, je povsod, kjer se je pojavil, žel nesluten uspeh. Tesno za petami mu je sledil Karl May, ki je vse do danes ostal recepcijsko najuspešnejši avtor nemškega jezika (v 70-ih letih 20. st. so samo nemške izdaje njegovih spisov v različnih zbirkah dosegle naklado okoli 50 milijonov primerkov, pri čemer je treba vedeti, da njegovo zbrano delo obsega v "klasični verziji" kar 74 delov!).² Kot Old Shatterhand in Kara ben Nemsi (= Karel, sin Nemca) se je pisatelj pojavil v Ameriki in se potikal po deželi Skipetarjev - da vrhov in globeli Balkana sploh ne poudarjamo posebej. Navsezadnje je opisal tudi zgođe in nezgođe mehiškega "emperadorja" Maksimilijana. Zagotovo spodoben in spoštovanja vreden dosežek za človeka, ki je literarno kariero začel v zaporu!

Tudi na Slovenskem razmere niso bile dosti drugačne, le utesnjenost ustvarjalcev je bila večja, ker je bila umetnost zaradi politične razdrobljenosti prostora med Alpami in Jadranom na vrsto starosvetnih kronovin eno redkih področij življenja, skozi katerega se je mogla izražati narodna enotnost. Zlasti literatura in glasba sta razen običajni avtorski ekspresiji morali služiti še nacionalni reprezentativnosti in manifestativnosti (19. stoletje je brez dvoma bilo stoletje glasbe in besede - tedaj je kraljevala opera). Slikarska, kiparska, arhitekturna in plesna umetnost so bile s tem manj obremenjene. Izdelovalci podob so se zaradi skrajno ponesrečenega prizadevanja, da bi Slovencem pričarali telesnost njihovega genija Franceta Prešerna, hitro pokazali kot nacionalnomanifestativno povsem neuporabni ljudje (zato so jih narodnjaki večjidel pustili pri miru in so lahko hodili svoja pota: Anton Ažbe se je mogel podati v harem in na platnu ovekovečiti zamorko, Jurij Šubic pa je še prej poslikal Schliemannovo atensko vilo), medtem ko s spomeniki pri nas nikoli ni bilo prave sreče (Zajčevega bronastega Prešerna sta družno kritizirala Ivan Cankar in požigalec njegove Erotike Anton Bonaventura Jeglič; kipi političnih ljudi so bili konjunktorno blago in so se v Ljubljani ob različnih prevratih od antike dalje morali umikati en drugemu). Arhitekti so do večjih naročil v domovini prišli šele konec 19. st. (zanje je bil ljubljanski potres pravzaprav srečotres), ko je literaturi in glasbi že uspelo definirati slovenstvo in slovenskost (Ipavčevo historicistično opero Teharski plemiči so leta 1895. mogli občudovati celo Čehi v Brnu), ples pa je bil za ozkosrčno cerkveno hierarhijo pri nas tako rekoč sovražnik javne morale številka ena (rigoristi, Anton Bonaventura Jeglič; Evgen Lampe npr. zanikuje "slovenskost" glasbe našega prvega baleta, Možička Josipa Ipavca).

Ivan Cankar je v govoru, posvečenem spominu Antona Aškerca (pisatelj je pesnika tedaj razglasil za "enega največjih mož, kar jih je kdaj rodila slovenska mati"³), slikovito povedal: "Do Aškerčevih časov je stala vsa slovenska književnost pod znamenjem kamižole in irhastih hlač. Ako bi kdo hotel takrat narisati nagajivo podobo slovenskega

² J. Schmiedt, Karl May. Leben, Werk und Wirkung, Frankfurt am Main 1992, 9, 10.

³ Ivan Cankar, Zbrano delo XXV, Ljubljana 1976, 219.

naroda, kakor si ga je mislila takratna slovenska književnost, bi narisal ponižnega kme-tiča, kako globoko sklonjen in s klobukom v roki pozdravlja svojega župnika.”⁴ Čeprav se je literarna zgodovina doslej strinjala skorajda z vsako Cankarjevo mislijo - le Josip Vidmar si je drznil ugovarjati zanesenim pisateljevim besedam o tem, da nobena kaplja krvi ni bila prelita zaman -, resnica ni tako preprosta. Fran Šuklje v svojih spominih npr. piše o pomladi leta 1866: “Marn, zaslužen slovničar, nikakor ni bil nič esteta: sicer se mu ne bi mogla tako prikupiti vodena poezija Umek-Okiškova in njegov sedaj /= 1926/ uže popolnoma pozabljen epos ‘Abuna Soliman’. V njem opeva pesnik delovanje dole-njskega rojaka Ignacija Knobleharja, znamenitega misijonarja in za črno Afriko odli-čnega geografa. S tem Umkovim eposom nas je /profesor/ Marn mrcvaril /v gimnaziji/. Do grla smo ga bili uže siti sedmošolci, hud razred, broječ nič manj od 75 glav, stisnje-nih v eni sobi./.../ Nazadnje nam dá učitelj celó domačo nalogo o tem predmetu, popis ‘Semenj v Chartumu’, ob enem z naročilom, naj označimo vse pesniške lepote in kreposti Umkovega dela, kakor jih je bil nam uže na dolgo in široko razložil. To je bilo pre-več!”⁵ Šuklje, tedaj še neustrašen radikalec, je močno udaril po proizvodih anemične muze Okiškega: dokazoval je, da Knoblehar ne more biti “predmet in junak epične pe-smi” in se je potem pridušal še nad različnimi posameznostmi (Umek govori o “bledih trumah”, zamorci pa so vendar črni ipd.).⁶ Navsezadnje je svojo uničujočo sodbo celo hladnokrvno prebiral drugim dijakom, ki so se z njo povsem strinjali. Marnu je ob ta-kem spodkopavanju profesorske avtoritete “pregorela varovalka”, posledica njegovega dramatičnega nestrinjanja s Šukljetom pa je bila, da se je ta podal k vojakom, k “slavno-znanemu 47. temu polku” v Maribor - da se spopade s krvoločnim Prusom, ki je že škilil čez mejo (manj strašen je hudi Prus s “cindnadelgewehrom” kot neoboroženi slovenski slovničarski entuziast!)...

Tudi Josip Stritar se je še pred Antonom Aškercem temeljito razgledal po velikem svetu. Če je Cankar že prezrl estetsko nepomembnega Okiškega, ki ga je do onemoglosti propagiral nekoliko prismojeni slovničar Marn, bi “gospoda Mirodolskega” vsekakor ne smel spregledati. Popotne pesmi so nedvomno spodoben literarni dosežek (v postroman-tičniheinejanski maniri), ki je močno presegal “periferijo kranjske klobase” ter obzorje “kamižole” oz. “irhastih hlač”. V Mladiki (1868) in v Pesmih (1869) so mogli Slovenci prebirati zanje nenavadno svetovljanske verze:

Kannstadt poleg Nekarja

Danes tukaj, jutri tam,
drugi kraji, druga mesta,
če mi všeč ni tu, drugam,
urno me popelje cesta!

Kakor ptica, ki leti
čez goré in čez planine,
kraje gledam in ljudi,
kaj mi mar njih bolečine?

⁴ Ivan Cankar, n. d., 223.

⁵ F. Šuklje, Iz mojih Spominov I, Ljubljana 1926, 30, 31.

⁶ F. Šuklje, n. d., 31.

Kdo tolaži mi srce,
ko tolažbe milo prosi?
Kakor svoje jaz gorje,
vsak gorje naj svoje nosi!

Dolgopeta ti prikazen,
kaj si zopet tu, Anglež?
Tvoj pogled mi ni prijazen,
kakor strah za mano greš.

Usta tvoja so okorna,
kakor žrd stojiš molčeč;
oh zato pa izgovorna
tvoja žena je preveč!

Kaj jaz vem, kako krtini
tej pa oni je ime;
oni luži, tej škrbini,
kako pravijo ljudje.

Malo mene vse to briga,
kaj je vam Angležem mar;
saj rudeča tvoja knjiga
dobro ve najmanjšo stvar.

Ona kaže ti na drobno,
kam se tod, kam tod se gre,
kaj je tu, kaj tam spodobno,
kje se roastbeef dober je! -⁷

Pariz

Nisem Nemec, dekle lepo
nisem Rus, Italijan;
nisem Turek, nisem Španec,
tudi pust ne Angličan!

Kaj ti bo, če imenujem
narod svoj in rojstni kraj;
ve Francozinje se v šolah
ne učite bogvekaj.

⁷ J. Stritar, Zbrano delo I, Ljubljana 1953, 30, 31, 38.

Malo veste, kje dežela
ona ali ta leži;
vendar to pa bolje znate,
kaj življenje nam sladi.

Glej, tem doli, daleč, daleč,
več ko tri sto ur hoda,
tam deželica je mala,
notri tam sem jaz doma!

Čuden govor, čudna noša,
drugo je življenje tam,
le srce nam za ljubezen
vroče bije, kakor vam.

Glej, tako okoli pasa
mi pokladamo roko;
in na usta mi dekletom
usta stiskamo - tako!

Pesnik je z nemajhno ironično distanco tenkočutno tematiziral odnos med posameznikom, narodom, domovino in tujino, za nameček pa se je še obregnil ob začetke množičnega turizma ter vzel na muho z njim povezano industrijo (vodnik oz. "rudeča knjiga"), ki je popotništvu jemala romantiko in ga iz enkratne avanture preobražala v skorajda idiotski vedenjski obrazec premožnejših družbenih slojev (se pravi ljudi, ki jih v prvi vrsti zanima, "kje se roastbeef dober je"). Zagotovo je bil Stritarju France Prešeren - z vsemi svojimi zemljepisnimi neboljenostmi vred (tigri v Afriki!) - ljubši in bližji kakor mondeni, a pogosto do barbarskosti neuki turist moderne dobe... In ko je neki Maksimilijan Robič ljubljanskemu Dramatičnemu društvu predložil "gledno predstavo v 3 razdelkih" Viljem grof Slavata, je "gospod Mirodolski" ob njenih otročjih anahronizmih (cesar Rudolf v času katoliško-protestantskih bojev v začetku 17. st. večkrat ukaže telegrafirati!) pokazal svojo pravo barvo; vzkliknil je: "Amerikansko ali afrikansko ali azijsko. Hotentotsko."⁸ To pomeni, da ga daljni svetovi niso očarali do te mere, da bi jih motril brez kulturno-civilizacijskih predsodkov samozaverovanega Evropejca.

Tudi potopisov tedaj ni bilo malo, nasprotno: bilo jih je celo toliko, da je Fran Erjavec že leta 1859 v Slovenskem glasniku objavil parodijo nanje z naslovom Pot iz Ljubljane v Šiško. (Na tej relaciji se je pozneje dogajalo še marsikaj dramatičnega: Janko Kersnik je npr. smešil definicijo pesništva izpod neizvirnega filozofskega peresa Janka Pajka - da gre za "človečko javljenje dotike subjekta z objektom ali izraževanje naših utisov, katere občutimo pri svojem zadevanju ob svet"⁹ -, ker je Lipe Haderlap nekoč ob lunini svečavi v sumljivem duševnem stanju kolovratil iz Šiške v Ljubljano ter ob tem zelo boleče "zadeval ob svet" in gromko "izraževal utise", pa ni bilo nič na njem podobnega poetu!). Vsekakor so med zgodnjimi potopisi v slovenščini še posebne omembe vredni: Knobleharjevo Popotovanje po Beli reki (1851), Vernetovo Potovanje po Izho-

⁸ F. Koblar, Slovenska dramatika I, Ljubljana 1972, 76.

⁹ J. Kersnik, Izbrano delo II, Ljubljana 1971, 327, 328.

dnem ali po Jutrovih deželah (v Novicah 1858; tržaški stolni prošt Verne, ki se je zelo zanimal za zgodovino, je tudi prvi prevajal Koran v slovenščino; odlomke iz njega je leta 1876 objavil sam Janez Bleiweis in jih pospremil z razmeroma umirjenim komentiranjem) in zapiski Jožefa Schwegla Radonjeviča o plovbi iz Trsta v Aleksandrijo (v Novicah 1860).¹⁰ Schwegel, ki je bil pozneje eden najmočnejših stebrov nemškutarije na Kranjskem (čeprav se je vseskozi prišteval k slovenski materinščini), je v času, ko je kot diplomat odhajal v Egipt, kjer je na skrivnostni način postal naravnost bajesloven bogataš (ni čudno, da mu je bil ob povzdigu v baronski stan podeljen grb s sfinjo kot osrednjim motivom!), še bil čvrsto slovanskega mišljenja in je celo ironiziral nemški prodor proti jugu pod krinko širjenja civilizacije. Sredi šestdesetih let je v Bleiweisovih Novicah srečati tudi pisma iz Mehike, kamor so se nekateri Slovenci podali pod krvavim praporom "emperadorja" Maksimilijana. Njihova avantura se je končala zelo klavrno - z zmago zakonitega predsednika Juareza in z ustrelitvijo lahkomišelnega Habsburžana, ki je uzurpiral Montezumov prestol. Seveda pa se noben slovenski potopis po svojem vplivu na duhovno podobo naroda ni mogel primerjati s Popotovanjem iz Litije do Čateža Frana Levstika. Vendar je ta tekst v bistvu skrajno starosveten program razvoja domače literarne scene, ki je bil že ob koncu 50-ih let prejšnjega stoletja, ko je nastal, zrel edino še za v muzej. Ampak Slovenci (razen najrazsodnejših posameznikov) tega dolgo časa niso opazili in so se mučili z njegovim udejanjanjem ter se vedno znova podajali na blatni kolovoz med obema omenjenima krajema - kajpak v znamenju "kamižole" in "ir-hastih hlač"...

Zato ni presenetljivo, da so svetovljanski zapisi o tujem življenju, ki jih je v slovenskem liberalnem tisku objavljala dr. Pavel Turner, ostajali nekje na robu pozornosti rodoljubov (pisal je predvsem o civilizacijsko najnaprednejših deželah Zahoda). Turner, ki je bil prvi doktor novoustanovljene nemške univerze v Strasbourgu (1873), je na britanskem otoku prišel v stik s krogi okoli navdušenega imperialista Benjamina Disraelija (lorda Beaconsfielda) in "resnično častivrednega" Williama E. Gladstona, poznal pa je tudi Johna Stuarta Milla, Charlesa Dickensa in Arthurja Evansa. Pozneje je kot priznan vzgojitelj služboval med madžarsko aristokracijo (ta mu je bila zelo hvaležna za jasno izraženo neugodno sodbo o povzpetniškem zunanjem ministru dvojne monarhije Gyuli grofu Andrassyju, ki je bil po mnenju "aligatorja s Kamna" Frana pl. Šukljeta "uprav tip ogrskega cigana"¹¹) in na Dunaju. Turner je tudi močno vzpodbujal Antona Aškercu, ki je kljub skromni formalni izobrazbi Ivanu Prijatelju po vsej pravici veljal za našega prvega modernega misleca.

Pogledi na veliki svet so bili v 2. pol. 19. st. pri Slovencih v veliki meri zaznamovani z ideologijo in njenimi potrebami. Tudi na sosednje narode se ni gledalo toliko skozi prizmo lastnega izkustva kolikor na podlagi političnih ciljev: Janez Trdina je bil v Hribar-Tavčarjevem Slovanu prisiljen ustaviti objavljane preveč kritičnih misli o razmerah v Slavoniji, saj bi si Slovenci lahko iz njih ustvarili preveč neugodno sodbo o Hrvatih, to pa bi škodovalo usmeritvi lista... Značilno je dal Fran Celestin svojo knjigo o nevzpodbudnih razmerah v Rusiji po odpravi tlačanstva natisniti v nemščini in ne v materinščini. Zato pa npr. o Madžarih v slovenskem tisku skorajda ni bilo mogoče prebrati dobre besede: tako literatom (posebej glasna sta bila Jovan Vesel Koseski in Josip Stritar) kot časnikarjem so se zdeli bratje Turkom in so jih poznali zgolj kot zatiralce

¹⁰ Prim. antologijo Z. Šmitka, Poti do obzorja, Ljubljana 1988.

¹¹ F. Šuklje, Sodobniki, mali in veliki, Ljubljana 1933, 222, 223.

Slovanov (veljali so jim celo za "strupeni zob" v srcu "svete Slave"!¹²)... Pri tem se ni kaj dosti vedelo o razmerah med prekmurskimi in porabskimi rojaki, tem več pa so naši ljudje peresa znali povedati o žalostnem stanju Slovakov, Srbov in Hrvatov. Šele Anton Aškerc je leta 1901 menil: "Na vzhodu je naš neposredni mejaš Madžar. Ni bil nikdar naš prijatelj. /.../ Ali mislite, da Madžari nimajo svojstev, ki bi tudi nam lahko bila za zgled? Madžarski narod je jako svobodoljuben - seveda zase. S svojim stremljenju po samostojnosti in gospodstvu je Oger brezobziren in prekanjen diplomat, ki ne odneha niti za las od svojih zahtev, kadar gre za prospeh njegove narodnosti in domovine. Ali bi tudi mi Slovenci ne potrebovali nekoliko - madžarske železne volje?"¹³ Aškerc je tedaj načelno zaklical: "Širšega obzorja nam treba. In to obzorje se pridobi po širokem svetu."¹⁴

To je bil nadvse razumen klic po izkustvenem doživljanju tujine, ki naj vpliva tudi na razmere doma. Vse predsodke je treba zavreči, Slovence pa modernizirati v sveto-vljanskem smislu. Posebnega poudarka je zato vredno dejstvo, da se je drugače v slovanstvo zazrti pesnik v rusko-japonski vojni 1904-1905 postavil na stran dežele vzhajajočega sonca (pa hkrati tudi ruskega naroda). 1906. leta je zapisal: "Dne 27. maja lanskega leta v pomorski bitki v korejski ožini pri otoku Tsušimi ni bil premagan ruski narod, pač pa ruska absolutistična vlada. Šintoistični in budistični pa konstitucionalni, moderni in napredni Japan je tega dne porazil krščansko pa despotsko reakcionarno staro Rusijo. Ojamovi in Togovi topovi so predramili ruski narod, katerega niso mogli zbuditi svobodomiselnih ruski pesniki in pisatelji. In ta dolgo tlačeni naš bratovski, bogato nadarjeni ruski narod zahteva z orožjem v rokah svoje pravice. Samodržcu je že izsilil iz rok konstitucijo. /.../ Ne samo Francozi in drugi zapadni narodi, tudi Slovani in celo Rusi znajo postavljati barikade, če pride najhujša sila. Ne more nam biti vseeno, kaj se izvali tam iz revolucije, kakršne svet še ni videl. Kajti samo svoboden ruski narod more biti drugim Slovanom močna moralna zaslomba."¹⁵

Aškerc si je drznil kritizirati celo patriarha ruskega duha Leva Nikolajeviča Tolstoja, ki je zahodno od Vzhoda med kulturno elito užival sloves največjega modreca sveta in najvišje avtoritete srca: "Kam zaide lahko filozof, ki se ne drži realnih tal, se vidi iz /Vošnjakovega/ pogovora s Tolstim. Kakor je Tolstoj velik kot umetnik, tako je majhen kot 'filozof'. Zmerom in zmerom sklicevati se na evangelij, je naivno! Med dobo, v kateri je nastal evangelij, in pa med današnjim časom leži 2000 let kulturnega razvoja. Kar je bilo dobro za primitivne razmere barbarskega orienta, to ne more več biti v celoti merodajno za nas, ki živimo pod drugačnim podnebjem, ki smo drugačne rase itd. Tolstega nazorji o državi in narodnosti so absurdni... Kaj more tudi pametnega izmisliti mož, ki stoji samo na verskem stališču?"¹⁶ "Nič ni bolj abotnega in nesmiselnega ter naravnost pogubnega za človeško družbo nego tisto naivno Tolstega načelo: 'Ne ustavljalj se zlu!' Hvala Bogu je človeška narava tako zdrava tudi pri Rusih, da je to načelo ni moglo demoralizirati..."¹⁷ Zato ni čudno, da se je Aškerc, ki je poznal tudi bojevite Nietzschejeve spise, dobro počutil na svetovnem kongresu svobodomislecev v "zlati" Pragi (8. - 12. september 1907): na tem eminentnem mednarodnem srečanju je bil celo

¹² A. Inkret, Jovan Vesel Koseski, Maribor 1971, 96.

¹³ A. Aškerc, Zbrano delo VII, Ljubljana 1993, 410.

¹⁴ A. Aškerc, n. d., 410.

¹⁵ A. Aškerc, n. d., 1010.

¹⁶ A. Aškerc, n. d., 1008.

¹⁷ A. Aškerc, n. d., 1011.

izvoljen za častnega predsednika, vrhu vsega pa je zelo neprizanesljivo govoril o položaju v domovini: "Mi /Slovenci/ ne živimo po svoji volji, nego le v toliko, kolikor nam dovoljujejo Nemci, ki so v tej državi /= Avstriji/ gospodujoči element ali 'Heerenvolk'. /.../ Zgodovina takozvane herezije sploh ni nič drugega nego zgodovina svobodne misli... /.../ Da katoliški fanatiki preganjajo na političnem polju vsakogar, kdor ne trobi v njihov rog, je naravno. Terorizirajo celo duhovnike, ki ne marajo zlorabiti svoje službe v strankarsko politične namene. Fanatični duhovniki zlorablajo v utrditev klerikalnega režima na Slovenskem celo leco, spovednico in tolažbo na smrtni postelji. Ljudi svobodnega političnega mišljenja bojkotirajo tudi na socialnem in gospodarskem polju. Gorje slovenskemu trgovcu, ki ne trobi v klerikalni rog! Pred nosom mu postavijo klerikalni 'konsum'..."¹⁸ Kljub tako obupno provincialnim razmeram pa je pesnik položaj svojih rojakov opisal zgledno svetovljansko: "Usoda nas je postavila med dva velika kulturna naroda: med Italijane in Nemce na skrajnem zapadu in severu, a na vzhodu je naš sosed agresivni in energični Madžar. Mi torej že po svojem geografskem položaju težimo in gravitiramo *naprej*. Ako se hočemo vzdržati na površju, ako hočemo živeti kot narod, moramo sprejemati čedalje več zapadne kulture v sebe."¹⁹

To so bile zelo radikalne misli in Slovenci česa takega niso pogosto brali niti v prevodih (naši svobodomislecni so od protikršćanskih avtorjev najverjetneje prevajali Josefa Svatopluka Macharja: 1911. leta je izšel prevod njegovega potopisa Rim, 1921. pa pesniška zbirka Strup iz Judeje). Sicer pa je Aškerc v uvodu svoje potopisne knjige Dva izleta na Rusko (1903) strnjeno podal pregled svojih dotedanjih "avantur", ki je zanimiva refleksija o čaru daljnih svetov in o turistični industriji (ta je v začetku 20. st. vsaj ponekod že delala s polno paro): "S potovanjem je nekaj posebnega. Kraji so, mesta in dežele, ki te zanimajo samo enkrat, prvič, katerih pa drugič zlahka ne bi šel več gledat. So pa zopet kraji in koti na naši pisani zemlji, ki te vedno in vedno privlačijo k sebi. Marsikje je tako krasno, prelesto in prijetno, da bi najraje kar tam ostal, ko bi - mogel in smel. Privlačnost kakega kraja ima svoje različne vzroke, ki jih ni vselej lahko analizirati. Včasih so taki vzroki čisto individualni, osebni, odvisni od razpoloženosti popotnikove. Marsikak kraj, ki nam je v mladosti sila ugajal, ne napravi na nas v starejših letih morebiti nikakega posebnega vtiska več.

Švica je brez dvoma ena najzanimivejših dežel v Evropi. Kdo bi ne občudoval njenih visokih planin, med katerimi se zrcalijo zelenomodra jezera! Na najvišje gore se pelješ lahko zložno po železnicah in na vrhovih, nad 2000 m visokih, stanuješ v palačam podobnih hotelih. Kamor se obrneš v svobodni deželi Tellovi, povsod sama ugodnost, sam komfort. Nosijo te tako rekoč na rokah, seveda za denar, saj je tukaj turist bolj nego kje drugje najdragocenejše - 'blago'. Švica je dežela, v kateri je 'Fremden-industrie' na vrhuncu razvoja. In vendar - vsa čast poštenim Švicarjem! - nalašč ne bi šel več na Rigi, ne na 'Jungfrau', ne na Pilata...

Ali Carigrad - to je kaj drugega! Ko bi imel časa in denarja, ne rečem dvakrat, da ne bi hotel še pogledati s hriba Bulgurlua nad Škutarijem v Mali Aziji tja preko Bospora na čarobni Bizanc, izmed katerega moli proti sinjemu nebu stotina belih, vitkih minaretov. /.../

Kdo bi mogel pozabiti klasično Italijo, če jo je prepotoval tja doli do Vezuva in Caprija? To je dežela, ki ji na svetu ni para. 'Vedere Napoli, e poi - mori!' je sicer šaljiva

¹⁸ A. Aškerc, n. d., 551, 553, 556, 557.

¹⁹ A. Aškerc, n. d., 561.

besedna igra, ki pa v hiperbolski obliki izraža hrepenenje vseh tistih tisočev in milijonov ljudi, ki so že kdaj videli naravne in umetniške krasote Apeninskega polotoka in jih želijo še večkrat videti in zopet videti. /.../

Leta 1901. meseca septembra sem bil napravil svoj prvi izlet na Rusko. Rusija ni Italija. Rusko nebo ni tisto modro, čisto nebo laško. Potovanje po Ruskem samo na sebi niti iz daleka tako prijetno kakor po Apeninskem polotoku ali kakor po Švici. In vendar sem moral takoj drugo leto (1902.) zopet na - Rusko! Nekaj me je gnalo nazaj 'čez mejo'. Kaj je bilo to? Nekaj je bilo, česar drugod nikjer nisem našel niti občutil.

V Italijo in v Švico sem bil potoval kot človek, na Rusko pa predvsem kot Slovenec, kot Slovan. In Rusija je slovanska država."²⁰

Kljub takšni vnemi za vse slovansko pesnik takoj nato podre iluzijo, da se Rusi za svoje zahodne "brate" zanimajo v omembe vredni meri, za Slovence pa pravzaprav niti dobro ne vedo, kje naj bi bili (prim. pesem V kupeju). Poleg tega je Aškerc rojake opozoril, da so v kulturnem razvoju vsaj tristo let pred podložniki "severnega strica": "Najbolj izobražen je med Slovani češki kmet, potem pride takoj naš - a potem dolgo ne pride nič..."²¹ Naš potopisec je še poudaril: "Mi pa želimo in hočemo, da bi slovanstvo in svoboda ne bila nasprotna si pojma! In šele takrat, kadar pride tudi na Ruskem kakor v zapadni Evropi svobodna beseda ruskega inteligenta do veljave, ko napoči tudi v Rusiji doba narodne samouprave (konstitucije), za katero so se borili in se še bore njeni najboljši pisatelji in pesniki, šele tedaj bo Rusija lahko zastopala pred ostalim svetom vse drugo slovanstvo. Za 'Pobjedonoscevstvo' mi zapadnjaki nimamo nikakega okusa."²² Zelo neugoden vtis je na pesnika napravilo dejstvo, da je bilo treba za potovanje v Rusijo imeti potni list²³ (ta dokument se je v Evropi širše uveljavil šele v času 1. Svetovne vojne).

Pozneje je Aškerc obiskal še Egipt (marca 1906) in Grčijo (aprila 1908) ter do konca novembra 1908 na podlagi svojih doživetij ustvaril zbirko Akropolis in piramide (izšla z letnico 1909). Med domačimi katoliki je bil ogenj v strehi: Šušteršičev faktotum Evgen Lampe, ki se je spoznal na vse in na nič drugega, je bil posebno hud na verzifikacijo Neznani bog, v kateri je tematizirana skrajno ponesrečena agitacija apostola Pavla v Atenah (Lampe je svetoval Aškercu, "naj bi primerjal enkrat katerikoli dialog Platona s katerimkoli listom Pavla in /.../ bo moral priznati /.../, kako silno z globokostjo misli in duhovitostjo besede sveti Pavel nadkriljuje velikega poganskega misleca," mož se tudi globokoumno sprašuje: "... kako je nastalo in kako je zmagalo krščanstvo, če je bilo poganstvo tako lepo in dobro, a prvi oznanjevalci krščanstva taki idioti?"²⁴). Strastni prepiri (Aškerc je v tej knjigi neprizanesljivo udaril po kristjanih, ki jih je imel za

²⁰ A. Aškerc, n. d., 60, 61, 62.

²¹ A. Aškerc, n. d., 144.

²² A. Aškerc, n. d., 146.

²³ A. Aškerc, n. d., 65: "Da! - in passeport je zopet v mojih rokah. Hvala Bogu, zdaj imam spet pri sebi črno na belem potrdilo o svoji identiteti! Naj se predrzne kdo dvomiti, da jaz nisem - jaz! Kaj mi niso v Ljubljani potrdili, da sem jaz tisti, čigar 'lepa' zunanjščina je tako imenitno točno in plastično opisana v tej važni knjižici? Starost, stan, bivališče, oči, lasje, nos, usta... vse se ujema, prekrasno! In če bi morebiti še sam kdaj /.../ podvomil, sem li jaz v resnici - jaz, treba mi je samo pogledati v svoj potni list - in vera v samega sebe se mi povrne. Vrh tega pa je tudi ruski generalni konzul na Dunaju vse to potrdil s svojim podpisom in pečatom ter s tem izjavil, da sme A. A. potovati v Rusijo." Čez potne liste se je Aškerc potožil že v "popotnih črticah" Izlet v Carigrad; zapisal je: "Saj države, koder je pasport neobhodno potreben, nehote kažejo, da so še - mlade."

²⁴ A. Aškerc, Zbrano delo IV, Ljubljana 1989, 437.

združbo precej nasilnih ljudi, hkrati pa je dostojanstveno odgovoril svojim liberalnim kritikom - Otonu Župančiču npr. s parabolično pesmijo Dva vodnjaka) so sodobnikom onemogočili, da bi v "poetičnih sprehodih po Orientu" - tak je namreč bil podnaslov zbirke Akropolis in piramide - videli tudi pomemben literarni dosežek. Pesnik se je tu močno približal modernističnemu doživljanju sveta (dejansko je bil proti dekadenci le teoretično, saj je v svojo poezijo vpeljal kult kupljivih Vener - npr. Fryne pred sodniki - in blasfemijo - denimo Aglaja iz Novih poezij). V Akropoli in piramidah so njegova esteticistična prizadevanja celo doživela svoj vrh; o tem najbolje pričuje vse preveč neznana Afrodita na Knidosu:

"In stopil je na lahki, hitri brod
pa šel čez morje je na božjo pot
na Knidos gledat krasno Afrodito,
Praksitelovo boginjo kamnito.

In dražili so ga gredoč ljudje,
naj skrbno čuva mlado si srce...
Že marsikdo se tam je v kip zaljubil,
na Knidosu svoj dušni mir izgubil.

Pa on se bajkam takim je smejal...
Dan tretji veter ladjo je prignal
na otok mali, tihi in sloveči,
ko vrt na sredi morja zeleneči.

In že sprejel ga boginje je gaj,
gaj senčni, Anadiomenin raj.
Med mirtami, cipresami - o, sreče! -
svetišče njeno že se mu leskeče.

Timoleon prestopi prag - ta hip
pred njim stoji njen čudoviti kip...
Pa gleda jo, zamakne se v kamnito
Praksitelovo nago Afrodito.

Po templju plava mistični polmrak...
in on jo gleda, gleda siromak
zaljubljeni... Ne more se ločiti,
svetišča več ne more zapustiti.

Priplaval že je mesec na nebo,
Timoleon stoji še tam pred njo
in poljublja jo in jo objema,
a ona gleda hladna ga in nema...

'Govôri, boginja! Zakaj molčiš?
 Saj nisi mrtev marmor! Ti živiš!
 Živiš, živiš mi, bela krasotica!
 Moj vzor in srca mojega kraljica!

O nagni k meni se le enkrat vsaj!
 Poljub svoj božji za slovo mi daj!...' *
 In že se zdi mu, da ga žena gleda
 in da odpira usta svoja bleđa...

Že čuti njen poljub ko sladko strd...
 Tako poljublja sama hladna smrt...
 V objetju njenem zjutraj se je zgrudil.
 Nič več Timoleon se ni prebudil."²⁵

V času na prelomu stoletja so ustvarjali tudi nekateri neliterarni avtorji, ki so slovensko potopisno književnost dvignili na zavidljivo kakovostno raven. Že sam Aškerc je močno hvalil Ivana Plantana in njegovo Potovanje na Severni rtič (1900): "Ta spis moramo prištevati k najboljšim potopisom v našem jeziku. Gospod Ivan Plantan nam opisuje svoje potovanje na Severni rtič v lepem popularnem jeziku. Živo se je zanimal za prirodne lepote nam tako oddaljene Skandinavije, imel pa je vedno odprte oči tudi za kulturne in narodopisne razmere severnih dežel. Najlepša partija v njegovih prirodnih slikah je opis viharja na morju. /.../ Rojaki, ki radi potujejo, naj bi g. Plantana posnemali in tudi opisovali svoja potovanja kakor on; saj se ta literarna stroka pri nas, žal, jako malo goji."/.²⁶

Zares, pesnikova hvala Plantanove živahne fantazije in dramatične dikcije ni bila pretirana (tudi prav angleške hladnokrvnosti in humorja mu ni manjkalo):

"Čez kake pol ure smo bili že daleč od otokov v oceanu, in sedaj je kapitan ukazal, naj se s krova odstranimo, da nas ne odneso valovi, ki so se neprestano zaletavali nanj. Tudi kapitan, drugi častnik in oba lotza so bili na poveljniškem mestu dobro privezani, sicer bi bili sfrčali vsi v morje. Jaz sem s tovarišem Brunšvičanom šel v salon za kadilce, toda na kajenje nisem prav nič mislil. Moj tovariš je legel na blazinast sedež poleg mize in se tudi zasidral kakor le mogoče. Z desnico je objel nogo poleg sedeža pritrjene mize in levo roko vtaknil za sedežem med blazine, in tako je čakal, kako se dramatična komplikacija tega boja na življenje in smrt razvozla. Tožil mi je že popoldne, da se boji, da postane tudi žrtev morske bolezni, in sedaj je pa že čutil vse znake nepovoljnosti. Jaz sem hitro splezal v svojo spalnico, kjer sem imel steklenico konjaka, ga srknil dva krepka požirka, nesel tudi tovarišu tega zdravila, potem sem pa zopet steklenico shranil v svoji spalnici. Tako okrepečana sva zrla v temno noč in še bolj temno bodočnost! Naš prijatelj Saksonec je pa iskal v damskem salonu v koticu rešitve zoper morskbolezen! /.../

Ko je "Kong Harald" delal svoje divje skoke in skušal postaviti se zdaj spredaj, zdaj zadi naravnost navpično, sem vprašal svojega tovariša Brunšvičana, če spada tak vihar tudi med prijetnosti popotovanja. On mi je pa odgovoril, da se boji, da nam parobrodna družba ne zaračuna posebej tega izrednega užitka na morju, kajti vihar ni bil na dne-

²⁵ A. Aškerc, n. d., 361, 362.

²⁶ A. Aškerc, Zbrano delo VII, 949.

vnem redu in v račun tudi ne postavljen. Končno je pa še dejal, da ga nikdar več ne bode radovednost gnala na Severno Ledeno morje, četudi danes še reši svoje življenje, za katero pa sam niti piškavega oreha več ne bi dal. Tolažila sva se naposled samo še s tem, da naju Neptun ne dobi v svoje parklje, če nama ni to usojeno, kajti nihče ne uide svoji usodi. /.../

Ker sem kot skrben človek pred odhodom uredil svoje zadeve, nisem imel posebnih skrbi, kajti umreti moram itak bodisi doma, bodisi na širnem oceanu. Postal sem vsled divjega viharja in skakanja našega parobroda popolnoma apatičen, in bilo mi je že prav vseeno, če se "Kong Harald" razbije in se potopimo ali ne. Vesel sem le bil, da sem ostal bil v salonu na krovu, a ne v notranjih prostorih; kajti gotovo je prijetnejše, v skrajni sili s krova naravnost skočiti v morje nego se v spalnici zadušiti.

Med tem nepozabnim bučanjem in razbijanjem morskih valov, tuljenjem razdivjanih vetrov in grozovitim suvanjem in nagibanjem našega ubogega parobroda so nama doneli skozi odprta salonska vrata na ušesa žalostni na pomoč klici v spodnjih dveh etažah po spalnicah ležečih in stokajočih potnikov! Človeka je bilo skoro groza ob tem jokanju, vpitju in stokanju; neka dama iz Budapešte, prava Junona, je grozovito vpila ter skoro zblaznela od strahu. Dve strežnici sta jo morali držati, da ni ušla in od strahu skočila v morje.

Ti trenotki ostanejo vsakemu izmed takratnih izletnikov v živem spominu do smrti; kajti vsakdo je bil prepričan, da nas končno Neptun vendarle pogoltne s "Kong Haraldom" vred, ker vihar je vedno bolj divjal in naš parobrod kakor igračo metal po morju! Bil sem res trdnega mnenja, da ni več mogoče, da se ubrani neznani sili besnečega morja in nepopisnega viharja. Po kadilnem salonu so semtertja frčali najraznovrstnejši predmeti, kakor: knjige, šahovne in druge igre, pljuvalniki, steklenice, srebrne žličke, kozarci, dragi albumi s fotografijami, blazine itd. Človeka so kar ušesa bolela, kajti vse to je silno ropotalo in žvenketalo.

Pritisnil sem na električni zvonec, in prišel je steward, to je strežaj, in sicer, ker hoditi ni mogel, je prilezel po vseh štirih v salon, in ko sem ga opozoril na raztresene in premetajoče se reči, je rekel, da ne more pomagati, ter se je zopet po vseh štirih, kakor je bil prišel, začel pomikati po stopnicah v spodnje prostore. /.../

Ta vihar je pa celo noč od 10. ure zvečer do 4. ure zjutraj razsajal tako, da je skrbelo celo kapitana, ali "Kong Harald" zmagovito prestane ta zavratni napad Neptunov ali ne.

Ob štirih zjutraj sem zapazil, da se naš parobrod samo še po dolžini prav pravilno ziblje, to je stopa, in se le malo na stran nagiblje; zlezel sem torej iz svojega kota v kadilnem salonu in pri vratih naletel na nekega mornarja. Na vprašanje, je li kapitan še živ, mi je povedal, da je zdrav, da se je ravnokar ves utrujen in premočen dal odvezati in da je šel spat. Vprašal sem dalje, ali je sedaj te predstave morskega viharja konec, in rekel mi je: v eni uri pridemo zopet za otoke, in viharja je pravzaprav že konec."²⁷

Leta 1903 je Bogumil Vošnjak izdal Zapiske mladega potnika, leta 1906 pa knjigo "ruskih študij" Na razsvitu. Obe deli predstavljata pomembno obogatitev slovenske literature in dokazujeta, da Aškerčev poziv k zapisovanju popotniških vtisov ni naletel na gluha ušesa.

Zapiski mladega potnika so mnogo več kot preprost itinerarij iz Italije in Palestine;²⁸

²⁷ I. Plantan, Potovanje na Severni rtič, Ljubljana 1900, 41-44.

²⁸ B. Vošnjak je popotoval že s fotografskim aparatom; v Zapiskih mladega potnika je nekaj fotografij tudi priobčeval. Vošnjak je o tem čudesu tehnike zapisal sledeče zanimive misli: "Spremljal me je na poto-

gre za vse pozornosti vredne refleksije o tujem življenju, ki pričujejo o piščevi razgledanosti in miselni ostrini. V palestinskih "teritorialnih vodah" je Vošnjak npr. dognal tole: "Pred devetnajstimi stoletji je živel neki rabi, ki je hotel odrešiti vse trpine, vse siromake, gladne in gobave. Njegovi nauki so se vkoreninili po celem svetu, ali ljudje so jih le redkokdaj praktično izvajali. In ko je vedno naraščala nezadovoljna množica v fužinah in tovarnah, prišel je drug mož, ki je bil židovske krvi, a ni trdil, kakor oni rabi in Spasitelj, naj človek živi od vsake besede božje, temveč od kruha. Milijoni so se zbirali okoli Marxovih učencev, in stari evangelij so hoteli zameniti z novim evangelijem materialističnega boja za obstanek."²⁹

Vošnjakovo liberalno mišljenje nikakor ni bilo tako bojovito kot Aškerčevo (z njim pa ga je vendarle družil socialni čut, ki je bil tako tuj mnogim njunim nazorskim somišljenikom); zato je lahko skoraj brez predsodkov opisal sprejem pri papežu na velikonočni ponedeljek: "Dve uri že čakamo, opoldanski strel se je razlegel, ali papeža še vedno ni. Zopet in zopet obračam oči na krasno kasetirani, visoki strop in na freske Vasarija. Naenkrat se začuje iz kapele Paoline neki tajinstven, vedno bolj in bolj naraščajoč šum in klicanje. Občinstva, katero je do sedaj neprisiljeno konverziralo precej glasno v gladki francoščini, se polasti neka vzburljenost. Švicarja, stoječa pri vratih, potegneta rdečo zaveso na stran. Prikaže se dolga vrsta gravitetno in slovesno korakajočih komornikov, obrednikov in raznih straž. Za vse to se pa nikdo ne zanima, vse čaka namestnika Božjega. Trenutek še in videli bomo poluboga, svetnika, ki še ni stresel s svojih nog zemeljskega praha. Dozdevalo se nam je, da je sploh nemogoče, da bi se tako bitje ponižalo priti med nas zemljane, zdelo se nam je, da pihlja neki nadnaraven dih večnosti skozi ona vrata. Še enkrat uhaja pogled na te dvorjane, na ta sprevod posvetnega vladarja, na te vojščake z dolgimi, na vrhu se svetlečimi helebardami, na te šleme, oklope in meče, na te obrednike, ki jim je edina skrb, da se vse v redu izvrši, in ki bi lahko pred veki ponudili svojo službo kakemu Filipu četrtemu ali Ljudevitu štirinajstemu. Kje so kerubini in serafini, kateri bi bili edino vredni spremljati takega vladarja? In evo! Priziblje se v dvorano 'sedia gestatoria' in na njej sedi visoko nad našimi glavami kakor moka bled starček, suh, slab, kakor sam duh, nadzemska prikazen, vsa zavita v dolge, snežnobeale halje, z belo čepico na temenu. Na pol sedeč, na pol stoječ se obrne k ljudstvu, in dvignjena njegova desnica blagoslavlja klečočne in prekrizajoče se vernike. Ta blagoslavljaajoči duh v oblakih svoje dolge, snežnobeale halje, s tem ljudomilim, ljubeznivim in miroljubnim obrazom, krasno profilovanim, tankim nosom, je skoro izginil za rdečim zastorom. Želel bi si skoraj v obrazu več, kar bi spominjalo na Michelangelov/eg/a Mojzesa. Izraz v licu je preveč starikav, nos predolg in okoli izvenredno velikih ust se kaže nekoliko presladek posmeh. Leon XIII. ni gromovnik, ni Mojzes, on bi rad osrečil ves človeški rod. Sledeči trenutki so bili dolgi kakor večnost. Iz sikstine se

vanju vesten drug, fotografski aparat. Ako se nudi popotniku prizor, katerega hoče fiksirati na fotografski plošči, treba mu je le pritisniti na gumb, in solnce je čaralo sliko na ploščo. Kedar razvija potem amater doma v temnici svoje plošče, kedar se slika vedno jasneje prikaže, budijo se v njem stari, dragi, ali skoraj pozabljeni spomini na potovanje. Marsikatera slika se je ponesrečila, marsikatero je otemnelo preintenzivno pripekajoče južno sonce. Fotograf ni umetnik. Pretočne /≠ preveč točne/ so njegove slike, malenkostni detajli prevladajo in obilo nijans, fines in čarobnih potez se je razblinilo in razpršilo. Tudi moje slike, katere sem narisal s peresom, so take. Bil pač nisem impresionističen umetnik, ki podaja edino le najznačilnejši moment in zavija eterične prikazni v čarobne, tanke, pestre megle. Ako pravim, da sem amater, ne bode te se hudovali nad menoj." (Zapiski mladega potnika, Gorica 1903, 401).

²⁹ B. Vošnjak, n. d., 255.

je čulo klicanje, usodepolne besede papež-kralj pa ni bilo čuti, potem se je čulo ubrano petje v dokaz, da se vrši kratko opravilo. Sediatorji s srebrnimi zaponkami na nizkih čevljih, z bledimi neodkritosrčnimi obrazi, so prinesli zaprto rdečo nosilnico in sedeči na drogih nosilnico so se prav dobro zabavali med seboj. Videl sem jih že v soboto v papeževih dvorinah; to so nekdanji lakaji kakega kardinala, ki so se polagoma povzpeli do te službe pri svetem očetu. Slišal se je zopet krik in vik, že so nesli v nosilnici papeža, ki je skozi okno /v/novič blagoslavljal s svojo tanko, dolgo roko, skozi dvorano brzo, kakor da bi se jim mudilo. V trenutku, ko sem ga ugledal, stopivši na klop, zgrudil se je silno utrujen na blazine. Zapustila ga je ona jeklena volja, kljubovati smrti, ki mu je prej sijala iz obraza in mu vtila v oslabelelo telo pogum, se boriti proti telesni onemoglosti. Čutil se je sedaj neopaženega, bil je naslonjen na blazine, podoben devetdesetletni mamici. Prej je bil polbog, sedaj je bil človek.”³⁰

Vsekakor: slovenski potopis se je vsaj pri liberalnih ustvarjalcih v začetku 20. Stoletja že močno dvignil nad literarizirano turističnovodniško čebljanje. Ukvarjanje z zanimivostmi in znamenitostmi je bilo seveda neizogibno, vendar so tudi miselno zahtevnejše in intenzivnejše avtorske refleksije dobivale vse opaznejše mesto. Pisci pa se niso vselej uspeli izogniti slabostim svojega časa. Bogumil Vošnjak je - denimo - vneto prebiral neuravnovešene spise živčno razrvanega H. S. Chamberlaina (konfuzne Temelje 19. stoletja je imel za pravo razodetje - kakor tudi nemalo bedasti nemški Kaiser Viljem II.). O Kitajcih in Japoncih tako Vošnjak ponavlja Chamberlainovo (ob)sodbo: “Kitajci so /.../ potrpežljiv, umen narod brez duše, nedosegljiv vzor vseh materialistov, pozitivistov in utilaristov, narod brez verskega življenja, brez domišljije, iniciative in idealov, izkratka najhujši antipodi Indogermanov, katerih duševno življenje je polno svetlih idealov in globokih idej. Kitajci imajo moraliste, ali nikakih filozofov, cele gore pesmi in dram, ali nikakega Danteja, nikakega Šekspirja. Nikdar ne bodo Kitajci kulturen narod, ker ostane vsak izmed njih to, kar je bil doslej.

Nihče naj ne bo tako naiven, da bi mislil, da so se Japonci vglobili v evropsko kulturo. Prav lahko je streljati po tujih navodilih s Kruppovimi topovi, prav lahko je po pruskem reglementu vežbati krdele vojakov-strojev, mogoče je tudi zidati tovarne, da, še celo na polo potrpežljivega papirja se lahko napiše konstitucija. To je vsakemu narodu mogoče, ako stoji tudi na najnižji stopnji razvitka. Kakor opica posnemati druge, to je najlažja stvar na svetu. /.../ Takozvana žolta opasnost torej vendar ni prazen strah. Tudi naši kulturi grozi taka žolta opasnost.”³¹

Célo generacijo starejši Aškerc je bil povsem imun pred tovrstnimi rasističnimi zastrupitvami in ni imel niti malo razumevanja za velikoruski imperializem, medtem ko ga je Vošnjak z navdušenjem podpiral ter se razburjal nad dejstvom, da carski politiki nemškega rodu niso naredili samomora zaradi poloma v vojni z Japonci (vendar pri tem v mislih ni imel sila sposobnega finančnega čarovnika Witteja, ki se je nazadnje moral pogajati za mir z deželo vzhajajočega sonca; naš potopisec tudi ni hotel ničesar vedeti o tem, da so se mnogi baltski Nemci pod carskim praporom z naravnost nezaslišanim junaštvom zman bojevali pri Cušimi).

Nedvomno je najvznemirlivejši del Vošnjakovih ruskih študij opis srečanja z Levom Nikolajevičem Tolstojem. Naš potohodec je zapisal: “Nisem nikak Eckermann, ki je z izredno spretnostjo zabeležil svoje pogovore z velikim Nemcem /= Goethejem/; tudi

³⁰ B. Vošnjak, n. d., 199, 200.

³¹ B. Vošnjak, Na razsvitu, Ljubljana 1906, 306, 307, 308.

nisem zastopnik kakega svetovnega dnevnika, ki je velikemu krogu čitateljev odgovoren za svoj pogovor. Skromnemu krogu je namenjen sledeči razgovor z ruskim mislilcem, ki mi pač ne bode štel v zlo, ako manjka temu ali onemu njegovemu izreku stenografična točnost. Imel sem najboljšo voljo in nikakega slabega namena, pripisati Tolstemu misli in besede, ki bi bile nasprotno njegovemu svetovnemu naziranju. /.../

“Nisem prišel k Vam samo, da Vas vidim, ampak da govorim z Vami o stvareh, ki so mi na srcu in ki se mi dozdevajo važne. /.../ Pripadam narodu, ki ga neusmiljeno zatirajo mnogi silnejši narodi in sosedje.”³² Ruski modrec je odvrnil: “Politična borba je po mojem mnenju nepotrebna in škodljiva, ker odvrača človeka od duševnega življenja in od stremljenja za onimi cilji, ki so skupni vsemu človeštvu. /.../ Kdor veruje v Boga, veruje tudi v človeka in v človeštvo! Kdor je Bogu poslušen, je drugega mnenja kot oni, ki nočejo ničesar vedeti o bratstvu vseh ljudi. Ideja, ki določa smer delu, mora biti višja, široka, občečloveška. Jaz ne vprašam nikogar, kake narodnosti je, meni je dovolj, da je človek.” O rasističnih “teorijah”, ki so na Vošnjaka - kakor smo videli - naredile dokajšen vtis, je stari grof dejal: “Vi poznate Gobineaua in Gumploviča, evangelija pa gotovo ne! Največja laž, iz katere izvira največ hudega, je, da si ljudje niso enaki. Neki francoski fiziolog je pred kratkim izkušal dokazati, da je žolto pleme manj vredno ko belo. Ta mož je divjak, barbar! Treba je izdajati take zakone, da med ljudmi ne bode prav nikake razlike, da si bodo vsi enaki.”

Tolstoj je svojega slovenskega gosta vprašal, katero fakulteto obiskuje - in ko je izvedel, da pravno, je rekel: “Siromak! Koliko krivih nauk so Vam vbičili v glavo! Mnogo časa preteče preden se odluči, kakor po kaki nevarni bolezni, vsa ta stara koža. O državi in pravu imate gotovo čisto krive pojme.” Vošnjak je odgovoril: “Mislim pač, da sploh ljudje, ki so se vzpeli do neke stopnje občnega razvitka, ne morejo živeti brez države.” Sivolasi grof je pripomnil: “Znano Vam je, da je po mojem mnenju država organizovano nasilje.” Obiskovalec je oporekal: “Ako bi ne bilo države, se je bati, da bi se ubijali ljudje med seboj. Nastala bi anarhija! - Kaj bi rekli Vaši mužíki v Jasni Poljani, ako bi izvedeli, da nad njimi ni niti zakonov niti činovnikov?” “Kaj bi rekli? Prekrižali bi se in rekli: Slava Bogu!”

Nato je Vošnjak potožil: “Ruska vas je napravila name prav žalosten vtisk. Lev Nikolajevič, Vi želite, da bi mi vsi živeli brez udobnosti, ki oslajajo življenje, kakor mužíki v ovčjem kožuhi.” “Nikakor ne. Človek naj ne pije šampanjca, kadar drugi stradajo! Socialist nisem. Soglašam samo z njih /oni = socialisti/ podirajočimi, nikakor pa ne z njih pozitivnimi načeli. Moje prepričanje je, da je privatna lastnina velika krivica, katero je treba odpraviti.” Aristokratski anarhist iz Jasne Poljane je nato priznal, da ne razume borbe za jezikovne pravice v Avstriji, obiskovalec pa ga je takole skušal poučiti o zadevi: “Dovolite mi, da Vam jo razjasnim s praktičnim zgledom. Bili so med Slovenci sodniki, ki obtožencev niso razumeli, ker so bili trdi Nemci. Mnogo obtoženih je bilo po krivem obsojenih. Ker Nemci niso hoteli priznati pravic slovenskemu jeziku pred sodiščem, je moralo mnogo ljudi trpeti po nedolžnem. Borba se ne tiče samo jezika, nego je tudi gospodarskega in kulturnega značaja. Nemci so tovarnarji in uradniki, Slovenci pa delavci, pisarji in slugi.” Tolstoj je odvrnil: “Sreča za Vas, da Vaši ljudje niso tovarnarji! Kot delavci živé srečnejše. Živeti je treba brez borbe, v miru. Bojeviti nacionalizem je velika nesreča.” Vošnjak je nato ruskega modreca povprašal, kak svet lahko da Slovencem, ki se jim godi velika krivica. “Ako ste trdno prepričani, da

³² B. Vošnjak, n. d., 246, 247. Sledeči citati se najdejo na straneh 247-251.

se Vam godi velika krivica, potem se ravnajte po mojem načelu: Ne plačujte davkov, ne služite kot vojaki, ne udeležujte se političnega življenja, sploh ne upoštevajte več države! Ta svèt sem dal tudi nekemu indijskemu bramanu. No, ko boste pa Vi dovolj silni, potem boste tlačili druge. Ne morem se ogrevati za politični nacionalizem, ker vidim, da oni, ki so bili prej zatirani, pozneje sami zatirajo druge. Za zgled Vam lahko navajam Madjare. Borili so se za svojo svobodo, da bi mogli pozneje tem lažje zatirati svobodo drugih." Slovenski študent je potem na pol retorično vprašal: "Ali je res, da ne moreta biti nikdar dva enakopravna drug poleg drugega, ampak mora biti vedno eden vladar, drugi pa rob? Ali bo kdaj drugače?" Tolstoj je rekel: "Bodočnosti ne poznam. Toda slabše ne more biti, ko je sedaj." Nazadnje, ob slovesu, pa se je ruski mislec, ki se je nedvomno zavedal nepremostljivega prepada med svojim in obiskovalčevim svetom, Vošnjaku opravičil za to, da je tako ostro obsojal njegova stališča...

Nič čudnega, da se je Aškercu Tolstoj zdel tako tuj in nebogljjen pred izzivi modernih časov. V ustnem izročilu pa se je ohranila celo vest, da Vošnjak ni zapisal vsega pogovora z velikanom iz Jasne Poljane: Josip Vidmar je vedel povedati, da je stari grof Slovincem najprej svetoval, naj čim prej postanejo ali Nemci ali Italijani...³³ To bi vsekakor bil prehud udarec po narodovi samozavesti! Razumljivo je tudi, zakaj je Aškerc na prvem mestu med ruskimi pisatelji omenjal Fjodorja Mihajloviča Dostojevskega,³⁴ ki je bil prepričan ne le v koristnost boja, temveč je celo slavil vojno kot sredstvo regeneracije človeškega rodu (seveda se naš pesnik ni mogel ogrevati za pisateljevo mesijanistično doživljanje svete Rusije in za njegovo soglasje z reakcionarnim prokuratorjem svete sinode K. P. Pobedonoscevom). Prvi, ki bi mu mogel med rojaki pritegniti iz vsega srca, je bil mnogo mlajši Vladimir Levstik. Tudi njega je z neustavljivo silo privlačil "veliki svet": v Ljubljanskem zvonu je leta 1907 objavljial umetniško zelo razgiban ciklus zapiskov o "la vie parisienne" (V Babilonu svobode; največ pozornosti je namenil kulturnemu dogajanju), medtem ko je daleč pikantnejši dnevnik o njegovem bivanju v francoski prestolnici ostal v rokopisu. Pozneje, tik pred prvo svetovno vojno, je ta narodnoradikalni pisatelj na slovenski knjižni trg lansiral bojevito tendenčni "roman z Balkana" Za svobodo in ljubezen, ki je nedvomno ena naših najimenitnejših pustolovskih pripovedi (sramote ne bi delala niti Mayevemu niti Conan-Doylovemu peresu; Levstik je tekst napisal pod pomenljivim psevdonimom Marko Stojan - zaradi odkrito jugoslovanske intence spisa, v katerem so Nemci naslikani kot zelo nesimpatični ljudje, takšna previdnost najbrž ni bila odveč!). Čarom avanturizma se ni mogel upirati niti katoliški pol domače literarne scene: pisateljski tandem Izidor Cankar-Narte Velikonja je v letih 1914/1915 sfabriciral in tudi publiciral senzacionalistično štorijo z zelo dramatičnim naslovom Albanska špijonka (avtorja sta se skrila za psevdonim Ivan Dolinar; knjižna izdaja 1917). Onkraj črno-žoltih mejnikov se je prav tako napotil neustrašni hrust Anton Novačan (prepotoval je Evropo od Pariza do Moskve), ki je po prvi svetovni vojni viharil in razsajal od Varšave na severu do Kaira na jugu ter se nekoč spopadel celo z "najmočnejšim človekom na svetu" Frizstenskym (ta je sicer nastopal v cirkusu Kludsky; izid njunega gentlemanskega "dogovarjanja na roko" je bil neodločen!). Oton Župančič se je v nasprotju z njim zadovoljil z vlogo hiperkultiviranega turista. Simptomatično se zdi, da je Aškerc vse tri svoje drame lociral v neslovensko

³³ J. Vidmar, Nisem nič, če nisem kritik. Razstava osebnega arhiva ob 100. obletnici rojstva Josipa Vidmarja (katalog), Ljubljana 1995, 40.

³⁴ A. Aškerc, n. d., 1014.

okolje (na Poljsko, v Rusijo in na Hrvaško). Že leta 1871 pa je naša literatura zapustila matični planet: Andrej Volkar je namreč tedaj v Zagrebu izdal "satirično noveleto" *Di-jak v Luni* (junak se je na ta Zemljin trabant podal kar z balonom!).³⁵ Posebne pozornosti je vredna tudi Gregorčičeva "znanstvenofantastična" pesem *Projekt* iz leta 1873, ki odkriva presenetljivo sproščeno podobo drugače tako resnega in zamišljenega poeta:

"Da sončece božje je zlato,
da mesec je čisto srebró,
kdo hotel o tem bi dvomiti?
Saj pevci pojo nam tako!

Oh, da so mi dane peruti,
kako bi jih naglo razpel,
vzletel bi na one svetove,
na njih bi obsedel vesel.

Prekóval bi v tolarje luno,
in sonce v cekine suhé,
morda bi z obojim poplačal
državne in svoje dolgé!"³⁶

Katoliška stran se je iz utilitarističnega potopisja dvignila pozneje kot liberalna. To je tudi razumljivo: večinoma so se tematizirale poti v svete kraje (npr. Luka Jeran in Frančišek Lampe; pesniška zbirka *Silvina Sardenka Roma*), odnos do osrednjih besedilnih sporočil pa ni mogel biti drugačen kot apologetski, zato je odpadel dobršen del miselne dinamike, ki je bila značilna za svobodomiselne avtorje. Vendar je po zaslugi Izidorja Cankarja tudi naš katoliški tabor razmeroma hitro prišel do modernejšega doživljanja kulture. Med njim na eni ter Mahničem in Ušeničnikom na drugi strani (ti možje so vsaj nekaj let bili celo sodobniki!) so duhovne razdalje, ki jih je mogoče izmeriti samo s svetlobnimi leti (nasploh se pri nas o katolikih vse prevečkrat ustvarja napačna predstava, češ da gre za miselno monoliten blok ljudi, ki so tudi v najmanjši podrobnosti odvisni od mnenja cerkvene hierarhije). V svojem imenitnem romanu *S* poti je Izidor Cankar leta 1913 energično obračunal s primitivnim literarnim turizmom: "O potopis, ti stara nadloga! Nezakonsko dete jalove zadrege, sramotno dejanje obupanca, pesniška laž nepesniških piscev, zgodovina mukotrpnih ur ob pisalniku, nazorni nauk o puščavi domišljije, pavovo perje, utrgano na tujem zeljniku in položeno v skledo ljudem, ki žejajo po izobrazbi, nestvor si, starec potopis! Bil sem že večkrat zdoma in se mi nikoli ni nič zgodilo, kakor se mi sploh v življenju ni še nikoli nič zgodilo; niti okraden nisem bil nikoli. Drevesa so v Italiji velike rastline kakor pri nas, hribi so vzbokline prsti, zvezde so pač zvezde tu in tam. Zgodovina je drugačna, toda to nam pripoveduje zgodovinar bolje kakor literarni turist. Ljudje so drugačni, toda ljudje so tudi pri nas med seboj drugačni. In samo to je zanimivo. Pastir, ki mi je zamahnil ob progi v pozdrav, je za enkrat važnejši kakor benečanski doži; brez pastirja ne bo dožev nihče razumel. Če bi razumel Fritza, bi vedel toliko, da bi lahko molčal do smrti. Sebe bom ra-

³⁵ M. Hladnik, *Trivialna literatura*, Ljubljana 1983, 85.

³⁶ S. Gregorčič, *Zbrano delo I*, Ljubljana 1947, 159.

zumel tedaj šele, ko bom gledal večnost iz obličja v obličje, takrat bo vsa vednost pred menoj in v meni brezkončni molk strmenja.”³⁷ In potem je ustvaril tisti nesmrtni fantastični prizor pisateljev pod Julijinim balkonom v Veroni ter z njim v slovenski literaturi enkrat za vselej izbojeval prostor pod soncem navdahnjenemu potopisu (toda njegove standarde je postavil tako visoko, da se je od njih marsikateremu avtorju zvrtilo v glavi).

“Ah, ta tomba di Giulietta! Vse popoldne so me preganjali veronski postopači s tem vprašanjem in res sem se že bal, da jo pojdem obiskat, toda slednjič sem si mislil, da je dovolj, če grem do Julijine hiše. Stoji v stranski ulici, črna in visoka, in prav v vrhnjem nadstropju je balkon; z njega je Julija govorila Romeu. In ko sem davi v snu dihal to jasno nebo veronsko, sem naenkrat stal pred Julijino hišo z mnogo drugimi ljudmi, ki sem jih poznal. Bili smo pod balkonom in gledali gor, ki je z njega Julija govorila Romeu, vsi ena sama brezoblična tvarina. Tedaj se je iz nje izločil Peter Bohinjec in je rekel: 'Kako je pravzaprav Romeo prišel z balkona na cesto? Previsoko je.' 'Neumnosti se mi bledejo po glavi; čas bo vstati,' sem mislil in spal dalje, globoko oko neba nad seboj. 'Daljna je cesta in mnogo je poti,' je rekel Ksaver Meško; tudi on se je izločil iz brezoblične tvarine. 'Hrepenenje nas vodi iz večnosti v večnost...' 'Kaj bo to?' je rekel Peter Bohinjec in je pljunil. 'Kako je prišel na cesto in kako je prišel gor?' 'Enostavno vendar,' se je izločil iz brezoblične tvarine Oton Župančič. 'Razkoračil se je, stopil si na rame in se pognal kvišku. Ko je hodil dol, se je obesil na lastne pete, se zavihtel in skočil na tlak.' 'To ni mogoče,' sem si dejal. 'Spim v Benetkah in se mi sanja.' 'To ni mogoče,' je ponovil Peter Bohinjec. 'Povedati se mora tako, kakor je bilo. Pogledati bo treba v arhiv Julijine družine, kako je pravzaprav prišel gor in kako je prišel na cesto.' 'Zbudilo se je hrepenenje v njegovem srcu, kakor bi se prižgalo sonce sredi polnoči, in je bil gori,' se je izločil iz brezoblične svetlobe Ivan Cankar. 'Ugasnilo je hrepenenje v njegovem srcu, kakor bi se utrnilo sonce sredi poldneva, in je bil na prašni cesti, truden popotnik. Mimo njega se je pripeljal obtovorjen voz. Goloroki voznik je počil z bičem in mu zaklical: Kaj kolovratiš po mestu, negodnik? Spat pojdi!' 'Arhiv moramo pogledati,' je dejal Peter Bohinjec. 'Drugače je bilo.' 'Bilo je jutro, na vzhodu so goreli oblaki s prikritim ognjem,' se je izločil Salezij Finžgar. 'Romeo je stal na balkonu, ožarjen od jutranjega svita, lep kot mladi kralj, ki vstopa v osvojeno mesto. Odpel si je s pasa lestvico, spleteno iz vrvi, jo nategnil z mišičasto roko, ali bo nosila težo mladega telesa, jo otvezel na okno in še enkrat poljubil Julijo. Ni bila urna noga še na sredi poti - ko se vrv utrga - Julija vzklikne in iztegne roke v pomoč - toda kaj je orlu, kljubovalcu viharjev, spustiti se iz oblaka v ravnino?' 'Stare zapiske bo treba preiskati,' je rekel Peter Bohinjec in se je potopil v brezoblično tvarino. Nad mano se je sklanjalo nebo in njega dobri dan.”³⁸

Morda je v vsej svetovni književnosti samo še Milošu Crnjanskemu uspelo na podobno prepričljiv način združiti umetnost literature z umetnostjo potovanja (Kod Hyperborejaca, Embahade). Po Izidorju Cankarju je bilo v slovenščini skrajno težko pisati o klicu daljnih svetov (vendar je treba vsaj omeniti desežke Mirka Javornika, Jožeta Javorška, Jožeta Ciuhe, Evalda Flisarja in Alme Maksimilijane Karlin, ki si je za oveko-večenje svojega samotnega popotovanja skozi čas in prostor izbrala nemščino). Poleg tega je Bojan Štih, ki je imel svoje čase pri nas silen vpliv na kulturno življenje in smrt,

³⁷ Izidor Cankar, Izbrano delo, Ljubljana 1972, 16.

³⁸ Izidor Cankar, n. d., 41-43.

9. februarja 1979 (dan po obletnici Prešernove smrti in dan pred smrtjo Edvarda Karmela!) avtoritarno zaklical: "Ne v pariških salonih, ne v sobanah Serenissime in na obronkih večno bele Fuji-Yame, pač pa v samoupravnem kolovozu med Litijo in Čatežem našega časa je živel in delal slovenski pisatelj, pesnik in esejist."³⁹ Tudi vzgojnost, ki pomeni smrt vsake prave literarnosti, je opravila svoje, saj je kar naprej motila ustvarjalce "na začasnem delu" (onstran večnosti) med Alpami in Jadranom (je to dediščina pridižnih virov slovenske pripovedne proze?). Kajti - kakor se je nekoč v Indiji Koromandiji vprašal Javorškov popotni tovariš Aleksander (v katerem je mogoče prepoznati dovršen del Josipa Vidmarja): "Kako naj bom pedagog, če pa moram govoriti resnico?"⁴⁰ In na to je mogoče odgovoriti samo z nonšalantnimi besedami Julesa Renarda: Ne pišem za svojo sestro. Ampak Slovenci so vedno imeli težave s tako svetovljanskim stališčem; vse prevečkrat so bili obremenjeni z občutkom ogroženosti. Kot da se ima svet čas kar naprej ukvarjati z njihovim onemogočanjem!

³⁹ J. Javoršek, Črna krizantema, Maribor 1980, 12, 14.

⁴⁰ J. Javoršek, Indija koromandija, Ljubljana 1962, 115.

Olga Janša-Zorn

TURIZEM V SLOVENIJI V ČASU MED VOJNAMA (1918-1941)

Slovensko ozemlje je imelo in ima še vedno zaradi svojih naravnih danosti ugodne pogoje za razvoj turizma. Tukaj je čudovit gorski svet, množica kraških pojavov, mineralnih in termalnih vrelcev in še marsikaj. Sorazmerno zgodaj je naše ozemlje dobilo prvo železniško povezavo, kar je omogočilo hitrejša potovanja. Vemo, da so prav prometne povezave izredno pomembne za razvoj turizma.

Večina gostov se tudi ni zadovoljila samo z lepo naravo, dobro jedjo, pijačo in prenočiščem, ampak je želela urejene parke, red in snago v turističnih krajih in okolici. Tako so že v sedemdesetih letih 19. stoletja pričela nastajati po vzoru nekaterih evropskih držav (Švice, Anglije, Francije) prva olepševalna (tujskoprometna) društva.

Začetki organiziranega turizma so pri nas povezani predvsem z zdravilnimi termalnimi vrelci in nekaterimi naravnimi metodami zdravljenja. Kot zdravilišče je v 19. stoletju pri nas bila po obisku gostov vodilna Rogaška Slatina z okrog 2.000 letnimi gosti. Kot zdravilišče se je v 19. stoletju razvijal tudi Bled, ki je konec 19. stoletja dobil povsem letoviški značaj in je tik pred začetkom prve svetovne vojne prehitel Rogaško Slatino. Bled je tedaj (1913) imel okoli 6.000, Rogaška pa okoli 5.000 gostov letno.

Zgodaj se je razvil turizem v zvezi z obiskom kraških jam in Cerknškega jezera. Sloves Postojnske jame je pred prvo vojno že privabil 40.000 obiskovalcev letno. Izredno velikega pomena je bil razvoj planinstva, za kar ima zasluge vrsta znamenitih planincev. Sorazmerno zgodaj je bilo planinstvo organizirano v društvu, ki je bilo sprva nemško. Leta 1893 dobimo Slovensko planinsko društvo in 1895 prične izhajati Planinski vestnik. Oboje je imelo pomembno vlogo za razvoj našega planinskega turizma.

Zimski turizem se je pričel razvijati v začetku dvajsetega stoletja. Sprva se bolj uveljavljata drsanje in sankanje, nato še smučanje. Prvo smučarsko središče je bilo v Bohinju, prvo športno sankališče pa je bilo pripravljeno v Bohinjski Bistrici leta 1909.

Pred prvo svetovno vojno se je razvijal tudi turizem ob obali. Razvoj se je pričel s ponudbo zdravilnih blatnih in slanih kopeli, ki jih je ponujal Portorož.

Medtem ko država začetkov turizma ni kaj posebno podpirala, je pa v drugi polovici 19. stoletja vedno bolj spoznavala gospodarske koristi turizma in kmalu poskrbela tudi za zakonodajo.

Leta 1897 je Kranjska dobila zakon o zdraviliščih, kopališčih in letoviščih, leta 1898 tudi Štajerska. Vedno več je o turizmu pisalo časopisje, v 19. stoletju so že izhajali tudi razni turistični vodniki.

Junija leta 1905 je bila v Ljubljani ustanovljena **Deželna zveza za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem**, kar je bila velika pridobitev. Njeno delo je bilo usmerjeno predvsem v organizacijo novih olepševalnih (tujskoprometnih) društev in v propagandno dejavnost. Njena zasluga je tudi ustanovitev Zveze gostilničarskih zadrug za Kranjsko leta 1908. Obe organizaciji sta izdajali mesečnik *Promet* in *gostilna*. Leta 1908 je bila ob kongresu slovanskih časnikarjev v Ljubljani organizirana pomembna turistična razstava, ki je prikazala slovenske turistične kraje.

Že leta 1907 je bila ustanovljena še Deželna zveza za tujski promet na Goriškem,

istega leta je taka zveza nastala na Štajerskem. Slednja je imela sedež v Gradcu in je bila nemško usmerjena.

Delovanje Deželne zveze za pospeševanje tujskega prometa na Kranjskem ni bilo brez težav. Omenim naj na eni strani težave, ki so bile finančne narave, po drugi strani pa so se pojavljala strankarska nasprotja.

Leta 1911 je kot predsednik Zveze odstopil prof. Fran Orožen, predsedstvo pa je prevzel kranjski deželni glavar Fran Šuklje. Leta 1913 se je Zveza, ki je dotlej delovala kot društvo, prostovoljno razšla, nadomestil jo je januarja 1914 deželni zavod z imenom **Deželna zveza za tujski promet in turizmo na Kranjskem**. Njen predsednik je postal dr. Ivan Šušteršič.¹

Medtem ko so se v 19. stoletju, deloma pa tudi že prej, razvijale posamezne vrste turizma kot je verski (romanja), zdraviliški, planinski in turizem povezan z obiskom kraških jam, je v zadnji četrtini 19. stoletja vedno bolj stopal v ospredje letoviški turizem. V turizem so se pričeli vključevati nekateri manjši kraji, ki niso imeli zdravih vrelcev ali kraških jam, ponudili so lahko predvsem naravne lepote samih krajev in okolice z ugodnim podnebjem. Taki kraji so npr. Begunje, Poljče, Kranjska Gora, Jezer-sko, Bovec, Mozirje itd.

Poleg že omenjenega zimskega turizma in planinstva, se je zelo razširilo izletništvo.

Uspešno so se kot turistični kraji uveljavila nekatera mesta npr. Celje, Maribor, Škofja Loka, Kamnik, Kranj, medtem ko Ljubljana, ki je bila sicer sedež Zveze in kjer je od leta 1910 deloval Tourist Office, za svoje mesto kot turistični kraj ni storila prav veliko.²

Liberalno usmerjeni študentje so v letih 1892 do 1914 imeli Slovensko ferijalno društvo Sava, katerega namen je bil poleg drugega tudi prirejanje izletov.

V razvoju turizma na Slovenskem bi nasploh lahko razlikovali štiri obdobja:

1. Prvo obdobje neorganiziranega turizma, ki še ne pozna posegov države in ne turističnih organizacij (do srede 19. stoletja).
2. Obdobje po zgraditvi osnovnega železniškega omrežja in nastanka prvih turističnih organizacij (olepševalnih društev), ko država prične podpirati razvoj turizma (od srede 19. stoletja do prve svetovne vojne).
3. Obdobje med vojnima (1918-1941).
4. Obdobje po drugi svetovni vojni (od 1945 dalje).

Moj namen je predvsem nekoliko bolj predstaviti razvoj in organiziranje turizma v času med obema vojnima.

Prva svetovna vojna je napravila turizmu pri nas veliko škode. Hoteli na Bledu, v Bohinju in v zgornji Savinjski dolini in še marsikje, so služili deloma kot bolnišnice, deloma kot vojašnice ali kot nastavitveni objekti za oficirje in vojaške pisarne.³

Z nastankom Kraljevine SHS smo dobili tudi nove državne meje, zlasti rapalska meja nam je odvzela nekatere pomembne turistične kraje (Portorož, Postojno, Škocjan-

¹ Rudolf Andrejka, Tujski promet v Sloveniji, njega razvoj in organizacija. Ljubljana 1926.

² Pregled zgodovinskega razvoja turizma pri nas do leta 1941 podaja Olga Janša, Zgodovina turizma na Slovenskem. - Turistični vestnik 1968, št. 1, str. 26-31; št. 2, str. 73-78; št. 3, str. 115-117; št. 4, str. 154-156; št. 5, str. 193-195; št. 6, str. 247-254.

³ Rudolf Marn, Dvajset let tujskega prometa v Sloveniji. - Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 468-472.

ske jame, Trento, vrsto gorskih vrhov itd.)

Propadli so vsi zimsko-športni objekti, tudi tako priljubljene točke kot npr. Vintgar, niso bile dostopne zaradi posledic vojne. Nasploh je bil najbolj prizadet Bled. Tako je bil v prvih povojnih letih tudi turistični obisk precej slab. Najbolj očitna sprememba v primerjavi s stanjem pred prvo svetovno vojno je v nacionalni strukturi gostov. Medtem ko so prej prihajali zlasti gostje iz dežel Avstro-Ogrske, se je sedaj zelo povečalo število gostov iz južnih delov nove države.

Prva leta po vojni so bile še posebej velike težave pri izdaji vizumov za potovanja v našo državo. Vsak tujec, ki je nameraval obiskati Jugoslavijo, je moral vložiti prošnjo pri jugoslovanskem predstavništvu v inozemstvu, ki je prošnjo posredovalo jugoslovanskemu ministrstvu za notranje zadeve. V najboljšem primeru je bilo treba čakati tri tedne na vizo. Vendar je bila to samo vstopna viza, za izstopno vizo je moral tuji gost vložiti novo prošnjo na pristojno okrajno glavarstvo. Take omejitve seveda niso bile vzpodbudne za razvoj turizma.⁴

Sredi leta 1921 so stopile v veljavo prve olajšave za prihod avstrijskih državljanov s tem, da sta turistična urada v Ljubljani in Zagrebu na osnovi posebnih pooblastil izdajala potrdila za prihod Avstrijcev v naša letovišča. Torej prošnji ni bilo treba več pošiljati na ministrstvo za notranje zadeve v Beograd, ampak so prosilci dobili vizum v 4-5 dneh na pristojnem jugoslovanskem konzulatu. Uspeh tega ukrepa se je zelo hitro pokazal in v naslednjem letu je bilo že več gostov na Bledu in v štajerskih zdraviliščih. Podobne olajšave so dobili še državljani iz ČSR in turisti iz Julijske Benečije. Z leti so mejne formalnosti še bolj poenostavili za turiste, ne pa tudi za tiste, ki so iskali delo pri nas.

Tudi dovoljenja za potovanja iz kraja v kraj so odpravili, prej so namreč morali turisti ostajati le v letovišču, za katerega so imeli dovoljenje.⁵

Za vprašanja turizma je pokazalo veliko zanimanja dnevno časopisje. Ob 20-letnici Zveze je časopis Jutro leta 1925 prinesel daljše sestavke dveh znanih turističnih delavcev, Rudolfa Andrejke in Rudolfa Marna.⁶ Ob nedeljah je Jutro prinašalo v rubriki "Naša mala letovišča" prispevke iz raznih krajev Slovenije. Tu so lahko turistična društva in lastniki stanovanj, vil, gostiln ipd. sporočali, kakšne udobnosti (vodovod, elektriko, pošto, brzojav, zabavo, železniške zveze, kopališča, cene) lahko nudijo turistom. Objave so bile brezplačne.

Velikega pomena so bili razni natečaji, npr. za najboljše pokrajinske fotografije, za vzorne gostilne itd.⁷, kar vse je vzbujalo zanimanje ljudi in jih privabljal v posamezne kraje.

Prva leta po vojni so tuji turisti s precejšnjim nezaupanjem prihajali v Slovenijo, na meji so spraševali, ali je življenje v novi državi varno, bali so se "hajdukov" kot piše Rudolf Andrejka.⁸ Zato je bila zelo važna dobra turistična propaganda v tujini. K ugledu slovenskega turizma je veliko pripomoglo dejstvo, da je na Bledu imel poletno rezidenco kralj Aleksander in da so bila tu razna diplomatska srečanja. Slovenija je kmalu po-

⁴ Slovenec, 19. marca 1921.

⁵ Arhiv Republike Slovenije (dalje AS), deželna vlada za Kranjsko, konv. 999, Kopališča, letovišča, tujski promet.

⁶ Jutro 31. 5. 1925.

⁷ AS, Stenografski zapisniki banskega sveta 1932, drugo zasedanje.

⁸ Rudolf Andrejka, Tujski promet v Sloveniji, njega razvoj in organizacija. Ljubljana 1926.

stala znana zaradi mednarodnih šahovskih turnirjev, ki so se začeli v Rogaški Slatini 1930, nato pa so se preselili na Bled. K boljšemu mnenju o slovenskih letoviščih je pripomogla tudi slava planiške skalnice po letu 1934.

V organizacijskem pogledu smo po koncu prve svetovne vojne na področju turizma imeli Slovensko planinsko društvo s podružnicami, leta 1921 je nastal Ferijalni savez Jugoslavije z mrežo šolskih podružnic, ki je nudil zlasti razne ugodnosti za potovanja. Predvsem pa je treba omeniti, da je Deželno zvezo za tujski promet in turistiko na Kranjskem, ki je tik pred vojno iz društva postala deželni zavod, v novi državi nadomestil leta 1919 ustanovljen **Jugoslovanski generalni komisariat za tujski promet in turistiko** kot državni zavod. Formalno je bil podrejen gradbeni direkciji, vendar je že od 1921 dalje deloval pod zaščito ministrstva za trgovino in industrijo. Dejstvo, da je bil pri vladi v Beogradu oziroma pri ministrstvu za trgovino in industrijo leta 1921 ustanovljen odsek za turizem in je njegov vodja postal Slovenec dr. Ciril Žižek, je bilo velikega pomena, saj v Beogradu do tedaj o organizaciji turizma niso razmišljali. Leta 1922 se je Jugoslovanski komisariat za tujski promet preimenoval v **Jugoslovansko zvezo za tujski promet v Sloveniji**. Zveza je bila sprva pod nadzorstvom oddelka ministrstva za trgovino in industrijo v Ljubljani, nato pa je prišla pod nadzorstvo velikih županov v Ljubljani in Mariboru. Leta 1924 je prišlo do nove reorganizacije in Zveza je postala spet avtonomno društvo. Odslej se je imenovala **Zveza za tujski promet v Sloveniji v Ljubljani**. Njen predsednik je postal dr. Rudolf Marn, v glavnem odboru so imeli posvetovalno pravico: oba velika župana, zbornica za trgovino, obrt in industrijo, ravnateljstvo državnih železnic, ravnateljstvo pošte in brzojava, gradbeno ravnateljstvo ter mesti Ljubljana in Maribor. Pravila Zveze so bila potrjena 19. 11. 1924 in so med drugim določala, da zveza posreduje oddajo stanovanj, vodi hotelski kataster, pospešuje hotelirstvo in gostilničarstvo v turističnih krajih, pospešuje strokovno izobrazbo v turizmu zaposlenih, daje iniciativo za poštne, brzojavne in avtomobilske zveze, podpira gradnjo v planinskih krajih, skrbi za propagando, ustanavlja in vodi turistične pisarne, pospešuje potovanja doma in v tujino, sodeluje s Slovenskim planinskim društvom in s sorodnimi organizacijami v tujini, ustanavlja nove podružnice, izdaja strokovne publikacije ipd.⁹

Leta 1923 je bila v Beogradu ustanovljena delniška družba Putnik kot vsedržavna organizacija, ki je imela kmalu več podružnic v Sloveniji.¹⁰ Zveza je bila soustanoviteljica Putnika in je zato imela nekatere ugodnejše pogoje, npr. za prodajo železniških vozovnic.¹¹ Putnik je prav tako nudil informacije in nasvete za potovanja po domovini in tujini, delil brezplačne prospekte turističnih krajev, izdajal vozovnice za razne vrste prometa, menjaval razne valute, prirejal izlete z vlaki, avtobusi in parniki doma in v inozemstvo.

Stari Tourist Office v Ljubljani so leta 1924 preuredili v moderno informacijsko potovalno pisarno, ki je dajala vse potrebne informacije o Sloveniji, Hrvaški in Dalmaciji.¹² Takih pisarn je v Sloveniji nastalo še nekaj, dajale so pojasnila o turističnih krajih in bile tudi menjalnice. Kaže, da sta si Zveza in Putnik delo nekako delila.

⁹ Olga Janša, Zgodovina turizma na Slovenskem. - Turistični vestnik 1968, št. 5, str. 194.

¹⁰ Oris nekaterih važnejših kulturnih in gospodarskih ustanov in podjetij. - Spominski zbornik Slovenije. Ljubljana 1939, str. 602.

¹¹ AS, Zbornica za trgovino, obrt in industrijo (TOI), fasc. 288 (Tujski promet).

¹² Rudolf Andrejka, Tujski promet v Sloveniji, njega razvoj in organizacija. Ljubljana 1926.

Vendar je bilo delo Zveze širše. Veliko pozornosti je namenila propagandnemu gradivu in izdajala številne brošure, prospekte, letake itd.

Ker so se na Štajerskem vedno bolj javljale želje, da bi za ta del Slovenije ustanovili poseben pododbor Zveze ali pa samostojno turistično organizacijo, je prišlo leta 1926 do ustanovitve **Tujskoprometne zveze v Mariboru**. Tako smo sedaj imeli dve Zvezi, ki sta si delo razdelili. Obe veliki županstvi sta krepko posegli v pospeševanje turizma, tudi s finančno podporo.¹³ Leta 1928 sta obe Zvezi pričeli izdajati revijo Slovenija, ki je prinašala članke v slovenskem in nemškem jeziku, obveščala o novostih na področju turizma, opisovala posamezne kraje in objavljala imenik gostov za posamezne turistične kraje.

Čeprav je bila z ustanovitvijo Dravske banovine leta 1929 problematika turizma s strani države osredotočena pri oddelku za trgovino, obrt in industrijo v Ljubljani, sta obe Zvezi delovali dalje. Poseben odsek za turizem pri banski upravi je med drugim nadzoroval delo obeh zvez, izdajal naredbe o pospeševanju turizma, o prehrani in nastanitvenih zmogljivostih, imel ingerenco nad turističnimi objekti in napravami, železniškim in avtomobilskim prometom, regulacijskimi načrti, varstvom flore, folklore in zgodovinskih znamenitosti.

Kljub željam nekaterih posameznikov vse do konca druge svetovne vojne ni nastala neka jugoslovanska zveza za turizem.

Delo obeh Zvez je bilo orientirano v dve smeri: po eni strani sta opravljali propagandne naloge, po drugi pa, kot članici Putnika, komercialne funkcije, npr. prodajo vozovnic in na večjih železniških postajah prodajo časopisov in razglednic. K propagandnim nalogam moremo šteti zlasti izdajanje turističnih prospektov, brošur in plakatov. Med drugim je leta 1937 izšla brošura Zdravilišča in letovišča Slovenije v štirih jezikih in nakladi 30.000 izvodov. Za pripravo turističnih vodnikov imajo zasluge nekateri posamezniki, kot Rudolf Badjura, Pavel Kunaver, Rudolf Andrejka in še nekateri. Pojavijo se tudi opisi tistih krajev, ki so bili pred prvo svetovno vojno še turistično neznani.

Medtem ko je danes turizem precej povezan z ogledom kulturnih znamenitosti, je bilo to v času med obema vojnama manj značilno. Vsekakor se mi zdi zanimiva ugotovitev Emilijana Cevca, ki pravi¹⁴, da v tedanjem času spomenikov niso načrtno pritegovali v turistično dejavnost, bolj so jih potiskali na obrobje turistične propagande in jih niso upoštevali kot temeljni sestavni del turistične ponudbe, kajti bilo je veliko prirodnega bogastva, ki je bilo nekako bolj v ospredju. Deloma so kulturne spomenike bolj upoštevale in opozarjale nanje nekatere revije, npr. Kronika slovenskih mest, in časopisi kot Ilustrirani Slovenec, ki je imel rubrike Križem po Sloveniji, Spomeniki iz naše slovenske zgodovine, Motivi z naših planin, Naša slovenska letovišča. Tudi posamezni avtorji so pokazali več poslušnosti za kulturne spomenike, zlasti velja to za znanega pisca turističnih brošur R. Badjura. Izjemno pa Cevc hvali dvojezično (francosko-slovensko) delo Franceta Steleta Monumenta artis slovenicae v dveh delih (1935-1938), reprezentativni album Ljubljana in Krajevni leksikon Dravske banovine (1937), ki ima mnogo podatkov o zgodovinskih in umetnostnih znamenitostih posameznih krajev.

Za celotni razvoj turizma je bila pomembna državna uredba o pospeševanju turizma z dne 28. 2. 1936. Na osnovi te uredbe je lahko minister za trgovino in industrijo proglasil določene kraje za turistične in ti so potem uživali posebne ugodnosti (npr. znižane

¹³ Rudolf Marn, Dvajset let tujkega prometa v Sloveniji. Spominski zbornik Slovenije 1939, str. 468-472.

¹⁴ Emilijan Cevc, Turizem in kulturni spomeniki. 50 let Turistične zveze Slovenije, Ljubljana 1955.

vozovnice na železnici itd.). Tako je bilo še isto leto v Dravski banovini proglašanih 73 krajev za turistične kraje. Pred tem je leta 1935 bilo že 104 takih krajev. S predlogi, da bi se vsaj še tretjini krajev priznalo tak naziv, niso uspeli tudi zato, ker so se tega naziva branili sami kraji, ker bi morali lastniki stavb po proglasitvi plačevati večjo zgradarino.¹⁵ V naslednjih letih je število krajev ostalo skoraj isto, vendar je prišlo do nekaterih manjših sprememb.¹⁶

Turistično priznani kraji v dravski banovini leta 1939:

a) Turistični kraji klimatskega značaja:	b) Turistični kraji v ožjem smislu:	c) Turistični kraji kopališkega značaja:
1. Bled	1. Brezje	1. Čatež
2. Boh. Bistrica	2. Brežice	2. Dobrna
3. Dovje-Mojstrana	3. Celje	3. Dolenjske Toplice
4. Fram	4. Cerknica	4. Laško
5. Mariborska koča	5. Črna	5. Medija - Izlake
6. Golnik	6. Dol. Logatec	6. Kotlje - Rimski vrelec
7. Gorje	7. Dravograd	7. Rimske Toplice
8. Gornji Grad	8. Mežica	8. Rogaška Slatina
9. Koče - Pohorski dom	9. Gornja Radgona	9. Slatina Radenci
10. Jezersko	10. Guštanj	10. Šmarješke Toplice
11. Kamniška Bistrica	11. Jesenice	
12. Kamniška koča	12. Kočevje	
13. Velika planina	13. Kostanjevica	
14. Kamnik	14. Krško	
15. Kranj	15. Ljubljana	
16. Kranjska Gora	16. Ljutomer	
17. Logarska dolina	17. Marnberg (Radlje ob Dravi)	
18. Ljubno	18. Maribor	
19. Luče	19. Metlika	
20. Radovljica	20. Mozirje	
21. Rateče-Planica	21. Novo mesto	
22. Ribnica na Pohorju	22. Ormož	
23. Ruška koča	23. Planina pri Sevnici	
24. Smolnik	24. Preddivor	
25. Srednja vas v Bohinju	25. Prevalje	
26. Sv. Ana pri Trziču	26. Ptuj	
27. Sv. Lovrenc na Pohorju	27. Sevnica	
28. Sv. Križ-Jesenice	28. Slovenj Gradec	
29. Šmartno na Pohorju	29. Slovenska Bistrica	
30. Topolšica	30. Škofja Loka	
31. Vurberg	31. Trzič	
	32. Višnja Gora	
	33. Vitanje	

¹⁵ AS, Banski svet, fasc. 25. Poročilo kr. banske uprave z dne 26. 3. 1937.

¹⁶ Če primerjamo v Krajevem leksikonu (str. 48-49) objavljen seznam turistično priznanih krajev iz leta 1936 s tukaj objavljenim iz leta 1939, jih je tega leta bilo 74, prišlo pa je tudi do nekaterih zamenjav.

Uredba je določila tudi novo organiziranost na področju turizma. Ustanovljen je bil **banovinski turistični svet**, obenem naj bi pričeli z ustanavljanjem mestnih turističnih odborov ter krajevnih oz. občinskih odborov tam, kjer še ni bilo turističnih ali olepševalnih društev. Banovina je zagotovila letno podporo za pospeševanje turizma. Poleg tega je ustanovila še poseben sklad za posebne potrebe.¹⁷ To kar je bil pri nas banovinski turistični svet, je bil v jugoslovanskem merilu tedaj vrhovni turistični svet kot posvetovalno telo pri ministru za trgovino in industrijo. Država je lahko razlastila za turizem potrebna zemljišča in objekte, obenem je dala v turističnih krajih na razpolago potrebna zemljišča, če je šlo za gradnjo novih objektov v turistične namene.

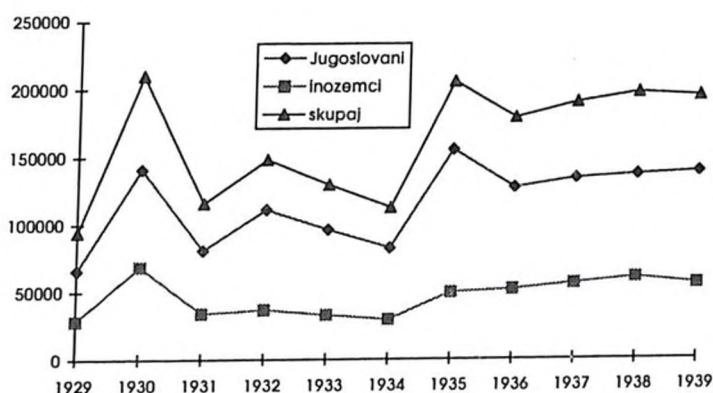
V zadnjih letih pred drugo vojno se je banovinska uprava trudila, da bi pospešila razvoj turizma, ustanavljanje novih krajevnih občinskih turističnih odborov (leta 1939 jih je na novo ustanovila 25), izdala je tudi vrsto novih uredb.¹⁸

Vloženi napor turističnih organizacij ter gostinskih in transportnih podjetij so vsekakor pripomogli k rasti turizma pri nas, kar kaže tudi spodnja tabela.

Tabela števila gostov in prenočitev v letih 1928-1939:

Leto	Jugoslovani	%	Inozemci	%	Skupaj	%	Prenočitve
1929	65.778	69,6	28.680	30,4	94.448	100	743.305
1930	141.185	67,3	68.570	32,7	209.775	100	856.326
1931	81.218	70,1	34.596	29,9	115.814	100	654.692
1932	111.115	74,8	37.303	25,2	148.458	100	652.369
1933	96.315	74,2	33.514	25,8	129.829	100	834.482
1934	82.806	73,5	29.878	26,5	112.684	100	763.726
1935	155.832	75,8	49.675	24,2	205.507	100	1.019.851
1936	127.553	71,1	51.834	28,9	179.387	100	999.387
1937	134.482	70,5	56.190	29,5	190.676	100	988.742
1938	137.383	69,5	60.410	30,5	197.793	100	1.067.162
1939	139.477	71,4	55.828	28,6	195.305	100	1.059.011

Grafični prikaz števila gostov v letih 1929-1939:

¹⁷ Jožko Sottler, Razvoj organiziranega turizma. 50 let Turistične zveze Slovenije, 1955, str. 401.

¹⁸ AS, Stenografski zapisniki banskega sveta 1940, 12. redno zasedanje.

Gornji podatki kažejo, da je turistični promet v Sloveniji izjemno narasel leta 1930, v obdobju 1931 do 1934 je zaradi posledic gospodarske krize nazadoval. Glede na skupno število gostov je bilo spet zelo uspešno leto 1935, tega leta je bilo tudi največ domačih gostov. Največ tujih gostov smo imeli leta 1930 in 1938. Povprečno število jugoslovanskih gostov je v desetletju 1929-1939 bilo 71,6%, povprečje inozemskih gostov v istem obdobju pa 28,4%. Največ prenočitev je bilo leta 1938. Zanimiva pa je ugotovitev strokovnjakov, namreč da je bil leta 1935, ko je bilo preko 200.000 gostov, finančni uspeh za tretjino slabši kot prejšnja leta.¹⁹ Leta 1936 in v naslednjih letih je bil gospodarski uspeh od turizma spet večji, ker je bilo precej tujih gostov. Vendar slika ni popolna, ker so v statistiko zajeti le kraji s statusom turističnih krajev.

Tabela števila gostov iz tujih držav:²⁰

DRŽAVE	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Anglija	71	157	274	447	414	321	593	817	1968	2466	1944
Avstrija	2906	5306	13412	12080	14812	11975	11687	8630	17059	17293	-
ČSR	1958	2597	5416	5640	5316	10911	5707	7423	9748	6300	5412
Francija	61	98	346	451	577	392	833	1407	1137	1459	1198
Italija	376	727	4117	4367	4220	2305	2475	2965	4389	5587	6033
Madžarska	1464	2188	2361	2132	1780	1971	1471	829	1977	2595	4441
Nemčija	3051	5543	9379	6585	5564	3276	3812	4649	9926	13625	35411
Skand. drž.	-	-	244	282	231	152	93	295	440	773	1037
Ostale balk.drž.	-	-	361	458	478	492	615	1025	1205	1128	874
Poljska	64	132	395	426	504	385	480	701	1051	941	695
Ostala Evropa	214	578	1598	973	2430	788	891	1304	869	1325	2033
Amerika	85	120	1155	650	684	267	1075	507	1203	2400	877
Ostali kontinenti	-	-	8	115	83	279	146	566	191	569	455

Zgornja tabela kaže zanimive podatke o obisku tujih turistov pri nas. Spremembe se kažejo zlasti po letu 1936, ko število turistov iz nekaterih držav prične upadati, zlasti je to čutiti leta 1938 pri Angliji, ČSR, Franciji, Poljski, skandinavskih in balkanskih državah, Ameriki in ostalih kontinentih. Popoln izpad kaže statistika za Avstrijo, ker so avstrijski gostje tega leta že všteti k Nemčiji, saj Avstrije kot samostojne države ni več.

Največje nazadovanje opazimo pri ČSR, ki zaradi Hitlerjevih ukrepov že doživlja notranjo krizo. Zelo pa se je povečalo število turistov iz Nemčije, Italije in Madžarske. Pri Madžarih gre to povečanje na račun Židov.

Analiza obiska Bleda npr. leta 1938 glede na leto 1937 kaže porast Nemcev za 131%, Madžarov za 107% in Italijanov za 66%.²¹

Porast števila nemških turistov je povezan tudi z dejstvom, da so jim v letu 1938 dvignili predpisano dovoljeno mesečno porabo deviz iz 400.000 RM (1937) na 1.400.000 RM.²²

¹⁹ AS, Stenografski zapisniki banskega sveta 1936, sedmo redno zasedanje, 4. - 6. seja.

²⁰ Rudolf Marn, Dvajset let tujskega prometa v Sloveniji. Spominski zbornik Slovenije. Ljubljana 1939, str.468.

²¹ AS, Zbornica TOI, Tujski promet 1929-1938, fasc. 288.

²² Prav tam.

Ker so nemška, avstrijska, italijanska in celo češka letovišča postala za Žide nedostopna, je bil toliko večji dotok v našo državo. V teh letih so se splošne politične razmere v Evropi že močno odražale v turizmu. Tudi jugoslovanske oblasti so bile vedno manj naklonjene židovskim gostom. Jugoslovanski konzulati v inozemstvu so Židom odklanjali potne liste, čeprav so bili Židje prej kot turisti pri nas kar dobro udeleženi. To vprašanje so obravnavali tudi na 3. zasedanju banovinskega turističnega sveta leta 1939, kjer je bilo slišati vrsto pripomb na tak odnos do Židov in na dejstvo, da morajo ti sedaj po nekaj mesecev čakati na potne listine. Anton Vovk, predsednik Zdraviliške komisije z Bleda, je na seji takole razmišljal: "Naše ministrstvo se je v težnji, da prepreči od nas vseh nezaželeni dotok in eventuelno naselitev židovskih elementov iz držav s protisemitskimi ukrepi, postavilo na stališče, da odreka dovoljenja za vpotovanja in celo tranzit vsakemu reflektantu židovske vere ne glede na državljanstvo. Doslej so tvorili Židje velik odstotek inozemskih turistov, v sezoni 1938 je bilo na Bledu mnogo turistov iz Madžarske (1600), od tega večinoma Židje." Dalje pravi, da bi mnogi tisoči židovskih izseljencev iz Nemčije, ki imajo že dovoljenje za naselitev v Palestino, v razne ameriške države ipd., in čakajo več mesecev na vrstni red, gotovo dali prednost za čakanje v cenejši Jugoslaviji, kot v Švici ali Italiji. "Kot razumemo ukrepe vlade, da prepreči naselitev Židov, mislimo, da škoduje turizmu... Če se že odkloni izdajanje vizumov v sumljivih primerih (če potni list ne bi bil veljaven za povratek v državo), naj se ne odklanja turistov."²³

Čeprav so se državni organi, obe Zvezi, turistična društva in organizacije ter mnogi posamezniki trudili za razvoj in uspeh turizma, je bilo kljub temu še veliko pomanjkljivosti. Teh so se zavedali tudi sami turistični delavci in člani banovinskega turističnega sveta, ki so o njih tudi razpravljali. Med temi so na prvem mestu omenjali slabe ceste. Hiter razvoj avtomobilskega prometa je terjal boljše ceste. Turistični delavci so opozarjali na močno konkurenco Italije in Avstrije, ki sta ceste pospešeno gradili. Zlasti bi po mnenju razpravljalcev na sejah banovinskega turističnega sveta morali poskrbeti za ceste na tistih relacijah, kjer ni bilo železnic. Avtobusni promet se je sicer razvijal in je bil zlasti pomemben za kraje, ki niso imeli železniške povezave. Toda železnica je na razvoj avtobusnega prometa gledala s precejšnjo ljubosumnostjo, še posebej, če so vozili avtobusi na istih relacijah kot vlak.

Do leta 1927 je bil avtobusni promet v Sloveniji še slabo razvit. Med leti 1927 in 1929 pa se je zelo okrepil in ob koncu leta 1929 je bilo v Sloveniji že 65 avtobusnih podjetij z okrog 150 avtobusi, ki so redno vozili na 102 progah.²⁴

Ceste so vzdrževali država, banovina in občine. V dravski banovini je bilo komaj 500 do 600 km državnih cest, banovinskih pa preko 4000 km. Ker so bile državne ceste najbolj prometne, je bilo na njihov račun največ pritožb, še posebej nad cesto Šentilj-Maribor-Ljubljana, po kateri je v državo prihajalo največ turistov. Po mnenju nekaterih poznavalcev, se je celo dogajalo, da so posamezni motorizirani turisti pri nas prekinili potovanja in sklenili, da ne pridejo več. To deloma nakazujejo tudi statistični podatki o cestnem mejnem prehodu v Šentilju. Leta 1920 naj bil prestopilo mejo 20.182 avtomobilov, 1932. leta 17.432, 1933. leta 18.220 in 1934. leta komaj 10.639 avtomobilov.²⁵ Nedvomno se v tem odražajo tudi posledice gospodarske krize, vendar so pa slabe ceste

²³ AS, Stenografski zapisnik 3. rednega zasedanja banovinskega turističnega sveta, 6. 2. 1939, str. 97.

²⁴ Krajevni leksikon dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 66.

²⁵ AS, Zbornica TOI, fasc. 288 (Tujski promet).

gotovo škodovala razvoju turizma. Leta 1934 je mejni prehod v Planini zaznamoval okrog 3500 prehodov avtomobilov, Rateče od 700 do 800 in Korensko sedlo nekaj prek 1800. V zelo slabem stanju naj bi bila cesta preko Jezerskega. Nasploh pa so bile ceste na Gorenjskem bolj urejene kot na Dolenjskem in Štajerskem. Mnogo kritik je bilo v zvezi s cesto preko Trojan, še slabše so bile: cesta Maribor-Ptuj-Ormož, cesta Ljubljana-Turjak-Kočevje-Delnice, potem cesta proti Sušaku,²⁶ ki je bila za tujce pomembna cestna povezava z Jadranom in še bi lahko naštevali.

Leta 1935 je bil sprejet program za izgradnjo cest ("šestletka kraljevskih cest"), ki je predvidel izgradnjo in modernizacijo cest v Sloveniji, in sicer:

1. Ljubljana-Bregana, 119 km,
2. Ljubljana-Podkoren, 92 km,
3. Ljubljana-Planina, 45 km,
4. Ljubljana-Celje-Maribor, 138 km,
5. Ljubljana-Sušak (do banovinske meje), 50 km.²⁷

Poleg tega je bila še vrsta drugih gospodarsko in turistično pomembnih cest, potrebnih popravila ali zgraditve, npr. cesta v Logarsko dolino, cesta čez Vršič. Gradnjo ceste Češnjica-Dražgoše-Bohinj so proučevali že pred prvo svetovno vojno, leta 1910, vendar je do realizacije prišlo šele po drugi vojni, omenjali so še cesto prek Pokljuke v Bohinj, pohorsko cesto, zveze z Novim mestom preko Gorjancev, vrsto cest, ki bi bile potrebne za razvoj zimskega športa. Slišala so se tudi mnenja, da je Slovenija v finančnem pogledu v državi zapostavljena, čeprav prav prek nje vodijo vse direktne komunikacije v Nemčijo, Italijo itd.²⁸

Tudi železniški promet ni bil na zavirljivi višini. Edino brzovlaki so bili udobni, medtem ko so bili potniški vlaki ponekod vse prej kot primerni za razvoj turizma (nehigienski toaletni prostori), veliko pritožb je bilo na račun dolenjske železnice. Tudi hitrost vlakov ni bila primerna, celo na gorenjski progi naj ne bi presegla 30 km/h.

Vendar pa je železnica nudila turistom precejšnje popuste, seveda le v primeru, če so se v turističnem kraju zadržali najmanj 10 dni. Ti popusti niso ustrezali tistim turistom, ki so hoteli več potovati in niso želeli ostajati v istem kraju.

Manj pritožb je bilo na račun gostincev, čeprav so bili tudi tam problemi. Precej je bilo storjeno za vzgojo gostinskega kadra.

Skrbeli so tudi za turistično vzgojo nasploh, ki so jo uvajali v nekaterih šolah (kmetijskih, meščanskih, trgovskih šolah, na gospodinjskih tečajih za dekleta in na trgovski akademiji).²⁹

Statistični podatki torej kažejo, da je bilo pred vojno v Sloveniji okrog 200.000 gostov letno in okrog 1 milijon prenočitev. Dohodke od turizma so cenili na okrog 100 do 150 milijonov dinarjev. Od 74 priznanih turističnih krajev je bilo 10 topliško-zdraviliških krajev (glej tabelo).

Imeli smo dve zvezi z 72 turističnimi in olupševalnimi društvi, avtomobilski klub (Ljubljanska sekcija s 500 člani, mariborska s 350 člani), Jugoslovanski Touring klub je imel okrog 600 članov, Ferijalni savez s 27 podružnicami v Sloveniji in okoli 4500

²⁶ AS, Stenografski zapisniki banskega sveta 1936, 7. redno zasedanje, 4. - 6. seja.

²⁷ AS, Stenografski zapisniki 3. zasedanja banovinskega turističnega sveta, 1939, 6. 2. 1939.

²⁸ Prav tam.

²⁹ Prav tam.

člani. Zveza gostilničarskih zadrug dravske banovine je imela 50 krajevnih združenj, SPD 29 podružnic in 11.000 članov.

Ob pričetku vojne smo imeli okrog 6000 gostinskih obratov, 78 športnih kopališč, 59 planinskih koč in zavetišč, 19 smučarskih skalnic, edino golf igrišče je bilo na Bledu.

KRATEK PREGLED RAZVOJA POSAMEZNIH OBLIK TURIZMA V OBDOBJU MED OBEMA VOJNAMA

1. Verski turizem

Bistveno se verski turizem ni spremenil, se je pa moderniziral. Če so ljudje v prejšnjih časih potovali zlasti peš, je sedaj pomemben delež prevzela železnica in tudi avtomobilski promet. Največ obiska je imelo Brezje, od 150.000 do 200.000 letno.³⁰ Zaradi Brezij so bile Otoče najbolj frekventirana železniška postaja na Gorenjskem. Leta 1936 je železnica prodala za Otoče preko 60.000 vozovnic, več kot za postaje Lesce, Bled, Bohinjska Bistrica in Kranjska Gora skupaj.³¹

2. Zdraviliški turizem

Zdraviliški turizem je bil v času med obema vojnama še vedno pomembna oblika turizma pri nas. Status zdravilišča je imelo deset krajev (Topolšica je nekaj časa uvrščena med zdravilišča, nekaj časa pa med kraje klimatskega značaja). Največje zdravilišče glede na število obiska in hotelske zmogljivosti je bila Rogaška Slatina, ki je vedno bolj postajala letovišče in kamor so na oddih prihajale cele družine, čeprav je bil zdravljenja potreben morda le en član družine. Na drugem mestu je bila Dobrna, sledi Laško, ostala zdravilišča pa so precej izenačena, tik pred drugo svetovno vojno se dvignejo Radenci.

Ker sem o zgodovini zdravilišč podrobneje že pisala na drugem mestu³², bi tu nekoliko spregovorila o poklicni sestavi gostov naših zdravilišč.

Ker je Rogaška Slatina veljala za najbolj mondeno zdravilišče in letovišče, so sem prihajali bolje situirani sloji. Veliko je bilo trgovcev, uradnikov, zdravnikov, zasebnikov, odvetnikov, profesorjev in učiteljev, tovarnarjev in inženirjev.

Izmed desetih zdravilišč je imela največ tujcev vsako leto Rogaška Slatina (leta 1930 jih je npr. bilo 1840). Bolje situirani domači oz. jugoslovanski gostje so prihajali v Dobrno, ki je kot zdravilišče po obisku gostov na drugem mestu. Med obiskovalci tukaj prevladujejo privatni poklici, državnih uradnikov in drugih državnih uslužbencev je znatno manj. Medtem ko so leta 1927 gostje v Dobrni ostajali povprečno 22,2 dni, se je leta 1940 ta številka znižala na 14,4 dni. Od zdravilišč Dobrni po obisku sledijo Laško, Radenci in Rimske Toplice, nekoliko slabše situirani so obiskovali Čateške, Dolenjske in Šmarješke Toplice.

³⁰ Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 542.

³¹ AS, Stenografski zapisniki banskega sveta 1936, 7. redno zasedanje, 4.-6.seja.

³² Citirani prispevek v Turističnem vestniku 1968.

Podrobna statistika po poklicih gostov za Dobrno leta 1938:

Privatniki	1088	Duhovniki	36
Trgovci	467	Invalidi	35
Privatni uradniki	307	Ekonomi	34
Državni uradniki	292	Ravnatelji podjetij	26
Učitelji	186	Spremljevalci gostov	24
Upokojenci	182	Kavarnarji in restavraterji	22
Obrtniki	145	Lekarnarji	21
Posestniki	134	Novinarji	18
Žene in vdove zdravnikov	123	Šoferji	12
Vdove državnih uradnikov	82	Mg. phar.	12
Študenti	75	Tehniki	9
Inženirji	59	Notarji	8
Oficirji	49	Babice	3
Advokati	48	Zobni tehniki	3
Tovarnarji	43	Narodni poslanci	3
Gostilničarji	42	Senatorji	2
Vdove privatnih uradnikov	42	Gledališki igralci	2
Profesorji	42	Srezki načelniki	2
Redovnice	41	Konzuli	2
Rentniki	38	Pilot	1
Trgovski potniki	38	Otroci	327
		SKUPAJ	4.162

Poreklo gostov v Dobrni leta 1938:³³

JUGOSLOVANI		TUJI GOSTJE	
Dravska banovina	478	Avstrija	231
Savska banovina	418	Češka	26
Vrbaska banovina	209	Italija	57
Primorska banovina	233	Madžarska	42
Drinska banovina	269	Nemčija	36
Zetska banovina	48	Ostale države	29
Donavska banovina	398	SKUPAJ	421
Moravska banovina	203		
Vardarska banovina	56		
Beograd mesto	437		
Ljubljana mesto	311		
Zagreb mesto	681		
SKUPAJ	3.741	SKUPAJ VSEH GOSTOV	4.162

³³ Avstrijski turisti so tukaj še vodeni ločeno od nemških.

3. Ostala velika in mala letovišča

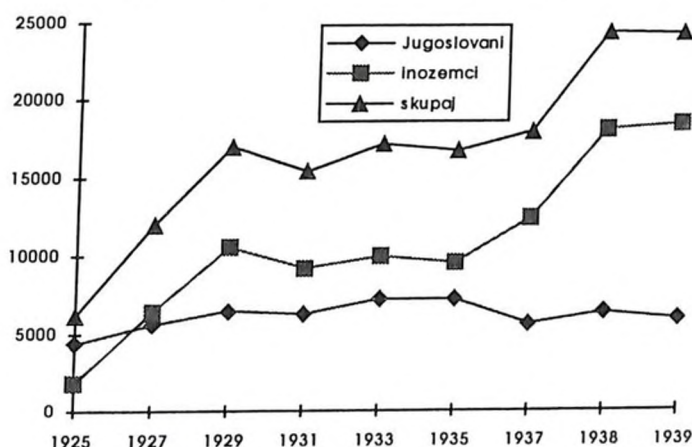
Bled je veljal v času med obema vojnoma za najbolj mondeno letovišče v Sloveniji, če ne celo v Jugoslaviji in je bil v poletni sezoni vedno polno zaseden. Tu so bila razna diplomatska srečanja; mednarodne konference, šahovska prvenstva itd. Zgradili so vrsto novih hotelov. Leta 1937 je imel v Bled 17 hotelov, 11 pensionov in 5 gostiln in okoli 1700-1800 turističnih ležišč. Poleg tega so v privatnih hišah imeli še okrog 2700 postelj.³⁴ Število gostov je leta 1927 prvič preseglo 10.000 oseb, leta 1938 pa že 24.000 oseb.

V času gospodarske krize se obisk Bleda ni bistveno zmanjšal, menda tudi zato, ker so znižali cene.

*Obisk Bleda v letih 1925 do 1939:*³⁵

DRŽAVE	1925	1927	1929	1931	1933	1935	1937	1938	1939
Jugoslavija	4.381	5.584	6.460	6.242	7.210	7.189	5.607	6.347	5.934
Druge balkan. drž.	13	17	101	75	66	156	240	193	62
Anglija	53	54	81	155	159	457	1.463	1.121	277
Avstrija	438	2.877	2.519	2.632	2.975	1.369	969	35	-
Češka	882	1.526	1.974	2.456	3.695	3.293	1.507	964	201
Francija	28	11	41	57	139	324	448	240	-
Italija	238	244	201	270	303	464	345	652	394
Mdžarska	37	266	776	514	702	332	749	1.584	632
Nemčija	76	1.184	4.520	2.540	1.320	1.948	5.188	11.961	16.078
Nordijske države	11	49	36	100	83	110	82	49	-
Poljska	8	33	85	136	79	257	156	74	-
Švica	4	-	-	-	75	111	39	62	-
Ostale države	21	137	202	248	353	727	1.193	1.156	767
SKUPAJ	6.190	11.982	16.996	15.425	17.159	16.737	17.986	24.438	24.345
NOČNINE	-	-	237.944	179.682	161.507	164.978	132.429	184.637	185.612

Grafični prikaz obiska Bleda v letih 1925 do 1939:

³⁴ Olga Janša-Zorn, Zgodovina blejskega turizma od začetkov do leta 1941. Kronika 32, 1984, str. 189.

³⁵ Prav tam, str. 195.

Iz gornjega grafičnega prikaza je razvidno, da je bilo od leta 1927 dalje na Bledu tujih gostov vedno več kot domačih. V letih 1929 - 1935 je to število precej konstantno, in sicer okrog 59%, do velikih sprememb pride v letih 1938 in 1939, ko je število tujih gostov poraslo na 75%. Ta porast gre na račun velikega porasta turistov iz Nemčije.

Pravo nasprotje Bleda je bil Bohinj, kjer ni bilo tistega velikega vrveža in razkošja, ampak je bilo dokaj mirno. Bohinj je bil izhodišče za številne planinske in alpske ture. Dva hotela sta imela skupaj 86 postelj, prenočišča so nudila še posamezna gostišča in privatniki. Avtobusne zveze z železnico so bile ugodne. Letno je imel Bohinj okoli 1600 gostov (brez Bohinjske Bistrice, kjer sta bila tudi dva hotela). Povprečna doba bivanja se je tudi tu zniževala, od 14 dni leta 1929 na 8,5 dni leta 1939.

Poleti in pozimi je bila dobro obiskana Kranjska Gora, ki je bila zaradi svoje lege deklarirana kot zdravilišče za pljučne in živčne bolezni. Sem so prihajale družine z otroki, povprečna doba bivanja je bila 13-14 dni. Leta 1939 je bilo tu po statističnih podatkih 6358 gostov. Dobro obiskana poleti in pozimi je bila tudi Mojstrana.

Na Gorenjskem so se turistično razvijali tudi manjši kraji. Naj omenim predvsem Begunje in Poljče, ki so imele vsako leto okoli 300 gostov, med njimi je bil celo kak minister ali diplomat. Poleg domačih so prihajali sem na počitnice tudi tuji gostje. Vendar pa so zaradi finančnih razlogov leta 1940 hotel Šturm, ki je nudil z depandanso 60 postelj, opustili in ga prodali banovini. Ta je tam ustanovila kmetijsko šolo.

Že pred prvo svetovno vojno je zaslovelo Jezersko, ki so ga najraje obiskovali tedaj in v času med vojnami Čehi. Kljub slabi cesti je bilo tu vsako leto okoli 1000 gostov.

Določeno vlogo v turizmu so odigrala tudi naša večja mesta. Največji obisk je imela Ljubljana, ki so jo obiskovali po podatkih Združenja gostilniških podjetnikov predvsem poslovni ljudje (89%). To potrjuje tudi dejstvo, da je obisk Ljubljane enakomerno porazdeljen po posameznih mesecih, v povprečju so se tu gostje zadrževali dva dni. V Ljubljani je bil sedež Zveze in raznih organizacij, ki so skrbele za razvoj turizma, npr. stalni mestni tujskoprometni odbor za Ljubljano, ki je organiziral v poletnih mesecih gledališke in operne predstave na prostem, folklorne prireditve, promenadne koncerte, tečaje za turistične vodnike itd. Ljubljana je pred vojno imela 8 hotelov in 350 drugih gostišč. V hotelih je bilo leta 1940 488 sob s 700 ležišči, poleg tega je bilo pri zasebnikih še 400 sob s 600 ležišči. Tako je imela Ljubljana pred vojno blizu 900 sob in okrog 1300 turističnih postelj. V poletnih mesecih je bilo v Akademskem kolegiju, Vajenskem domu in še nekaterih zavodih prostora še za 2000-3000 oseb. Ob večjih prireditvah so poskrbeli še za dodatna prenočišča.³⁶

Tudi Maribor je bil zlasti zaradi bližine meje turistično pomemben. Istočasno je bil izhodiščna točka za razvijajoče se Pohorje. V mestu je bil sedež Tujsko prometne zveze za mariborsko oblast. Med turističnimi prireditvami je slovela posebno "Mariborska jesen". Tik pred vojno je bilo na razpolago v hotelih 223 sob s 332 ležišči (podatkov o zasebnih sobah žal ni). Letno je beležil Maribor okoli 20.000 gostov in 60.000 prenočitev.

Mesto Celje je imelo za razliko od Ljubljane in Maribora bolj letoviški značaj in zelo prizadevno Olepševalno in tujskoprometno društvo, ki je organiziralo oddajanje sob. Leta 1925 je ustanovilo tujskoprometno pisarno v društvenem paviljonu pred železniško postajo (po letu 1932 je pisarno prevzel Putnik). Društvo je prirejalo turistične razstave, skrbelo za propagando, izdalo več prospektov o Celju v raznih jezikih. Leta 1937, ko je bilo mesto proglašeno za turistično, so sprejeli tudi "celjsko petletko"; zgraditi so

³⁶ AS, Zbornica TOI, fasc. 288/2 (Tujski promet).

nameravali modernejša kopališča, urediti kanalizacijo, regulirati Savinjo, izboljšati gostinstvo, urediti muzej itd.³⁷ Število letnih gostov se je gibalo med 13.000 in 14.000, število prenočitev pa je bilo dokaj skromno (20.000).

V Kamniku je med prvo svetovno vojno propadlo znano Prašnikarjevo zdravilišče in vrsta turističnih zmogljivosti, zato si nekaj let po vojni ni opomogel. Ko je bilo leta 1930 na novo ustanovljeno Tujskoprometno društvo, ki je prevzelo imovino prejšnjega Društva za pospeševanje prometa s tujci, je ponovno oživila skrb za turizem. Zgradili so novo kopališče (ob Nevljici), dve teniški igrišči, organizirali promenadne koncerte in razne zabavne prireditve, pozimi je vabila 40m skakalnica, zgrajena 1931. Ponovno so v večjem številu pričeli prihajati gostje iz Hrvaške, Vojvodine, Beograda (kot že pred vojno) in tujci, predvsem Avstrijci, Primorski Slovenci iz Italije in Čehi.³⁸

Letno je imel Kamnik pred vojno okoli 900 obiskovalcev (brez prehodnih gostov) in 10.000 do 15.000 prenočitev.

Turistično so se razvijali tudi nekateri kraji, ki so imeli manj turistične tradicije.

Omenim naj Kranj, Škofjo Loko in Ptuj. Vsa tri mesta so imela vrsto kulturnozgodovinskih spomenikov in lepo okolico, ki je nudila možnost za izlete. Vsa tri mesta so imela pred prvo svetovno vojno svoja olepševalna društva, ki so v času stare Jugoslavije obnovila svoje delo z večjim ali manjšim uspehom. Vsa tri mesta so imela status turističnih krajev.

Tudi nekateri kraji v bližini Bleda so se turistično dobro razvijali, predvsem Gorje, Lesce, Žirovnica ipd. Na Gorenjskem so se uveljavili še nekateri kraji kot npr. Kropa, Preddvor, Kamniška Bistrica, Tržič in Jesenice.

Uveljavljali so se tudi kraji v drugih delih Slovenije. Tako v Savinjski dolini Šempeter, Vransko, Braslovče, Gornji Grad, Mozirje, Luče, Ljubno, Solčava. Z zgraditvijo velenjske železnice, ki je povezala Šaleško in Mislinjsko dolino, se je turizem začel razvijati tudi na tem območju, zanimiva kraja sta postala Šoštanj in Slovenj Gradec.

V dolino Drave so pričeli vabiti manjši kraji (Dravograd, Muta, Vuzenica, Vuhred, Ruše), na prisojni strani Pohorja Slovenska Bistrica, Slovenske Konjice, Vitanje in Poljčane ob vznožju Boča.

Končno je pričelo rasti tudi zanimanje za Dolenjsko in Belo krajino, ki sta bili dotlej nekako v ozadju. Prednjačilo je Novo mesto, ki je imelo status turističnega kraja in kjer so gostje v treh hotelih in več gostilnah lahko dobili sobe. Kopališče na Krki je bilo vsekakor privlačno za turiste.

Kopališča so uredili še v Kostanjevici na Krki in Višnji Gori. Zaradi prirodnih lepot in tople Kolpe je vabila Bela krajina, kjer je uspešno delovalo metliško turistično društvo. To je imelo zasluge za organiziranje belokranjskega festivala (1940).³⁹

Območji Prekmurja in Slovenskih goric, razen redkih krajev, turistično še vedno nista bili pomembni. Poleg Radencev, ki so uvrščeni med zdravilišča, je Murska Sobota potem, ko je leta 1926 dobila železniški priključek na Ljutomer in Ormož, postala bolj dostopna, čeprav med turistične kraje ni bila uvrščena, vendar je leta 1936 dobila turistično društvo. V Ormožu je tujce vabilo predvsem Mayeričevo zdravilišče in kopališče na Dravi. Ormož se je uspel uvrstiti med turistične kraje. Njegove turistične ambicije se kažejo tudi v tem,

³⁷ Zoran Vudler, Celje in turizem. 50 let Turistične zveze Slovenije, 1955, str. 448.

³⁸ Olga Janša-Zorn, Prispevek k zgodovini turizma v Kamniku. Kamnik 1229-1979, zbornik razprav s simpozija ob 750-letnici mesta. Kamnik 1985, 111-119.

³⁹ AS, Zbornica TOI, fasc. 288 (Tujski promet), Poročilo zveze za 36. poslovno leto 1940.

da so o kraju izdelali propagandni film, ki pa so ga morali poslati zaradi cenzure v Beograd.⁴⁰ Ta film so ponovno našli šele v zadnjem času.

4. Zimski turizem

V času med vojnama se je interes za zimski turizem zelo povečal, kar je bila posledica velikega zanimanja za zimske športe: sankanje, drsanje, smučanje. Tako so kraji z ustreznimi pogoji začeli uvajati tudi zimsko turistično sezono. V primerjavi s sosednjimi evropskimi državami, se je pri nas zimski turizem počasneje uveljavljal. V drugih alpskih državah so nastajali zimski centri z žičnicami, pri nas pa je bilo tega malo. Najbolj sta se uveljavila Kranjska Gora, ki je imela tudi ugodne železniške povezave in Pohorje, za katerega je bil izhodišče Maribor. Nastala pa je še vrsta manjših zimskošportnih postojank. Hitrejši razvoj zimskega turizma je ovirala vrsta stvari, med temi velja omeniti zlasti slabe ceste (problem pluženja), slaba je bila informacijska služba, predvsem vremensko poročevalska, dalje pomanjkanje telefonskih zvez, brzjava in celo pošte. Šele nekaj let pred drugo svetovno vojno je pričel ljubljanski radio objavljati poročila o snežnih razmerah, manjkalo je tudi prenočitvenih zmogljivost. Ker je v tedanjem času prevladovalo predvsem turno smučanje, bi bile potrebne tudi zimske markacije.⁴¹

Pred prvo vojno najbolj znano zimsko letovišče Bohinj je precej prizadela rapalska meja, posledica tega je bila izguba tradicionalnih italijanskih gostov (predvsem Tržačanov). Začeli so se uveljavljati novi zimski centri kot že omenjena Kranjska Gora in Pohorje in še Rateče, Mojstrana, Jezersko, Velika planina, ki pa nekako ni mogla prav zaživeti. Pomen Planice je zlasti porasel potem, ko je bila leta 1934 zgrajena nova skakalnica in je leta 1936 prvi skakalec preskočil 100 m. Kot zimski center se je uveljavil tudi Bled z naravnim drsališčem na jezeru, Rogaška Slatina pa s sankališčem in smučišči.

Vendar pa primerjava letne in zimske sezone npr. za Kranjsko goro pokaže, da je bila letna sezona vseeno uspešnejša kot zimska.

O turizmu na slovenski obali, ki je bil v italijanskih rokah, je treba povedati, da se med obema vojnama pravzaprav ni kaj posebno razvijal. Kljub temu je imel npr. Portorož pred drugo svetovno vojno okrog 700 sob v hotelih in pensionih, skupaj z drugimi obalnimi kraji pa 864 sob in 1650 ležišč.

Zelo uspešno pa se je pri nas v obdobju med obema vojnama razvijalo planinstvo, kar pa je že tema drugega referata.

⁴⁰ AS, Stenografski zapisniki banskega sveta 1940, 11. redno zasedanje.

⁴¹ Rudolf Badjura, Zimski vodnik po Sloveniji. 1934, str. 12-14.

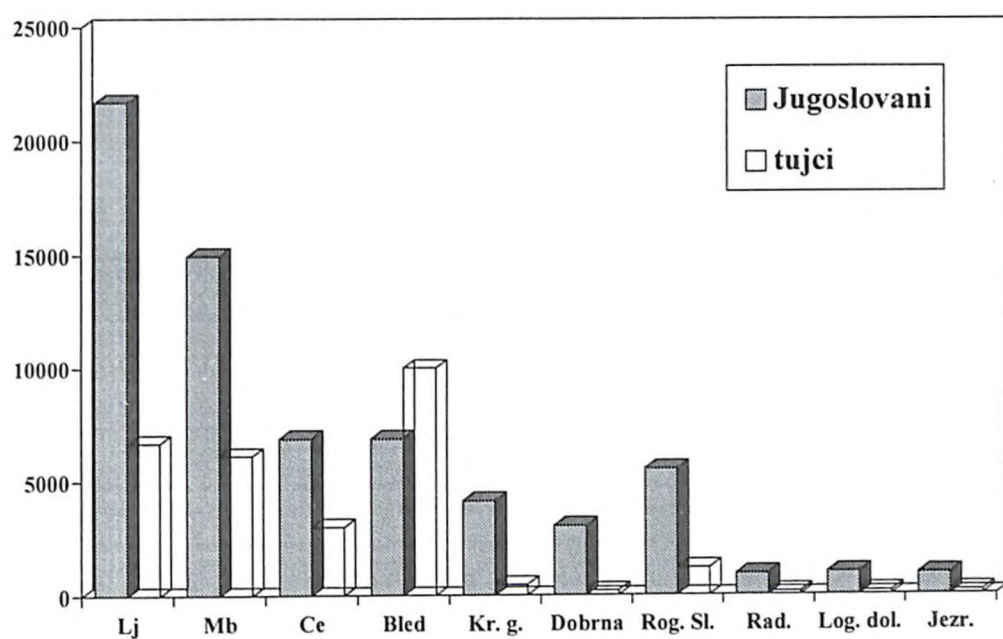
Statistika tujskega prometa v večjih tujskoprometnih krajih Slovenije po poreklu gostov (za leto 1935).⁴²

KRAJ	Jugoslavija	Avstrija	Belgija	Bolgarija	Čehoslovaška	Anglija	Francija	Grčija	Holandija	Italija
1. Ljubljana	21.695	1.087	127	221	1.541	165	600	24	197	835
2. Maribor	14.965	3.016	-	51	1.514	38	46	17	-	365
3. Celje	6.877	1.183	-	-	1.070	-	-	-	-	-
4. Ptuj	1.052	357	-	3	39	3	9	-	-	34
5. Bled	6.872	1.348	68	42	3.970	446	320	112	188	454
6. Kranjska gora	4.162	158	-	-	113	12	12	-	-	76
7. Dobrna pri Celju	3.057	86	-	1	15	-	3	17	-	21
8. Rogaška Slatina	5.539	421	-	12	103	11	28	249	-	115
9. Rimske Toplice	277	101	-	-	12	-	3	-	-	11
10. Slatina Radenci	953	123	-	-	3	-	2	-	-	9
11. Laško	1.337	87	-	-	22	3	-	-	-	17
12. Toplice pri Novem m.	2.261	-	-	-	-	-	-	-	-	-
13. Kamnik	412	34	-	-	40	3	-	-	-	26
14. Bohinj	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
15. Ribnica na Pohorju	919	-	-	-	-	-	-	-	-	-
16. Logarska dolina	1.010	-	-	-	-	-	-	-	-	-
17. Jezersko	936	59	-	-	62	-	-	-	-	14
18. Kranj	1.424	140	-	2	128	5	8	2	-	42
19. Škofja Loka	303	7	-	1	-	-	-	-	-	18
SKUPAJ	74.051	8.207	195	333	8.632	686	1.031	421	385	2.037
SKUPNO ŠTEVILO GOSTOV (Jugoslov. + inozemci) 103.810										

Madžarska	Nemčija	Nordijske države	Švica	Poljska	Romunija	Ostala Evropa	Sev. in Juž. Amerika	Ostali kontinenti	SKUPNO tuji gostje	Število nočnin
73	950	103	135	258	61	77	183	25	6.662	61.713
138	604	78	-	121	23	94	-	-	6.105	56.374
-	396	-	-	-	-	346	-	-	3.013	14.977
26	53	1	-	1	1	20	-	-	547	7.048
284	1.905	40	104	252	120	194	152	26	10.025	119.261
22	52	1	-	4	-	20	2	-	472	61.341
15	6	-	4	12	1	15	2	-	198	56.615
134	46	-	-	-	22	54	-	17	1.212	107.940
4	11	-	3	-	-	1	-	7	153	4.523
2	-	-	-	3	1	-	2	-	145	16.332
8	13	-	1	-	2	-	-	2	155	1.492
-	-	-	-	-	-	64	-	-	64	-
4	7	-	-	-	-	10	-	-	124	10.661
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
-	-	-	-	-	-	71	-	-	71	4.166
-	-	-	-	-	-	164	-	-	164	7.284
8	3	15	-	7	-	1	2	-	171	13.559
8	66	12	-	27	2	7	2	-	451	3.567
-	-	-	-	-	1	-	-	-	27	3.480
726	4.112	250	247	658	234	1.156	345	77	29.759	543.286

⁴² AS, Zbornica TOI, fasc. 288 (Tujski promet).

Deset najbolj obiskanih krajev v Sloveniji leta 1935:

Andrej Studen

IZ AVANTURIZMA V TURIZEM

Nekaj drobcev o potovanjih in začetkih turizma v 19. stoletju

Vsako potovanje ima svoje vzroke in motive. Za popotnike predindustrijske dobe - romarje, uradnike in diplomate, rokodelske pomočnike in klateže, umetnike in izobražence ter številne trgovce in prekupčevalce - je na splošno značilno, da so potovali, ker je bilo to potrebno in obvezno in ne zavoljo tega, ker jih je k temu gnalo veselje do potovanja. Njihovo potovanje iz dežele v deželo, od mesta do mesta, od gora do morja, je bilo povezano z določenim namenom. Pomembno je bilo, da so prispeli, da so tvegali, ko so se podali v širni svet nevarnosti, skušnjav in možnih kazni.¹

Popotnik industrijske dobe pa je potoval, da bi se kaj naučil in na novo spoznal, pa tudi, da bi se odpočil, da bi okrevail ali pa kar tako, za zabavo, iz čistega veselja. V 19. stoletju je veselje do potovanja naraščalo, se okrepilo in spremenilo. Še vedno je potovala manjšina, saj večina takratnega prebivalstva še dolgo ni zapustila okolice vasi, v kateri so se rodili. To dejstvo se je spremenilo šele z nastankom novih industrijskih središč, ki so potrebovala delovno silo. Z njihovim nastankom se je sprožil val priseljevanja s podeželja.²

V predindustrijski dobi so se samo redki vedoželjni posamezniki zanimali za naravne in umetnostne znamenitosti ali celo za oddih in bolj zdravo okolje. "Toda turizem pred dobo železnice lahko omejimo samo na zelo majhen krog premožnejših oseb: na izobraževalna potovanja in plemiške kavalirske izlete in na od konca 18. stoletja vedno bolj priljubljena zdraviliška in kopališka zdravljenja."³ Katoliška obnova je skupaj z romantičnim ponovnim odkritjem srednjega veka znova oživila romanja in čas med leti 1830 in 1880 lahko označimo tudi kot čas ponovnega razcveta božjih poti, "ki so se vedno bolj prepredale s posvetnimi izletniškimi cilji".⁴ Poleg religiozno obarvanih peš poti pa so postajala vedno bolj popularna daljša ali krajša potovanja peš. Od osemdesetih let 18. stoletja se vedno več govori o novi meščanski kulturi peš hoje, ki se jo preizkuša tudi v praksi. V bistvu gre za direktno zavračanje plemiških izletov s konjem ali s kočijo, ki naj bi služili samo za zabavo, gre za poziv k nekakšnemu "nazaj k naravi", ki v končni konsekvenci ni deloval samo na izobrazeno meščanstvo, temveč je zajel tudi plemstvo. Potovanje peš je postalo moda za tiste, ki so imeli znanje in so ga želeli še obogatiti.⁵

Kot primer takšnega peš potovanja si oglejmo veliko potovanje Johanna Gottfrieda Seumeja v Italijo. Na pot se je ta znameniti popotnik odpravil v letu Gospodovem 1801.

¹ Prim.: Ursula Becher, *Geschichte des modernen Lebensstils*, München, 1990, str. 198.

² Glej: ibidem, str. 204; Robert Hoffmann, *Die Romantiker "entdecken"* Salzburg, v: Hanns Haas / Robert Hoffmann / Kurt Luger (Hg.), *Weltbühne und Naturkulisse. Zwei Jahrhunderte Salzburg - Tourismus*, Salzburg, 1994, str. 16.

³ Roman Sandgruber, *Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, v: *Österreichische Geschichte*, Hg. von Herwig Wolfram, Dunaj, 1995, str. 283.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem, str. 283-284.

Pot ga je vodila iz Leipziga preko Dunaja, Ljubljane, Benetk, Rima in Neaplja do Sirakuz, v Leipzig pa se je vračal preko Milana, Züricha in Pariza. Peš je prehodil skoraj celotno pot, saj ga je neprestano vodilo njegovo prepričanje, da "kdor gre peš, vidi več kot tisti, ki se pelje".⁶ Skozi naše kraje je pešačil v mrzlih zimskih dneh leta 1802, v času, "ko so bili turisti na Slovenskem še jako redke prikazni in so bili sploh vsi taki tiči bolj kot turisti v pravem pomenu besede avanturisti".⁷ Seume ni bil nikakršen sentimentalni, izobrazbe željan popotnik, ki bi šel v Italijo iskat estetskih doživljajev. Nasprotno. Z budnimi in široko odprtimi očmi je prehodil različne kraje, z namenom, da bi spoznal različne dežele in ljudi. Svojo veliko avanturo, polno prelepih doživljajev, a hkrati tudi polno nevarnosti in nepredvidljivosti, je zvesto in natančno popisal. Zanimale so ga ceste, ljudje, živali, pokrajina, vreme, drevesa, obešeni cestni razbojniki, vojaki, lopovi in pravičniki, nesramni in grobi gostilničarji, slab kruh in mizerna voda ipd.

Da je bilo njegovo potovanje velika in nevarna pustolovščina, je npr. lepo razvidno iz njegovega postanka v Celju in v Šentožboltu pod Trojanami. V Celju bi bil kot popotnik skorajda končal svoje tuzemeljsko poslanstvo, saj ga je v tistih mrzlih zimskih dneh napadla huda bolezen. V mesto je prispel precej pozno. Kot običajno se je najprej napil odličnega piva in se tudi dobro najedel in okrepčal, gostilničarju pa je naročil, naj v sobi dobro zakurijo, saj je bilo zunaj strašno mrzlo. Po večerji je odšel v sobo, ki je bila na novo prebeljena, se slekel ter se še nekaj minut grel ob peči, nato pa se je odpravil spat. Zjutraj se je zbudil hudo bolan, z visoko vročino in popolnoma nemočen. Večkrat je omahnil v nezavest. "Mislil sem, to je smrt in bil sem miren: me bodo že spodobno pokopali."⁸ A smrt mu je prizanesla in odpravil se je naprej proti beli Ljubljani.

Na našo srečo seveda, saj drugače nikoli ne bi izvedeli za prigodbo, ki se mu je v tistih ledeno mrzlih zimskih dneh pripetila v Šentožboltu pod Trojanami. Bližala se je noč in korajžni Seume se je odločil, da bo prenočil v tamkajšnji gostilni. A tu so ga, kljub temu, da se je lahko pohvalil s polno mošnjo žlahtnih denarcev, sprejeli kot lisica ježa. Naletel je namreč na gostilničarja, ki ni maral tujcev in ki je bil zgleden primer neotesanosti in grobosti, v vasi pa je bil papež in cesar v eni osebi.⁹ Našega utrujenega, lačnega in žejnega pustolovca je pognal čez prag v mrzlo in temno noč in mu ves divji zagrozil, da bo poklical hlapce, če se ne bo hitro pobral. Utrujeni Seume je silno previdno vzel svojo popotno torbo ter jo odrinil naprej, do naslednje, prijaznejše gostilne, skozi "področje, ki je bilo polno razbojnikov in volkov",¹⁰ kot so mu povedali.

Naš junak se je končno prebil do Ljubljane. Zanimive so nekatere njegove opazke o prestolnici kranjske dežele, ki je nanj naredila izredno močan vtis. Ljubljanski teater se mu sicer ni zdel tako dober kot tisti v Gradcu, a je bil še vedno zelo spodoben. In tudi tukaj so bile okoli vhoda, levo in desno, kavarne in sobe za biljard. Ljubljanske kavarne so se mu zdele, podobno kot v Gradcu, celo "veliko boljše kot na Dunaju" in "tukajšnja Švicarska kavarna je popolnoma podobna in razmeroma bolj spodobna, kot slavna Milanosche v prestolnici, kjer človek poseda, kot da bi bil obsojen na večno temo". V Ljubljani, ki jo je Seume v svojem potopisu označil za "zadnji košček nemške domovine",

⁶ Johann Gottfried Seume, *Spaziergang nach Syrakuz*, München, 1962, str. 5.

⁷ Anton Šepetavc, *Pridiga o prijaznih, gostoljubnih, dobrih Slovincih*, ki niso vedno (bili) taki, Zgodovina za vse, leto I, 1994, str. 20.

⁸ Johann Gottfried Seume, *Spaziergang nach Syrakuz*, München, 1962, str. 55.

⁹ To bližnje srečanje tretje vrste je že podrobno opisal Anton Šepetavc, *Pridiga o prijaznih, gostoljubnih, dobrih Slovincih*, ki niso vedno (bili) taki, Zgodovina za vse, leto I, 1994, str. 20.

¹⁰ Johann Gottfried Seume, *Spaziergang nach Syrakuz*, München, 1962, str. 58.

pa človek živi zelo udobno, kar nam je lahko (misli seveda Nemce) samo v čast.¹¹

Seume pa je prisluhnil tudi živahnim pogovorom v ljubljanskih kavarnah in gostilnah, ki kažejo, da se je v tem času, torej po jožefinski dobi, izoblikovala tudi kritična javnost kranjske prestolnice. Slavni popotnik nam poroča o pogovorih nekaterih baronov iz province, ki so govorili o "tukajšnjih javno-pravnih razmerjih med gosposko in podložniki". Seume tudi pravi, da v ljubljanskih govoricah ni ne duha ne sluha o kakšnem zlobnem obnašanju Francozov, kot je bil to slučaj v nekaterih drugih mejnih področjih. Takole je zapisal: "Vsi domačini, s katerimi sem govoril, so o njih govorili s spoštovanjem in rekli, da so veliko bolj trpeli pod svojimi ljudmi".¹²

Nemirni vojni časi konec 18. in na začetku 19. stoletja so sploh izredno povečali zanimanje za novice z bojišč, mirovne pogodbe, politične spremembe in podobne aktualne dogodke. Informacije sta prinašala dva nemška ljubljanska časnika: Egerjeva Laibacher Zeitung in Kleinmayerjeva Laibacher Zeitung. Morda so ravno zaradi tega leta 1797 nastale Vodnikove Lublanske novice, ki pa so zaradi premajhnega števila naročnikov leta 1800 prenehale izhajati. Dokaz, da s prenehanjem Novic ni izginilo zanimanje za politično-aktualne informacije v slovenskem jeziku, pa je leta 1801 v slovenščino prevedena in samostojno tiskana izdaja lunévillske mirovne pogodbe, ki je hkrati tudi prva mirovna pogodba v slovenskem jeziku.¹³

Podobno kot Seume je že nemški popotnik Ernst Moritz Arndt, ki je peš potoval po naših krajih leta 1798, torej štiri leta pred našim junakom, opazil protiavtstrijsko in protiprusko razpoloženje, ki je vladalo na Kranjskem po prvem Napoleonovem vojnem pohodu v Italiji 1796-1797 in po miru v Campo Formiu.¹⁴

"Izleti na podeželje, najprej peš ali v najetem vozu, potem z vlakom, kasneje pa s kolesom ali celo avtomobilom, so postali velika pridobitev 19. stoletja, čeprav je bila večina izmed njih samo ovinek v gostilno."¹⁵ Nikakršno naključje torej ni, da je znani kranjski popotnik dr. Heinrich Costa leta 1845 v znamenitih Bleiweisovih Novicah milo pozval krčmarje, naj bodo do popotnikov "priljudni in postrežni". Dr. Costa med drugim piše: "Z težkim sercam pa moramo reči, de slišimo popotnike prav pogostoma z besedo in v pisanju tožiti, de so kerčme še clo po velkih cestah večidel slabe, premalo snažne in de niso kerčmarji prijazni, priljudni in postrežni, kakor bi imeli biti. Ta hudi razsodnik ne zadene sploh vsih kerčmarjev po deželi, najdemo semtertje tudi marsiktere vse hvale vredne kerčme, ampak le tiste nemarneže, kateri so srovi in zarobljeni, in bolj za pastirje, ko za postrežbo ljudi vstvarjeni".¹⁶

Tudi po prihodu južne železnice v Ljubljano septembra 1849 so Novice poročale, da železnica vsak dan prepelje veliko ljudi. "Cena je nizka in lukamatija je šembrano živ konj", pravijo. "V nedeljo se je samo za kratek čas več sto Ljubljančanov po železnici peljalo, ki so se na mnogih postajah (štacijonih) po deželi razkropili in veseli dan vži-

¹¹ Ibidem, str. 59.

¹² Ibidem.

¹³ Podrobneje o tem: Branko Reisp, Prva mirovna pogodba v slovenskem prevodu, v: Kronika, 1965, št. 3, str. 139-141.

¹⁴ Ernst Moritz Arndt, Sehnsucht nach der Ferne, v: Traumreisen und Grenzüberschreitungen. Reisende aus fünf Jahrhunderten über Slowenien, Hg. von Klaus Detlef Olof in Miloš Okuka, Celovec, 1995, str. 51-65.

¹⁵ Roman Sandgruber, Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart, v: Österreichische Geschichte, Hg. von Herwig Wolfram, Dunaj, 1995, str. 284.

¹⁶ Novice, 2. VII. 1845.

vali. Kerčmarji bojo po vsih teh krajih zdej dobro stali, posebno pa tisti, od katerih se bo zvedilo, de gostove z dobro robo prijazno postrežejo in ki imajo čedne gostivnice. Maršikateri, ki bo v tem druge prekosil, zna o malo letih obogateti."¹⁷

Poleg čudovitih pokrajin, primernih za nedeljske izlete, pa so meščani 19. stoletja odkrili tudi planine. Te so dolgo časa veljale za tuj, človeku sovražen svet, predstavljale so območje svetega. Gore za ljudi niso bile samo nevarne, temveč so bile dolgo časa tudi nelepe. Kot znanilci pekla so kazile ravnico kulturnega sveta.¹⁸ Negativen in odklonilen pogled nanje je človek torej premagal šele v novejšem času.

Do prvih vzponov na Triglav je sicer prišlo že v 18. stoletju, toda kot rečeno, so postali izleti v gore priljubljeni šele v 19. stoletju. Z ustanovitvijo Avstrijskega planinskega društva leta 1862 se je število obiskovalcev naših gora še povečalo. Leta 1893 so svoje planinsko društvo ustanovili tudi Slovenci. Že pred tem so leta 1872 v bohinjski Srednji vasi ustanovili planinsko društvo Triglavski prijatelji.¹⁹ Za obdobje pred prvo svetovno vojno je seveda značilno, da so po gorah hodili večinoma taki, ki so zmogli plačati vodnike, taki, ki so imeli čas in denar, mestni ljudje, ki so bili naveličani tesnih zidov in so si želeli ven v prosto naravo, na gore.²⁰ Pred prvo svetovno vojno so zgradili za planinske turiste tudi prve planinske kočice.²¹

V 19. stoletju pa so v avstrijski monarhiji začela cveteti tudi zdravilišča. Poleg čeških in zgornjeavstrijskih so bili znameniti tudi zdraviliški centri na Spodnjem Štajerskem. Zdraviliški turizem je postal prava moda. Kot zanimivost naj omenim, da cesar Franc Jožef od 86 poletij svojega življenja ni bil samo trikrat v slavnem Ischlu, namreč v letih 1878, 1915 in 1916. "In ker je bil v Ischlu cesar, in zanj je znano, da je bil krepkega zdravja, so tja zahajali tudi mogočni imenitniki ali tisti, ki so se za to imeli, slikarji, literati in komponisti. Komponistom so sledili libretisti, igralci, ravnatelji in založniki, industrialci, politiki, zdravniki in znanstveniki."²²

Najbolj znano in najstarejše zdravilišče na Spodnjem Štajerskem je Rogaška Slatina. Od leta 1801 je bilo v posesti dežele Štajerske. Po zaslugi deželnega glavarja Ferdinanda grofa von Attemsja je bilo tu zgrajeno stanovsko zdravilišče, ki je kmalu zaslovelo po celi monarhiji. Že leta 1810 je v njem letoval v deželi Štajerski tako cenjeni nadvojvoda Janez, ki je v svojo spominsko knjigo zapisal: "Dober zrak in zdravilen vrelec sta dala mojemu telesu novo življenje".²³

Leta 1838 je v Illyrisches Blatt v treh nadaljevanjih izšlo dr. Sockovo poročilo o zdraviliški sezoni v Rogaški Slatini v letu 1837. Čeprav je bilo v sezoni, ki je trajala od maja do septembra, dokaj kisló vreme, se je v zdravilišču kar gnetlo gostov. V zdravilišču je namreč letovalo kar ok. 1000 tujcev. Gneča je bila velika posebno julija in avgusta, zelo živahno je bilo družabno življenje, ob nedeljah so se prirejali plesi z izbranimi imenitnimi gosti, po stezicah, ki so se vile okrog templja nad nekdanjim starim vrel-

¹⁷ Novice, 26. IX. 1849.

¹⁸ Prim.: Hanns Haas, Die Eroberung der Berge, v: Hanns Haas / Robert Hoffmann / Kurt Luger (Hg.), Weltbühne und Naturkulise. Zwei Jahrhunderte Salzburg - Tourismus, Salzburg, 1994, str. 29.

¹⁹ Stoletje v gorah, Ljubljana, 1992, str. 8.

²⁰ Prim.: ibidem, str. 18.

²¹ Bolj podrobno o začetkih planinstva glej poleg že navedene publikacije Stoletje v gorah, Ljubljana, 1992, tudi Matjaž Deržaj, Planinski pozdrav, Ljubljana, 1993.

²² Roman Sandgruber, Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart, v: Österreichische Geschichte, Hg. von Herwig Wolfram, Dunaj, 1995, str. 284.

²³ Steiermärkische Landeskuranstalten. Rohitsch=Sauerbrunn, Grädec, ok. 1914, str. 4.

cem, pa si vedno naletel na vrvež slavnih in petičnih sprehajalcev. V dopoldanskih urah je igrala godba, gostje pa so pili zdravilno vodo. Proti poldnevu se je napolnila velika dvorana in pa terasa, kjer so gostje prijetno kramljali, precej živahno pa je bilo tudi v sobi za biljard. Gostje so imeli na voljo tudi veliko političnih ali pa beletrističnih časopisov. Popoldne se je večina gostov odpravila na sprehod ali na izlet v bližnjo okolico.

Dr. Sock v poročilu pohvali uspešno zdraviliško sezono in doda, da so mnogi gostje rezervirali sobe že za prihodnjo sezono. Čez 500 gostov se je zdravilo z mineralno vodo, ali v obliki pitja ali pa kopanja. V letu 1837 so napolnili 274.669 steklenic mineralne vode, toda pošiljanje rogaške vode je bilo zaradi kolere leta 1836 nekoliko manjše, saj so pri mnogih trgovcih, zlasti na Ogrskem in Primorskem, ostale še zaloge iz prejšnjega leta in so se naročila nekoliko zmanjšala. Pošiljke mineralne vode so šle zlasti v province monarhije, nekaj pa tudi v druge evropske države, preko Trsta pa celo na Orient in v Egipt. Večina gostov se je zdravila zaradi bolezni trebušnih organov. V nadaljevanju dr. Sock opiše bolezni nekaterih odličnih gostov.²⁴ Natančen seznam cen mineralne vode, kopeli, prenočišč in drugih uslug v tem času pa prinaša ohranjeni vodič po Rogaški Slatini, ki ga je leta 1838 na Dunaju izdal Ernst Hilar Fröhlich.²⁵

Število zdraviliških gostov se je v naslednjih letih stalno večalo. Že poročila o nadzoru zdravilišč, ki so ohranjena v Štajerskem deželni arhivu v Gradcu, nam povedo, da je bilo v štirimesečnih sezonah leta 1854 v Rogaški Slatini 2442 oseb, naslednjega leta 2400 oseb, leta 1856 pa 2966 oseb vseh stanov in vseh nacionalnosti (plemstvo, veleposestniki, visoki uradniki, veletrgovci, rentniki, bankirji, tovarnarji). Leta 1856 jih je bilo 850 iz Štajerske, 591 iz Hrvaške, Slavonije in Vojne Krajine, 580 z Dunaja, 272 iz Ogrske, 240 iz Trsta in Primorske, 230 iz Kranjske. Tujci so prihajali v glavnem iz kneževin Srbije in Vlaške. Med gosti leta 1856 zasledimo, denimo, štajerskega namestnika grofa Strassoldo, kneza Liechtensteina, grofa Wimpfena, grofa Welsersheimba, grofa Sermagea, grofa Orsicha, grofa Palfya, grofa Forgača, grofa Coroninija, več generalov (npr. generala barona Rukavino), ljudi iz sveta financ in podjetnike (Czörnig, Culmer), grškega odposlanca Skhinasa, dvornega svetnika in pesnika Franza Grillparzerja. Precej podobna je bila tudi sestava gostov leta 1857. Med tujci ponovno srečamo predvsem imenitnike iz Srbije in Vlaške. Med gosti velja še omeniti grofa Esterhazyja ali pa lavantinskega škofa Slomška. Med visokimi uradniki je poleg Grillparzerja treba omeniti še Czörniga, Czernya in Bakescha. Kot zanimivost naj še dodam, da je bil leta 1859 v Rogaški Slatini tudi v Ljubljani konfinirani literat Quirin Endlich.²⁶

Med naštetimi zdraviliškimi gosti je prav gotovo zelo zanimiv Franz Grillparzer (1791-1872), ki ni samo najpomembnejši avstrijski pesnik 19. stoletja, temveč je 43 let (1813-1856) služboval kot finančni uradnik v finančni upravi na Dunaju, od leta 1832 kot ravnatelj arhiva dvorne komore. Po štiriindvajsetih letih vodenja arhiva centralne finančne uprave ga je cesar Franc Jožef s polnimi prejemki in z nazivom dvornega svetnika upokojil. Kot "pravi" Dunajčan je bil tesno navezan na prestolnico monarhije. V poletnih mesecih, zlasti v zadnjih desetletjih svojega življenja, ko se je iz salonov bider-

²⁴ Illyrisches Blatt, Die Cursaison am ständischen Rohitscher Sauerbrunnen im Jahre 1837, 19. V., 26. V., 2. VI. 1838.

²⁵ Ernst Hilar Fröhlich, Die Sauerbrunnen bei Rohitsch in Steiermark. Mit besonderer Rücksicht auf die dortige ständische Heilanstalt, nebst Anleitung zum Kurgebrauche, Dunaj, 1838, str. 144-147.

²⁶ Štajerski deželni arhiv v Gradcu, Statt. Präs. 7-2297-1854 in dalje, poročila o nadzoru zdravilišč 1854-1859.

cem, pa si vedno naletel na vrvež slavnih in petičnih sprehajalcev. V dopoldanskih urah je igrala godba, gostje pa so pili zdravilno vodo. Proti poldnevu se je napolnila velika dvorana in pa terasa, kjer so gostje prijetno kramljali, precej živahno pa je bilo tudi v sobi za biljard. Gostje so imeli na voljo tudi veliko političnih ali pa beletrističnih časopisov. Popoldne se je večina gostov odpravila na sprehod ali na izlet v bližnjo okolico.

Dr. Sock v poročilu pohvali uspešno zdraviliško sezono in doda, da so mnogi gostje rezervirali sobe že za prihodnjo sezono. Čez 500 gostov se je zdravilo z mineralno vodo, ali v obliki pitja ali pa kopanja. V letu 1837 so napolnili 274.669 steklenic mineralne vode, toda pošiljanje rogaške vode je bilo zaradi kolere leta 1836 nekoliko manjše, saj so pri mnogih trgovcih, zlasti na Ogrskem in Primorskem, ostale še zaloge iz prejšnjega leta in so se naročila nekoliko zmanjšala. Pošiljke mineralne vode so šle zlasti v province monarhije, nekaj pa tudi v druge evropske države, preko Trsta pa celo na Orient in v Egipt. Večina gostov se je zdravila zaradi bolezni trebušnih organov. V nadaljevanju dr. Sock opiše bolezni nekaterih odličnih gostov.²⁴ Natančen seznam cen mineralne vode, kopeli, prenočišč in drugih uslug v tem času pa prinaša ohranjeni vodič po Rogaški Slatini, ki ga je leta 1838 na Dunaju izdal Ernst Hilar Fröhlich.²⁵

Število zdraviliških gostov se je v naslednjih letih stalno večalo. Že poročila o nadzoru zdravilišč, ki so ohranjena v Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu, nam povedo, da je bilo v štirimesečnih sezonah leta 1854 v Rogaški Slatini 2442 oseb, naslednjega leta 2400 oseb, leta 1856 pa 2966 oseb vseh stanov in vseh nacionalnosti (plemstvo, veleposestniki, visoki uradniki, veletrgovci, rentniki, bankirji, tovarnarji). Leta 1856 jih je bilo 850 iz Štajerske, 591 iz Hrvaške, Slavonije in Vojne Krajine, 580 z Dunaja, 272 iz Ogrske, 240 iz Trsta in Primorske, 230 iz Kranjske. Tujci so prihajali v glavnem iz kneževin Srbije in Vlaške. Med gosti leta 1856 zasledimo, denimo, štajerskega namestnika grofa Strassoldo, kneza Liechtensteina, grofa Wimpfena, grofa Welsersheimba, grofa Sermagea, grofa Orsicha, grofa Palfya, grofa Forgača, grofa Coroninija, več generalov (npr. generala barona Rukavino), ljudi iz sveta financ in podjetnike (Czörnig, Culmer), grškega odposlanca Skhinasa, dvornega svetnika in pesnika Franza Grillparzerja. Precej podobna je bila tudi sestava gostov leta 1857. Med tujci ponovno srečamo predvsem imenitnike iz Srbije in Vlaške. Med gosti velja še omeniti grofa Esterhazyja ali pa lavantinskega škofa Slomška. Med visokimi uradniki je poleg Grillparzerja treba omeniti še Czörniga, Czernya in Bakescha. Kot zanimivost naj še dodam, da je bil leta 1859 v Rogaški Slatini tudi v Ljubljani konfinirani literat Quirin Endlich.²⁶

Med naštetimi zdraviliškimi gosti je prav gotovo zelo zanimiv Franz Grillparzer (1791-1872), ki ni samo najpomembnejši avstrijski pesnik 19. stoletja, temveč je 43 let (1813-1856) služboval kot finančni uradnik v finančni upravi na Dunaju, od leta 1832 kot ravnatelj arhiva dvorne komore. Po štiriindvajsetih letih vodenja arhiva centralne finančne uprave ga je cesar Franc Jožef s polnimi prejemki in z nazivom dvornega svetnika upokojil. Kot "pravi" Dunajčan je bil tesno navezan na prestolnico monarhije. V poletnih mesecih, zlasti v zadnjih desetletjih svojega življenja, ko se je iz salonov bider-

²⁴ Illyrisches Blatt, Die Cursaison am ständischen Rohitscher Sauerbrunnen im Jahre 1837, 19. V., 26. V., 2. VI. 1838.

²⁵ Ernst Hilar Fröhlich, Die Sauerbrunnen bei Rohitsch in Steiermark. Mit besonderer Rücksicht auf die dortige ständische Heilanstalt, nebst Anleitung zum Kurgebrauche, Dunaj, 1838, str. 144-147.

²⁶ Štajerski deželni arhiv v Gradcu, Stat. Präs. 7-2297-1854 in dalje, poročila o nadzoru zdravilišč 1854-1859.

majerja umaknil v samoto, pa je rad zahajal tudi v naše kraje, v znamenita zdraviliška centra na Spodnjem Štajerskem, v Rogaško Slatino in Rimske Toplice.²⁷

Žal so se o bivanju slovitega pesnika in ravnatelja arhiva v naših priljubljenih zdraviliških ohranili le posamezni drobcji. Omenil sem že, da se kot gost v Rogaški Slatini večkrat omenja v poročilih o nadzoru zdravilišč iz 50. let prejšnjega stoletja. V Rimskih Toplicah je po njem dobilo ime Grillparzerjevo počivališče ob priljubljeni gozdni poti, kjer so se sprehajali slavni in imenitni gostje.²⁸

Z Rimskimi Toplicami pa je povezana tudi žalostna prigoda iz leta 1863. Franz Grillparzer, ki je za svoje delo prejel številna odlikovanja in častne diplome, je januarja tega leta prejel diplomu častnega člana Združenja pisateljev in žurnalistov Concordia. Leto 1863 se je torej začelo dokaj veselo, bolj žalostno pa je bilo pesnikovo letovanje v Rimskih Toplicah, kjer je padel po stopnicah in se udaril v glavo. Od tega padca si ni nikoli opomogel.²⁹

15. avgusta 1874 je bila v Rimskih Toplicah spominska slovesnost, ob kateri so odkrili spominsko ploščo Franzu Grillparzerju, in sicer pod oknom tiste sobe, v kateri je pesnik običajno prebival. Spominska plošča, narejena iz "štajerskega marmorja", je delo Josefa Schulza iz Gradca. Ploščo v spomin na večkratno bivanje pesnika v Rimskih Toplicah je ob velikodušni finančni podpori člana cesarske krone c. kr. stavbnega svetnika Karla barona Schwarza postavilo dunajsko Društvo pisateljev Grillparzer. Na spominsko slovesnost so prišli imenitni gostje iz Dunaja in drugih krajev monarhije.³⁰

Zdraviliško zdravljenje se je tekom 19. stoletja vedno bolj spreminjalo v poletno svežino. Poletna svežina (Sommerfrische) je hkrati z izleti na podeželje in v gore otrok 19. stoletja. Velika počitniška potovanja z daljšim letovanjem na morju (v avstrijski monarhiji na znameniti avstrijski rivieri, kjer se je razcvetel obmorski turizem v drugi polovici 19. stoletja³¹) so bila dolgo časa omejena na premožne družine. Manj premožnim meščanom pa omejena finančna sredstva niso dopuščala večjih potovanj. Zato so ustvarili tipično meščansko obliko počitnic, t. i. poletno svežino. Že sama beseda vsebuje značilnost tovrstnih počitnic: meščani so jih preživeli poleti na svežem zraku, večinoma na podeželju s preprostim, skopim načinom življenja. Počitnice naj bi bile delovnemu okolju nasproten svet. Zato jih je potrebno preživeti v naravi, na podeželju, daleč od poleti vročega, zatohlega in nezdravega mesta, proč od napornega vsakdanjika v poklicni in javni sferi - preživeti jih je treba preprosto in zdravo.³²

V 19. stoletju se je leto delilo na dve sezoni - na poletno, za katero so bili značilni izleti in poletna svežina, ter na zimsko, z gledališkimi predstavami, plesi in drugimi družabnimi prireditvami, kavarniškim življenjem. Poletna svežina je pravzaprav posnemala

²⁷ O Grillparzerju glej: Franz Grillparzer. Finanzbeamter und Archivdirektor, Festschrift zum 200. Geburtstag, Hg. vom Bundeskanzleramt der Republik Österreich, Berwang : Steiger, 1991.

²⁸ Fremdenführer von Cilli und Umgebung, Hg. von Baron Thalherr, Celje, 1875, str. 102.

²⁹ Franz Grillparzer. Finanzbeamter und Archivdirektor, Festschrift zum 200. Geburtstag, Hg. vom Bundeskanzleramt der Republik Österreich, Berwang : Steiger, 1991, str. 94-95

³⁰ Glej: Marburger Zeitung, 26. VII. 1874 in napis na ohranjeni spominski plošči v Rimskih Toplicah.

³¹ O avstrijski rivieri je pisal Josip Rozman, Avstrijska riviera, v: Dom in svet, letnik IX, 1896.

³² O poletni svežini glej: Ursula Becher, Geschichte des modernen Lebensstils, München, 1990, str. 218-219; Hanns Haas, Die Sommerfrische - Ort der Bürgerlichkeit, v: Hannes Stekl / Peter Urbanitsch / Ernst Bruckmüller / Hans Heiss (Hg.), "Durch Arbeit, Besitz, Wissen und Gerechtigkeit". Bürgertum in der Habsburgermonarchie II, Dunaj / Köln / Weimar, 1992, str. 364-377 in Hanns Haas, Die Sommerfrische - Eine verlorene touristische Kulturform, v: Hanns Haas / Robert Hoffmann / Kurt Luger (Hg.), Weltbühne und Naturkulise. Zwei Jahrhunderte Salzburg - Tourismus, Salzburg, 1994, str. 67-75.

določene navade plemiškega sveta. Toda med poletno selitvijo plemiča in poletno selitvijo meščana iz mesta na podeželje je obstajala bistvena razlika. Plemič, ki se je poleti preselil na svoj grad in posestvo, se je tam ukvarjal tudi z gospodarskimi dejavnostmi,³³ medtem ko je meščan, ki se je umaknil v najeto ali lastno podeželsko vilo, tam preživel svoj prosti čas, da bi se odpočil od napornega dela ter si nabral novih moči.³⁴ Manj premožni meščani si seveda niso mogli privoščiti umika v lastno ali najeto vilo. Zanje je bilo značilno, da so se odpravili na poletne počitnice k sorodnikom ali prijateljem na podeželju ali pa so si najeli sobo v cenejšem gostišču.

„Za 'Sommerfrischlerje' je bil značilen v veliki meri enak način vedenja: navezanost na enkrat izbrano letovišče, iskanje tesnejših stikov med družinskimi člani in nekakšen občutek superiornosti nasproti podeželskemu prebivalstvu. Čas bivanja na podeželju je bil dolg, najmanj en mesec, po možnosti pa tudi dva ali tri, od konca junija do začetka septembra.“³⁵

„Uživanje v naravi in družinska intimnost, brez gospostva in reprezentance, so bile vsebina meščanskega podeželskega življenja.“³⁶ Poletna svežina je bila inscenirana privatnost. Delo, delovni pogovori in kakršnikoli naporji so ji bili tuji. Meščani so posedali po vrtovih ter se zabavali ob lahkotnih pogovorih. Pomembna je bila dobra prehrana, opoldanski počitek, prijetni sprehodi, obiski slaščičarne ali kavarne in druge oblike zabave.

Poletne počitnice so bile prav gotovo posebno doživetje zlasti za meščanske otroke.³⁷ Že sam odhod na pot, veliki kosi prtljage, košare in potovalni kovčki so se močno vtisnili v spomin. Tudi vožnja z vlakom ali s kočijo je bila „za otroke nenavadna in zato toliko bolj čudovita pustolovščina“.³⁸ Cilj potovanja je bila pogosto vas, kjer so prebivali sorodniki. Tu so spoznavali življenje na podeželju, tu so se sklepala nova prijateljstva. Vrnitev v mesto je bila pogosto zelo težka.

V drugi polovici 19. stoletja je tok turistov tekel zlasti vzdolž železniških prog, ki so kot železne lovke osvajale in povezovalе turistične kraje. Na Spodnjem Štajerskem so turiste (Sommerfrischlerje) v kraje ob južni železnici ali v njeni bližini privabljali številni turistični vodniki, ki so tujce seznanjali z njihovimi lepotami, znamenitostmi in ponudbo. Kot primer si, denimo, oglejmo vodnik za tujce v Celju in okolici, ki ga je leta 1875 izdal baron Thalherr. Avtor je že v uvodu poudaril, da je vodnik namenjen „vsa-

³³ Kot primer naj navedem barona Avgušтина von Wolkensperga, lastnika zemljiškega gospostva Puštal pri Škofji Loki. Leta 1869 je na naznanilnico popisa prebivalstva zapisal, da v zimskem času stanujejo v Ljubljani, poleti pa na gospostvu Puštal. - Glej: Andrej Studen, Poskus mikroraziskave dveh ljubljanskih hiš, njunih stanovanj in stanovalcev v drugi polovici 19. in na začetku 20. stoletja, Sinteza 83, 84, 85, 86, 1990, str. 169.

³⁴ Tak primer je bil v Ljubljani npr. ravnatelj gledališča Berthold Wolf, ki je pozimi (torej v gledališčni dobi, kot bi dejal Jakob Alešovec) z družino bival v Ljubljani, poletje pa so preživljali v Franzensbadu (Františkovy Lázně) na Češkem. - Glej: Zgodovinski arhiv Ljubljana, Popis prebivalstva 1900, Gosposka ulica 3.

³⁵ Roman Sandgruber, Ökonomie und Politik. Österreichische Wirtschaftsgeschichte vom Mittelalter bis zur Gegenwart, v: Österreichische Geschichte, Hg. von Herwig Wolfram, Dunaj, 1995, str. 285.

³⁶ Hanns Haas, Die Sommerfrische - Eine verlorene touristische Kulturform, v: Hanns Haas / Robert Hoffmann / Kurt Luger (Hg.), Weltbühne und Naturkulise. Zwei Jahrhunderte Salzburg - Tourismus, Salzburg, 1994, str. 67.

³⁷ Glej npr. opis tovrstnih počitnic v: Albert Fuchs, Geistige Strömungen in Österreich 1867-1918, Dunaj, 1984, str. XIII-XV.

³⁸ Ursula Becher, Geschichte des modernen Lebensstils, München, 1990, str. 218.

kemu tujcu, ki je v vročih poletnih mesecih zbežal iz soparne, nezdrave mestne atmosfere, ali bolniku, ki hoče resnično ozdraveti v nedrih matere narave, se okrepiti na svežem in ostrem planinskem in podeželskem zraku brez prahu in se prijetno zabavati, kakor tudi turistu in vsakemu drugemu, ki obišče deželo”.³⁹ V vodniku je priporočal daljše in krajše sprehode in enodnevne ali večdnevne izlete v čudovito okolico Celja, priljubljene kopeli na Savinji in druge zanimivosti. Priporočal je tudi izredno privlačne izlete v bližnja zdravilišča in kopališča ter vabil v po celi monarhiji znane zdraviliške centre kot so Dobrna, Rogaška Slatina, Laško in Rimske Toplice, ki so imeli svoje zmogljivosti v sezoni zasedene z najpetičnejšimi gosti.

Na koncu se na kratko pomudimo še v Celju, v mestecu, ki je od leta 1871, ko so ustanovili Olepševalno društvo, postalo pomembno turistično središče, v katerega so vsako leto prihajali številni gostje, da ob kristalno čisti Savinji prežive svoj letni dopust. Mestece, ki so ga v tem času imenovali “biser na Savinji”,⁴⁰ je bilo eno najbolj priljubljenih turističnih krajev ob južni železnici, kraj poletne svežine, ki so ga tujci radi primerjali z Ischlom ali starim Heidelbergom. Bilo je mesto z dušo, mesto s tisočletno zgodovino. Celjsko turistično ponudbo, ki jo je občina pospeševala že od začetka sedemdesetih let, so v marsičem poosebljala kopališča na Savinji, ki so po mnenju tedanjih strokovnjakov imela enako zdravilno moč kot voda v najbližjih termalnih zdraviliščih. V poletnih mesecih so bila kopališča prepolna kopalcev in Andrej Fekonja je leta 1899 z neprikritim navdušenjem takole opisal vzdušje ob reki: “Ves dan se hodijo i domačini i tujci hladit od poletne vročine. Zvečer pak zlasti vidiš v reki glavo pri glavi tako, da se more reči: Pol Celja leži v vodi.”⁴¹

Celje je veljalo za mestece z milim podnebjem, ki so ga v neposredni bližini obdajali čudoviti iglasti in bukovi gozdovi. Njegove zgradbe in čistoča so na vsakega tujca naredile prijazen vtis. Vodič po krajih ob južni železnici je turistom v Celju priporočal dvajset gostiln, ki so odgovarjale zahtevam še tako razvajenih gostov, omenja pa tudi številne dobre krčme in kavarne s poceni prenočišči in oskrbo. V mestu je bilo poleg tega najti tudi zadostno število privatnih prenočišč. V knjigarnah je bil gostom na voljo tudi obširen in natančen vodič po mestu in okolici, za vse ostale informacije pa je skrbel še poseben odbor za tujski promet.⁴²

In kakšna je bila turistična perspektiva Celja po razpadu habsburške monarhije? Medtem ko si je celjska mestna občina z Olepševalnim društvom na čelu prizadevala, da bi se mesto razvilo v pomembno turistično središče, in je v svojih prizadevanjih pred prvo svetovno vojno dosegla precejšnje uspehe, “je pospešena industrializacija od devetdesetih let prejšnjega stoletja začela spreminjati razvojne možnosti Celja v diametralno nasprotno smer”.⁴³ Do prvih resnejših konfliktov glede ekoloških problemov je prišlo že ob koncu dvajsetih let, ko sta se začeli silovito spopadati “mehka” in “trda” opcija razvoja in čeprav je bil končni izid tega boja potrjen šele v času “izgradnje socializma”, se je tehnika že pred drugo svetovno vojno prevesila na stran “kapitala in napredka”. Nakopičeni ekološki problemi so bili poleg socialnega vprašanja najvidnejši

³⁹ Fremdenführer von Cilli und Umgebung, Hg. von Baron Thalherr, Celje, 1875, str. 1.

⁴⁰ Janez Cvirn, Biser na Savinji. Celje na starih razglednicah, Nazarje : EPSI, 1993, str. 23.

⁴¹ Ibidem, str. 89.

⁴² Glej: Die Südbahn und ihr Verkehrsgebiet in Österreich-Ungarn, Hg. von der k. k. priv. Südbahn-Gesellschaft, Dunaj / Brno / Leipzig, 1899, str. 96-97.

⁴³ Janez Cvirn, Ekološki problemi v Celju med obema vojnoma, Celjski zbornik, 1994, str. 159.

stranski produkt pospešene in nenačrtne industrializacije, ki so "mehko", turizmu prijazno razvojno opcijo potiskali v sfero utopije. Zaradi strupenih in škodljivih plinov v onesnaženem zraku, zaradi nekdanj kristalno čiste Savinje, ki "je sedaj podobna umazani brozgi in sliči mnogokrat svitlejšemu črnilu" ali pa zaradi njenega pritoka Voglajne, ki so jo ljudje poimenovali kar "Črni Nil", je sloves Celja kot turističnega središča začel hitro plahneti.⁴⁴ Analiza vode iz Savinje iz leta 1940 je pokazala, "da je Savinja v Celju 100% motna, da smrdi po fekalijah, poleg tega pa vsebuje še precejšnje količine amonijaka, klora in nitritov... Tako se je že neposredno pred okupacijo turistična perspektiva Celja razblinila kot milni mehur. V povojnem obdobju pa so se ekološki problemi kopičili še veliko hitreje. Razlika je bila le v tem, da vse do konca šestdesetih let niso nikogar zanimali".⁴⁵

Na nekdanji turistični biser na Savinji iz časa pred razpadom monarhije nas danes nostalgичno spominjajo samo še ohranjene razglednice.

⁴⁴ Več o tem: ibidem, str. 159-169.

⁴⁵ Ibidem, str. 169.

Mojca Šorn

NAČIN PREŽIVLJANJA PROSTEGA ČASA MEŠČANOV DUNAJA IN LJUBLJANE OD DRUGE POLOVICE 19. STOLETJA DO 30-IH LET 20. STOLETJA

UVOD

V predindustrijski dobi ni bilo ostre delitve med delom in prostim časom. Vsak posameznik si je sam določil faze, ko je delal bolj intenzivno ali počival. V tistem času je prevladalo načelo, da je delo moralna vrednota, ki vodi k samouresničevanju in iskanju boga, ter da kdor dela, ne greši. V tem duhu so ljudje preživljali tudi nedelje in ostale praznike; posvetili so jih molitvi in bogu. K temu jih ni silila le njihova lastna volja temveč predvsem razne cesarske določbe.

V teku 18. stoletja pa je prišlo do spremembe v doživljanju oziroma preživljanju nedelje in drugih cerkvenih praznikov.

Ljudje so te dneve začeli izrabljati po lastnih nagibih za poljudne priljubljene aktivnosti.

Sama od sebe se pojavijo vprašanja: "Kaj so počeli? Kako in kje so se zabavali? Kje so iskali svoj mir in si nabirali novih moči?"

V svojem referatu skušam odgovoriti na ta vprašanja. V njej sem raziskala različne načine preživljanja prostega časa meščanov Dunaja in Ljubljane v omenjenih mestih ter ožji okolici od druge polovice 19. stoletja do 30. let 20. stoletja.

DUNAJ

Gostilne, kavarne in saloni

"V začetku razvoja prostega časa je bila za preživljanje le-tega edina možnost gostilna."¹

Vsi obiskovalci so sedeli za eno mizo, vrč z vodo je romal od enega do drugega. Gostilničar je proti plačilu postregel tudi s pivom in vinom. Ponavadi je v lokalu igrala godba, obiskovalci pa so po njenih taktih veselo poskakovali.

V začetku 18. stoletja meja med "dobrimi meščanskimi lokali" in "beznicami"² še ni bila očitna, v drugi polovici 18. stoletja pa so se meščani že začeli distancirati. Zatekali so se v posebne, bolje opremljene sobe s posebno postrežbo, v začetku 19. stoletja pa so si izbrali posebne pivnice in vinarne, ki so postale lokali meščanov. V teh gostilnah stikov med posameznimi obiskovalci oziroma med njimi in osebjem ni bilo več. Gostje niso več glasno razpravljali in vpili, le mrmrali so drug z drugim.

¹ Gerhard Tanzer: *Spectacle müssen sein; Die Freizeit der Wiener im 18. Jahrhundert*, Wien 1992, str. 184.

² Gerhard Tanzer: *Spectacle müssen sein; Die Freizeit der Wiener im 18. Jahrhundert*, Wien 1992, str. 185.

Meščanska inteligenca je zahajala v kavarne. Tu je bilo poleg klasične ponudbe obiskovalcem na voljo še branje časopisov, igranje biljarda, kartanje in kockanje. Razdeljenost prostorov in majhne mize z mnogimi vogali so kazale na "privatnost" kavarn in individualno naravnost.³

Bogati meščani in plemstvo pa so se zbirali v salonih. V teh krogih so med priljubljene goste šteli tudi umetnike.

Na salonskih srečanjih je bila center družbe gostiteljica. Posvetila se je ženski družbi in njihovem pogovoru, moški so tvorili svoj krog. Ko se je gostiteljici zdelo primerno, je vse povablence pozvala k mizi, kjer so skupaj debatirali o različnih temah, kasneje so kartali.

Po francoskem zgledu so v drugi polovici 18. stoletja ustanavljali "literarne salone".⁴ Na takih srečanjih so prisotni peli, igrali na klavir in druge inštrumente ter slikali.

Salon odprtega tipa, a dostopen le višjim slojem je bil casino. Casino je naslednik beneških plemiških salonov. Salon te vrste se je na Dunaju pojavil konec 18. stoletja. Salon je nudil dobro hrano in najrazličnejše vrste pijač. Obiskovalci so v casinu lahko kartali, igrali šah in biljard, ob večerih so se radi udeleževali plesov in koncertov. Casino so odpirali ob 8. uri zjutraj, zapirali pa, ko ga je zapustil zadnji gost.

Saloni so bili v bistvu večnamenski kraji: za zabavo in vzgojo, za politične diskusije, sklepanje poslov, tržišče za poroke, razkazovanje bogastva.

Zaradi tu sklenjenih poznanstev so se pripadniki tega družbenega sloja še bolj oddaljevali od drugih.

Parki

Do 18. stoletja Dunajčani okolice svojega mesta praktično niso poznali. Tedaj je prišlo do velike spremembe.

"Politika prostega časa jožefinizma je bila naravnana tako, da je po eni strani šlo za optimalen oddih, po drugi pa za kontakt med plemstvom in meščanstvom. Vodilo je bilo: na sveži zrak!"⁵ Dunajčani so začeli spoznavati bližnjo in bolj oddaljeno okolico svojega mesta. Plemičem so že od otroštva vcepljali odnos do telesa in s tem do telesnih aktivnosti. V ta namen so premožni starši najemali privatne učitelje ali pa otroke vključevali v elitne šole, kjer so se učili borilnih veščin, jahanja in plesa. Želeli so, da bi otroci spregledali, da je v telesu osnova za duha. Meščani pa nad telesno aktivnostjo, oziroma v našem primeru sprehodi niso bili navdušeni le zaradi oddiha, zdravja in zraka. Njih je gnala želja po pripadnosti k elitni skupini. Njihov moto ni bil le tisti: "Za zdravje v naravo", temveč predvsem: "Videti in na ogled se postaviti."⁶

Ob potepanju po mestu in okolici so Dunajčani v prvi vrsti trčili ob Prater. Ime izhaja iz latinske besede *pratum*, kar pomeni travnik. Do Marije Terezije je bil Prater lovišče, namenjeno plemičem. Cesarica je bila mnjenja, da mora Prater služiti vsemu ljud-

³ Gerhard Tanzer: *Spectacle müssen sein; Die Freizeit der Wiener im 18. Jahrhundert*, Wien 1992, str. 192.

⁴ Gerhard Tanzer: *Spectacle müssen sein; Die Freizeit der Wiener im 18. Jahrhundert*, Wien 1992, str. 206.

⁵ Gerhard Tanzer: *Spectacle müssen sein; Die Freizeit der Wiener im 18. Jahrhundert*, Wien 1992, str. 260.

⁶ Gerhard Tanzer: *Spectacle müssen sein; Die Freizeit der Wiener im 18. Jahrhundert*, Wien 1992, str. 262.

stvu. To se je popolnoma uresničilo v času Jožefa II. Prater in področje do Donave sta bila odprta za vse obiskovalce. Ob nedeljah in praznikih se je trlo sprehajalcev in lahko bi rekli, da je "Prater postal konkurenca cerkvi."⁷

Adalbert Stifter je zapisal, da imajo "le redka glavna mesta na svetu kaj takega kot je Prater. Prater namreč ni ne park, ne travnik ne vrt ne gozd niti zabavišče. Prater je vse to skupaj."⁸

Jožef II. je v parku dovolil prodajo čaja, kave in sladoleda. Brž so postavili šotore, kjer so ta osvežila prodajali. Sem je zabave željno ljudstvo privabljala tudi glasba. Po sprehajalnih poteh in pred šotori z osvežilnimi pijačami so lajnarji izvajali priljubljene ljudske in operne melodije. Včasih so jih spremljali tudi pevci arij. Vzporedno z naraščajočim zanimanjem za Prater so rastle tudi gostilne in stojnice, kjer so prodajali hrano in pijačo. Ob stojnicah so gostilničarji uredili klopi in mize ter posamezna kegljišča.

V Pratu so ljudje lahko uživali tudi v gledanju predstav lutkovnega gledališča. Najljubši lutki teh iger sta bili "Jud" in "Wurstel".⁹ Po slednjem je del Pratra dobil tudi ime Wurstelprater. Ta del je bil namenjen preprostejšim ljudem. Ti so obiskovali že omenjene gostilne. Najbolj obiskana je bila Zum grünen Paperl (Pri zelenem papagaju). Gostišče je bilo pravi raj za ljubitelje pečenja; že takrat je bil panirani piščanec najljubša jed Dunajčanov. Po malici so moški kegljali, ženske kramljale v senci, otroci pa so sproščali svojo energijo pri igri. Uživali so na gugalnicah, katere so v Pratu postavili po nizozemskem zgledu. Posebno priljubljen je bil vrtljak, katerega je postavil eden najpomembnejših podjetnikov, Basilio Calafati. Vrtljak se je po njem imenoval "Calafati". Sredi 19. stoletja je tudi v Wurstelprater prodrl napredek tehnike. Wurstelprater je dobil prvi železniški vrtljak.

Posebna atrakcija "spodnjega Pratra" so bili veliki ognjemeti. "Za njih je bil določen velik travnik. Ognjemetov je bilo več na leto, štiri do šest. Prvega je pripravil že leta 1771 Peter Paul Girandolini, kasneje je za organizacijo skrbel Anton Stuer."¹⁰

Še ena atrakcija je v Prater pritegnila veliko obiskovalcev - gimnastični cirkus. Bil je precej velik, "štel je tri galerije in trinajst lož"¹¹, a še vedno sem in tja premajhen, da bi lahko sprejel vse tiste, ki so si želeli ogledati spored. "Program je obsegal umetniško ježo, jahalne turnirje, dresuro živali ter dvoboje".¹²

Vzdolž glavne aleje se je raztezal "gosposki Prater". Tega so obiskovali višji sloji.

Po tej priljubljeni aleji se je pri suhem in vetrovnem vremenu dvigal prah, ki je sprehajalce motil. Franz Gruber je dobil nalogo rešiti to situacijo in je "leta 1786 ob glavni aleji postavil 24 vodnjakov iz katerih so kaznjenci, ki so jih privedli v vročih dneh, nosili vodo in škropili ceste".¹³

Na koncu glavne aleje je bila v letih 1781-1783 po načrtih Isidorja Canevaleja urejena senčnica. Malo kasneje so tu nastale tri znamenite kavarne za visoki sloj prebivalstva. V vseh treh so se odvijali pomembni glasbeni dogodki. Večkrat so bili glasbeni

⁷ Bertrand Michael Buchmann: Der Prater, Wien 1979, str. 17.

⁸ Wien 1815 - 1848 - Bürgersinn und Aufbegehren; Die Zeit des Biedermeier und Vormärz; izdal Robert Waissenberger, Wien 1986, str. 86.

⁹ Bertrand Michael Buchmann: Der Prater, Wien 1979, str. 42.

¹⁰ Wien 1815 - 1848 - Bürgersinn und Aufbegehren; Die Zeit des Biedermeier und Vormärz; izdal Robert Waissenberger, Wien 1986, str. 156.

¹¹ Bertrand Michael Buchmann: Der Prater, Wien 1979, str. 72.

¹² Bertrand Michael Buchmann: Der Prater, Wien 1979, str. 73.

¹³ Bertrand Michael Buchmann: Der Prater, Wien 1979, str. 38.

gostje Beethoven, Lanner, Strauss ml. in drugi. V teh kavarnah so organizirali tudi razna praznovanja, ki so bila osebne ali javnega značaja.

Jubileji, cesarjevi rojstni dnevi, cerkveni prazniki, dobrodelne prireditve - vse to so bili povodi za ljudske praznike v Pratru. Ob teh priložnostih so se Dunajčani oblekli praznično in šli na promenado. Poseben pomen je imela velika noč, saj je bila velika nedelja znanilec lepšega sončnega vremena. Ljudje so čedalje pogosteje obiskovali naravo.

Ob lepih nedeljah in prazničnih dnevih je Prater obiskalo tudi več kot 10.000 ljudi, "posebno veliko število jih je prišlo na nedeljo po polni luni v juliju (Brigittenkirchtag). Ta dan je veljal za ljudski praznik. Dunajčani so takrat v Pratru peli, pili in plesali od jutra do pozno v noč."¹⁴

Ena izmed bleščic zgodovine Pratra je bila dunajska svetovna razstava, ki se je odvijala leta 1873. Priprave nanjo so se začele že leto prej. Namesto lesenih barak so takrat zgradili hišice s točno določeno gradbeno linijo. Število stojnic je narastlo od 82 na 187. Center razstave je bila na novo sezidana okrogla dvorana, ki je kasneje služila za razstavljalni prostor. Uredili so še paviljone, pošto, telegrafsko stavbo, postajo donavske obrežne železnice, kavarne in restavracije. Razstava je bila svetovna, saj je število razstavljalcev doseglo številko 53.000.¹⁵

Ta mednarodni spektakel je še bolj dvignil popularnost Pratra, vendar ne le zaradi razstave same, temveč tudi zaradi "zakulisnega" dogajanja, se pravi zaradi vseh obnovitvenih del in olepšav. Prater je takrat dobil svežo in moderno podobo in je lahko še naprej služil obiskovalcem z neoporečno galantnostjo.

Pri sprehajalcih je poleg Pratra igral pomembno vlogo tudi Augarten v centru mesta. Tudi ta vrt je postal splošno dostopen konec 18. stoletja. "Jožef II. je ukazal, naj v njem zasadijo 400 dreves in postavijo 200 klopi."¹⁶

Višji sloji so v park zahajali dopoldne, saj niso hoteli biti moteni od delavskega razreda. V času njihovih obiskov so se v Augartnu odvijali koncerti pod Mozartovim vodstvom.

Naslednji sprehajalni postaji sta bila vrtova Belvedereja in Schönbrunna. Meščani so se sem vozili na nedeljske izlete. Najeli so kočijo in se za cel dan odpravili od doma. Sprehajali so se po drevoredih različnih vrst dreves in občudovali umetelne vodomete.

Okolica Dunaja

V 18. stoletju so začeli Dunajčani spoznavati okolico mesta. Takrat so v modo prišli izleti na deželo.

Priljubljene izletne točke so bili Grinzing, Sievering, Nussdorf - gričevnat svet severno od Dunaja poraščen z vinsko trto. Tu je bilo poleti in jeseni zelo živahno. "Na stojnicah ob vinogradih so prodajali domače vino. Kasneje so namesto stojnic zgradili gostilne. Ljudje, ki so prišli na izlet, so bili postreženi z vinom ter pogrinjkom. Hrano so prinesli s seboj. Kmalu je izletnikom odpadla tudi ta skrb, saj se je vzporedno z gostilnami začela razvijati kulinarika. Razvila se je v strogo dunajsko, se pravi nezdravo in

¹⁴ Wien 1815 - 1848 Bürgersinn und Aufbegehren; Die Zeit des Biedermeier und Vormärz, izdal Robert Waissenberger, Wien 1986, str. 211.

¹⁵ Bertrand Michael Buchmann: Der Prater, Wien 1979.

¹⁶ Gerhard Tanzer: Spectacle müssen sein; Die Freizeit der Wiener im 18. Jahrhundert, Wien 1992.

mastno, pa vendar okusno.”¹⁷

Še bolj proti severu leži Kahlenberg. Ko je “leta 1872 cesar Franc Jožef dodelil koncesijo za vzpenjačo”, katera je bila odprta dve leti kasneje, je tudi na Kahlenbergu zaživel. ¹⁸ Ta, že precej oddaljen in visok grič je bil sedaj sorazmerno hitro dostopen in je postal enodnevna izletniška točka. Da bi poskrbeli za izletnike, so na Kahlenbergu sezidali hotel, kjer so si gostje lahko oddahnili in prespali. Takrat je bilo namreč v navadi, da so si “izletniki po sprehodu oziroma dosegu cilja radi privoščili mesni zajtrk”¹⁹, nato pa dolg počitek. “Leta 1885 je bila izdana koncesija za direktno tramvajsko linijo, ki je povezovala mesto in Kahlenberg.”²⁰

Vendar to ni bila edina zveza med tema dvema krajema. Kahlenberg in mesto je povezoval tudi “omnibus in vlak Franca Jožefa.”²¹

Prometne zveze so bile očitno zadovoljive in za prebivalce Dunaja ni bilo ovire, da si ne bi privoščili prostega popoldneva ali kar celega dneva v čudoviti naravi, ki je bila le streljaj oddaljena od mestnega vrveža.

Zdravilišča in toplice

Tisti, ki so imeli več denarja, so si lahko privoščili obisk zdravilišč in toplic. Med najbolj obiskana so spadala “Baden, Bad Ischl, Bad Gleichenberg in Karlové Vary.”²²

Idealno zdravilišče je bil za Dunajčane Baden. To mestece je oddaljeno 25 kilometrov od Dunaja. Ko je bila “leta 1841 odprta železnica Badner Bahn”²³, ljudje, ki so želeli obiskati to mesto, niso bili več vezani le na prevoz s kočijami in omnibusi. Baden je bil dostopen tudi z vlakom. Za Dunajčane in druge obiskovalce je Baden romantično mesto, skrito v zelenju. To je mesto z dušo, s pomirjajočim vzdušjem, kjer se čas kar ustavi.

V njem se niso zbirali le cesarska družina, visoka aristokracija, plemstvo in visoko meščanstvo z Dunaja, pač pa tudi pomembni ljudje iz vse Evrope.

V Badnu je sezona trajala od prvega maja do petnajstega oktobra.²⁴

Kapacitete so bile ves čas izkoriščene. “Zdraviliški gostje so dan začeli zelo zgodaj, med peto in šesto uro zjutraj - in to z obveznostjo mineralne kopeli. Po zajtrku so se sprehajali po vrtu zdravilišča in po bližnjih gozdovih.

Pri kosilu so gostje opazovali drug drugega in začeli navezovati stike. Pri vsem tem sta imeli eleganca in moda pomembno mesto.

Po kosilu so si privoščili terapijo, telovadbo, masažo in razne kopeli.

Ob popoldnevih so se sprehajali po zdraviliškem parku, posedali pred paviljonom ali v senci mogočnih dreves ter poslušali čudovito glasbo. Dvakrat na teden sta tu namreč koncertirala Josef Lanner in Johann Strauss st.

“V primeru slabega vremena so koncerte prirejali v dvorani zdravilišča. Ljudje so

¹⁷ Citirano po gospodu Reinprechtu, lastniku gostilne 3er Haus na Dunaju.

¹⁸ Hans Peter Pawlik, Franz Raab: Kahlenbergbahn, Wien 1972, str. 31.

¹⁹ Albert Fuchs: Geistige Strömungen in Österreich 1867-1918.

²⁰ Hans Peter Pawlik, Franz Raab: Kahlenbergbahn, Wien 1972, str. 82.

²¹ Hans Peter Pawlik, Franz Raab: Kahlenbergbahn, Wien 1972, str. 86.

²² Alfred Niel: Die grossen Kurbäder und Gesundbrunnen, Graz, Wien, Köln, 1984 str. 17.

²³ Prospekt “Kaiserliche Sommerfrische Baden bei Wien”, izdal G. Grasl, Baden 1992.

²⁴ ARS, Konvolut deželne vlade, No 641, odločba iz leta 1897.

tiho klepetali, pili čaj ali kavo in uživali.”²⁵

Zdraviliški gostje so prijetne urice lahko preživeli tudi v bralni sobi, “za obisk katere je bilo treba plačati članarino. V mesecih maju, septembru in oktobru je bila dvorana zdravilišča odprta od osme ure zjutraj do osme ure zvečer, v mesecih juniju, juliju in avgustu od sedme ure zjutraj do desete ure zvečer. V čitalnici so bili na razpolago razni domači in tuji časopisi ter revije.”²⁶

Ob večerih so se večje družbe zbrale v dvorani zdravilišča, salonu ali restavraciji. “Razpravljali so o politiki, vremenu in življenjski filozofiji.”²⁷

Tisti, ki jim to ni bilo v zabavo, so imeli na razpolago več drugih možnosti zabave. udeležili so se plesov, v igralnici so igrali hazardne igre, obiskali so kinopredstave. Dolčas jim verjetno ni bilo.

Potovanja

Najpremožnejši meščani so si privoščili daljša potovanja. Potovanja niso imela le študijskega namena. Mnogi so potovali samo zaradi sprostitve in oddiha.

Albert Fuchs se v svoji knjigi *Geistige Strömungen in Österreich 1867-1918* spominja, kako so s starši odpotovali na začetku počitnic s kočijo v Švico in Italijo. Uživali so v svežem zraku in sprehodih, saj so se zavedali, da krepijo duha in telo.

Mati in oče sta se na Dunaj vrnila pred otroci, saj so očeta doma čakale obveznosti. Sredi septembra so se domov vrnili spočiti in zdravi ter energije polni otroci, katere so pred hišo pričakali starši in služinčad. Stanovanje so za dobrodošlico še posebno skrbno uredili, očistili so zavese, prelakirali belo pohištvo v otroški sobi in v vseh vazah se je bohotalo cvetje. Kot presenečenje so jim starši pripravili torto. Družina se je vsedla za mizo in otroci so pripovedovali o svojih dogodivščinah med počitnicami.

Dunajski “Sommerfrische”

Novost 19. stoletja je “dunajski Sommerfrische”. “Začetke zasledimo v predmarčni dobi. Ljudje so bežali pred poletno vročino in nezdravim mestom, bežali so pred slabo vodo in onesnaženim zrakom.”²⁸

V začetku je bilo obzorje “bega” omejeno na kočije, omnibuse in linijo južne železnice. “Letovišča nižjega meščanskega sloja, sloja uradnikov in obrtnikov so se nahajala v okolici Vösslaua, Mödlinga in Badna. Njihova letovišča so bila majhna kmečka posestva, najeta preko poletnih mesecev.”²⁹ Tačasna domovanja so bila slabo opremljena, a to najemnikov ni motilo. Pomembnejši se jim je zdel dober zrak, sveže mleko, žganje, vino in sadje. V vseh teh, navidez drobnih in nepomembnih stvareh so znali uživati in znali so jih ceniti.

“Premožnejši meščani, industrialci, bankirji, zdravniki in visoki uradniki so imeli

²⁵ Hermann Hesse: *Kurgast*, Frankfurt/M 1964.

²⁶ ARS, Konvolut deželne vlade, No 641, določba iz leta 1897.

²⁷ Hermann Hesse: *Kurgast*, Frankfurt/M 1964.

²⁸ Hanns Haas: *Die Sommerfrische - Ort der Bürgerlichkeit; Bürgertum in der Habsburgermonarchie II*, Wien, Köln, Weimar 1992, str. 364.

²⁹ Hanns Haas: *Die Sommerfrische - Ort der Bürgerlichkeit; Bürgertum in der Habsburgermonarchie II*, Wien, Köln, Weimar 1992, str. 367.

lastne podeželske vile.”³⁰

Odnos do narave se je počasi spremenil. Na deželo ni bilo več dovolj le potovati, to deželo so hoteli sedaj tudi posedovati. Posestva so rastla ne le blizu Dunaja temveč po vsej Avstriji. Podeželje se je začelo spreminjati v urbano področje. Najprej so zrastle vile, kasneje ceste in vodovodi, kavarne, hoteli, tenis igrišča.

Podeželska vila je imela pred mestno velik plus : verando in vrt. Letoviščniki so se v tem okolju obnašali zelo sproščeno, še oblačili so se podeželsko. Niso se pogovarjali o delu, le kramljali so med seboj. Veliko jim je pomenila dobra hrana. Po jedi so starejši počivali v hiši, mlajši so poležavali po kocih v zelenju. Po počitku so se lotili raznih aktivnosti. Sprehajali so se po gozdu, vozili s čolnih po rečicah ali ribnikih, igrali so tenis, posedali v kavarnah.

Ob večerih so se člani družine pomenkovali med seboj ali pa s sosedi na vrtu ali verandi, sem in tja so se udeležili koncerta ali gledališke igre.

Ljudje, ki so se spoznali poleti, so poznanstva nadaljevali tudi pozimi.

“Meščanska letovišča obubožanega malega meščanstva preko vojne in inflacije v letih 1914-1924 niso preživela. Mnogi upokoјenci so se v tem času preselili za stalno v poletne hišice, katerih namembnost se je počasi prilagodila stalnemu bivanju v njih. Mladi so se vrnili v mesto in si tam poskušali ustvariti čimboljše življenje.”³¹

LJUBLJANA

“Ljubljana je imela v začetku stoletja petdesetkrat manj prebivalstva kakor Dunaj, državno glavno in prestolno mesto. V primerjavi z njim je bila Ljubljana seveda prava provinca”³², vendar se kljub temu način življenja ljubljanskih meščanov ni bistveno razlikoval od načina življenja meščanov Dunaja. Življenje tako prvih kot drugih je potekalo po vzorcih značilnih za meščanski sloj tistega časa.

“Leta 1849 je bil izdan občinski zakon; le večja mesta so v okviru tega zakona obdržala nekatere manjše mestne pravice. Prebivalstvo se je odslej delilo v občane, ki so imeli domovinsko pravico, in v soobčane, ki te pravice niso imeli, so pa plačevali davke.

Pravni pojem meščana, ki je imel mestno pravico in hišo, je ugasnil. V mestih in trgih so sicer še poznali zgolj formalno podelitev meščanstva proti plačilu posebne takse, toda dejanska vsebina tega je bila le pravica do koristi nekaterih mestnih ustanov, ki so bile po starem namenjene le meščanom ali tržanom. Večje pravice posameznikov je odslej zagotavljalo le večje bogastvo, višji davčni cenzus in ne več stan.”³³

Vodilni kulturni model življenjskih oblik je odslej oblikovalo bogato mestno prebivalstvo. Jedro le-tega so tvorili “predvsem obrtniki, trgovci, redki manjši podjetniki (tovarnarji) ter inteligenca (odvetniki, vodilni nameščenci in uradniki, tehniki in inženirji, zdravniki, profesorji, učitelji), se pravi meščani po premoženju in izobrazbi.”³⁴

³⁰ Hanns Haas: *Die Sommerfrische - Ort der Bürgerlichkeit; Bürgertum in der Habsburgermonarchie II*, Wien, Köln, Weimar 1992, str. 368.

³¹ Hanns Haas: *Die Sommerfrische - Ort der Bürgerlichkeit; Bürgertum in der Habsburgermonarchie II*, Wien, Köln, Weimar 1992, str. 374.

³² Vasilij Melik: *To in ono o meščanstvu v provinci*, Celje 1995, str. 6.

³³ Gorazd Makarovič: *Slovenci in čas - Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja*, Ljubljana 1995, str. 245.

³⁴ Janez Cvirn: *Urbanizacija ter njeni vplivi na socialno in nacionalno strukturo Celja (1867-1914)*, Mednarodno kulturno zgodovinski simpozij Modinci-Rogaška Slatina 1992, Maribor 1993, str. 295.

“Ta jara gospoda je spočetka ustvarila svojevrstno mešanico karikature plemiške in svoje prejšnje kulture. Proti koncu 19.stoletja pa se je že vzpostavila kot kulturno izvirna in vodilna družbena skupina, ki je tudi v preživljanju prostega časa uveljavila svoj, družbeno vodilni model.”³⁵

Gostilne, kavarne in dvorane

Ljubljančani niso bili izjema, v prostem času so tudi oni iskali zabavo v gostilnah in tam preživeli marsikatero urico. Gostilne so igrale v družabnem utripu mesta vidno vlogo, a tudi takrat je obstajal problem omejevanja obratovalnega časa. Iz policijskih ovadb je razvidno, da so imeli gostilničarji mnogokrat brez uradnega dovoljenja v svojih lokalih “godbo s plesom” oziroma so imeli “lokale odprte čez policijsko uro.”³⁶

V drugo skupino so spadale kavarne. Med pomembne kavarne takratnega časa smemo uvrstiti kavarno Central, Narodno kavarno, kavarno Union, kavarno Prešeren, kavarno Evropo,...

V teh lokalih so se ljudje zbirali že v dopoldanskem času. Pili so kavo, lomili rogljičke, prebirali časnike in časopise ter klepeteli. V večini teh kavarn se je ob večerih odvijal družabni program, razne igre, največkrat pa koncerti.³⁷

Plesne in glasbene prireditve so Ljubljančani lahko obiskovali tudi v hotelu Južni kolodvor (od leta 1929 hotel Metropol), v hotelu Slon, v Kazini, v hotelu Bellevue, v hotelu Tivoli, v hotelu Zlati lev,... Razne veselice, gledališke igre in koncerti so se vršile tudi v Deželnem gledališču, Narodnem domu in v “drugih dvorinah, kot so dvorana rokodelskega doma, dvorana mestnega doma, dvorana dekliškega društva na Žabjaku,”...³⁸

Pod drobnogled bom postavila Kazino in Narodni dom.

Najprej nekaj besed o Kazini. Poslopje je bilo sezidano v prvi polovici 19. stoletja (1837) in je postalo središče ljubljanske višje družbe. V pritličju je bila urejena kavarna in gostilna za širšo uporabo. Prvo nadstropje je imelo na razpolago le kazinsko društvo. Tu sta bili dve biljardni sobi in dve čitalnici ter dvorana za 400 oseb. Tu so se odvijali razni sprejemi in shodi.³⁹

Sedaj pa še oris družabnega družinskega večera v areni (na dvorišču) Narodnega doma, ki se je odvijal 4. aprila 1910. Zbrano družbo je ob 19. uri zvečer pozdravilo vodstvo Narodnega doma in jo povabilo za pogrnjene mize. Lepo nameščeni so obiskovalci spremljali dramsko igro iz življenja koroških Slovencev “Na smrt obsojeni”, katero je napisal Ksaver Meško. Sledila je burka v enem dejanju “Ker se je žene bal ali borilci v Kravji dolini”. Temu sporedu je sledila godba tamburašev in ples.⁴⁰

Spet drugič so vabili na vrt Narodnega doma, kjer je bila velika ljudska veselica v korist “Zarje”. Sodelovali so ljubljanska pevka podružnica in meščanski tamburaški zbor Vzajemnost ter Rudarska godba delavskih organizacij iz Trbovelj. Ljudem so

³⁵ Gorazd Makarovič: Slovenci in čas - Odnos do časa kot okvir in sestavina vsakdanjega življenja, Ljubljana 1995, str. 245.

³⁶ ZAL, REG I - fasc.1304, str. 15.

³⁷ Reklama iz II. letnega poročila 1907. deželne zveze za tujski promet na Kranjskem, Ljubljana 1908.

³⁸ ZAL, REG I - fasc. 1304, str. 15.

³⁹ Dr. Ivan Lah: Ob stoletnici ljubljanske Kazine; Kronika slovenskih mest - III, 1936, str. 205.

⁴⁰ ZAL, REG I - fasc. 1304, str. 95 - 97.

obljubljali "godbo, petje, tamburanje, ples, lov na srečo, papirno bitko,..."⁴¹ Obljubljali so jim tudi, da se bodo "poleg navadnih jedi in pijač (vino, pivo, čaj, kava, limonada) po običajnih cenah dobila tudi druga krepčila".⁴²

V temu poglavju naj le omenim še izobraževalna, kulturno prosvetna, telovadna, športna, narodna in raznovrstna druga društva, katerih število je v obdobju od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne neprestano naraščalo. V le-teh so meščani prav radi preživljali svoj prosti čas.

"Po letu 1860 se je precej razvilo čitalništvo. V čitalnicah so se zbirali izobraženci. čitalniško delovanje je zajemalo največ amaterske igre, recitacije, petje, koncerte in predavanja; takšne prireditve so navadno zaključili s plesom. Številni slovenski narodno zavedno izobraženci so znaten del svojega prostega časa preživljali v čitalnicah vse do konca stoletja, ko so vlogo čitalnic prevzela strankarska prosvetna društva."⁴³

Parki

Ljubljancani so radi izkoristili primerno vreme in se sprehodili po mestu ali okolici. Ob popoldnevih so radi obiskovali ljubljanski Grad. Imenovali so ga "zračno zdravilišče Ljubljančanov".⁴⁴

Zavedali so se, da malo aktivnosti in svežega zraka ne bo nikomur škodovalo. Po letu 1920 so za poduk in zabavo na vrhu ljubljanskega Gradu postavili daljnogled, pritrjen na stativ. Že od nekdaj je bil mikaven grajski razgledni stolp.

Ljubljancani izpod Golovca so si kot sprehajalni cilj izbrali kar ta hrib.

Zelo priljubljeni so bili sprehodi v Tivoli. Delček neokrnjene narave je sprehajalce navdihnil z novimi močmi.

Obiskovalci so se pripeljali v Tivoli s kočijami, nekateri so prišli peš prav iz mesta. Prvotna sprehajalna pot je potekala od glasbenega paviljona v Zvezdi mimo pošte, po današnji Cankarjevi ulici mimo Narodnega doma do Tivolija. "Imenovala se je promenade".⁴⁵

Kasneje, ko se je v Ljubljani razbohotil promet, je bila promenada okrnjena le na Cankarjevo ulico in Tivoli, a je ostala zelo priljubljena, saj je bila fenomen za navezovanje stikov med Ljubljančani.

Sprehodom po Tivoliju ni bilo ne konca ne kraja. Mnogi so se podali prav na vrh Rožnika in to najverjetneje ob koncu tedna, ko so imeli prost dan.

Na Rožniku že od srede 19. stoletja stoji gostilna, ki je izčrpanim izletnikom nudila pijačo in prigrizek. Sprehajalci so se lahko pred vzponom ali med povratkom okrepčali v gostilni "Pri Čadu" ali v kavarni "Švicarija".

"Švicarija" je bila sezidana leta 1835 nad Podturnsko graščino, katera je bila v lasti občine Spodnja Šiška. Komaj leta 1866 je bil izoblikovan predlog, da se priključi okraju mestne občine ljubljanske. Predlog je bil prvotno zavržen, saj je "mala občina Spodnja Šiška protestovala zoper to ločitev".⁴⁶ Zadeva se je neuspešno vlekla do leta 1886.

⁴¹ ZAL, REG I - fasc. 1304, str. 95 - 97.

⁴² ZAL, REG I - fasc. 1304, str. 95 - 97.

⁴³ Enciklopedija Slovenije 2, str. 137, 138.

⁴⁴ ARS, Konvolut deželne vlade, No 641 - Poverjeništvu za javna dela, generalni komisariat za promet in turizmo v Ljubljani.

⁴⁵ Citirano po gospe Scagnetti.

⁴⁶ ZAL, REG I - fasc. 665, str. 826.

“Najlepši del ljubljanskega mesta je odtrgan mestni upravi in je izpostavljen upravi občine spodnješišenske, ki ne zadostuje niti vaškim potrebam. Ceste, ki se nahajajo v tem teritoriji, napravlja mesto; mesto jih oskrbuje. Ravno tako vzdržuje mesto steze, mostove, drevorede. Glede katastra, glede zemljiških davkov in glede zemljiških knjig se ne vidijo nikakršne zapreke.”⁴⁷

V maju 1886 so se začela pogajanja med mestno občino ljubljansko in občino Spodnjo Šiško. “Dne 15. marca letos je zadobil pravno moč deželni zakon z dne 12. februarja 1892. leta, s katerim se premene meje občine Spodnja Šiška v političnem okraju ljubljanske okolice in mesta ljubljanskega. Vsled tega pripada mestna graščina Podturn z vsemi svojimi zemljiškimi parcelami mestni občini ljubljanski.”⁴⁸

“S tem, da se je grad Podturn kupil od mesta Ljubljane, prišlo je mesto v posest veselišča, ki ga na enakem kraju nima kmalo ktero mesto. Odsek, izvoljen od mestnega zbora za gospodarstvo skrbi, da bo grad zmerom prijetnejši za mestne prebivalce, pa tudi, da da zmerom več dohodkov mestni blagajnici. V ta namen se je napravila kafe-terija v Švicarski hiši, prepeljala plinova svečava skoz Lattermannov drevored, napravili so se ribnjaki, pognojile njive in travniki.”⁴⁹

Ta opis kaže, da je bil park skrbno in prikupno urejen. Za red v njem so poskrbeli stražniki.

Tudi kasneje, po letu 1908, ko so Švicarijo porušili in na njenem mestu zgradili hotel Tivoli, se je tu še vedno zbiralo ljubljansko meščanstvo. Čez dan so v senci kramljali, igrali karte, se sprehajali, ob popoldnevih in večerih pa so poslušali koncerte. Ti niso bili organizirani le ob nedeljah popoldne temveč tudi čez teden, kar je razvidno iz službenega razporeda paznikov. Kadar je bil “v hotelu Tivoliji koncert, veselica ali kaka druga večja prireditev, ostaneta zaradi močnejšega osebnega prometa oba paznika do 21. ure, o potrebi še dalje v službi.”⁵⁰

Priljubljeno tivolsko meščansko zbirališče je bil tudi hotel Bellevue.

“Štajerski vinski trgovec Alojz Zajec je leta 1909. zaprosil za obrtno dovoljenje za svoj novo zgrajeni hotel, ki ga je sprva poimenoval K razgledu na Šišenski hrib”.⁵¹ Ta hotel se je Ljubljančanom priljubil zaradi lepega razgleda in kot izhodišče za mnoge sprehode.

V Tivoliju so se Ljubljančani ne le sprehajali, pač pa so se od leta 1880, ko je mestna občina zgradila stalen ribnik, ob primernem vremenu vozili s čolni. Še bolj aktualen je bil ribnik pozimi, ko je zamrznil. Mladi in starejši so uživali v drsanju.

Ko že omenjam drsanje in uživanje na ledu, naj napišem še nekaj besed o trnovskem drsališču Kern. To drsališče se je razprostiralo za trnovskim župnijskim vrtom. Obiskovalci so morali plačati vstopnino, plačati pa so morali tudi, če so si sposodili drsalke. Po drsališču so “drsali posamezni ali v parih, vmes so se vrivali novinci, držeč se za posebne drsalne stole”⁵², katere so tudi izposojali. Posebnost tega drsališča so bile nedeljske veselice na ledu. Zabavo je spremljala in popestrila godba. Ljudje so si lahko pri-

⁴⁷ ZAL, REG I - fasc. 665, str. 832.

⁴⁸ ZAL, REG I - fasc. 665, str. 925.

⁴⁹ ZAL, REG I - fasc. 666, str. 632, Sporočilo o triletnem oskrbovanju mestnih opravil v Ljubljani od julija 1864 do maja 1867.

⁵⁰ ZAL, REG I - fasc. 1867, str. 322.

⁵¹ Damjan Ovsec: Tivoli - Ljubljanski mestni park, Ljubljana 1994, str. 72.

⁵² Kronika slovenskih mest - IV, Ljubljana 1939, str. 199-202.

voščili osvežilne tople napitke, čaj ali kuhano vino.⁵³

Poleg sprehodov, kavarni in ribnika je bil Tivoli priljubljen tudi zaradi ostalih zanimivosti, ki so se tam dogajale. V Lattermannovem drevoredu so občasno postavili gostujoče cirkuse, v katerih so razkazovali ljudi in živali. Nekateri ljudje so bili za publiko zanimivi zaradi svojih spretnosti in umetnij, ki so jih obvladali, drugi zaradi tega, ker so bili od vsakdanjih ljudi različni.

V posebej postavljeno utico so si, na primer, od "4. do 12. aprila 1914 radovedneži hodili ogledovat dvojce abnormalnih bitij: sestrice, ki imata glave zraščene skupaj, v istem šotoru pa tudi najmanjše bitje na svetu, 63 centimetrov veliko, 18 kilogramov težko, 16 let staro asketinja Asro, ki ji manjka mnogo zlasti živčnih delov."⁵⁴

Kino

Kot center sprostitve je veljal tudi kino. Na prelomu stoletja so v vseh večjih mestih gostovali in predvajali predstave posamezni lastniki potujočih kinematografov.

Leta 1896 je bila v Ljubljani prva kinematografska predstava oziroma predstava "živih fotografij", kakor so ljudje film poimenovali. Predstave so bile v hotelu Stadt Wien (med ljudmi znan kot hotel "Pri Maliču" - po lastniku) vsak dan ob 5., 6., 7. in 8. uri zvečer, ob nedeljah pa še ob 3. in 4. uri popoldne.⁵⁵

Kmalu je začel v Ljubljani, v Lattermannovem drevoredu v Tivoliju, gostovati Bachmeierjev kinematograf. Verjetno je bilo takih gostujočih kinematografov v Ljubljani še več, a meni podatki niso znani.

Prvi stalni kino v Ljubljani je bil kino Ideal. Lociran je bil na Franca Jožefa cesti 1 (današnja Cankarjeva ulica). Dvorana je bila precej velika, saj je lahko sprejela 227 gledalcev. Obiskovalcem je bilo "strogo prepovedano kaditi in pljuvati po tleh. Tudi je zabranjeno vsako drugo ponesnaženje dvorane: kakor raztresanje papirja, ostanke jedil,..."⁵⁶ Ob lepem vremenu je kino odprl vrata dvorišča, kjer je bilo prostora še za več ljudi (300). Tu pa je bilo kajenje dovoljeno.⁵⁷

Konec junija 1914. leta je v areni Narodnega doma začel s svojimi predvajanji kinematograf Metropol⁵⁸, dve leti kasneje so bili izdani načrti za ureditev kinematografa Central, ki so ga postavili v deželno gledališče. 2. aprila 1922, leta ob sedmi uri zvečer je bila predvajana prva predstava v kinu "Tivoli" (Pod Turnom številka 8). Da je bil kino oziroma film že v tistem času popularen, kaže naslednji citat:

"Ravnateljstvo podjetja "Kino Tivoli" vljudno prosi za par železnih klopi v drevoredu Pod Turnom. Z ustanovitvijo društvenega kinopodjetja se je omenjeni drevored tako oživel, da je nastala cela promenada, ponavlja se vedno med občinstvom pritožba radi klopi in to vsaj od železniške proge pa do Lattermannovega drevoreda. Zadostovalo bi 10 klopi, kar bode občinstvo z zadovoljstvom sprejelo."⁵⁹

⁵³ Ivan Vrhovnik: Trnovska župnija v Ljubljani, Ljubljana 1933, str. 254-257.

⁵⁴ Slovenski narod, 2. 04. 1914.

⁵⁵ Srdan Knežević: Prva kinematografska prikazivanja u Ljubljani 1896-1900, ZČ, 40, 1986, številka 3, str. 283-290.

⁵⁶ ZAL, REG I - fasc. 1304, str. 359.

⁵⁷ ZAL, REG I - fasc. 1304, str. 359.

⁵⁸ Dragan Matič: Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno; Kulturne in družbene prireditve v sezonah 1913/14 - 1917/18, Ljubljana 1995, str. 221.

⁵⁹ ZAL, REG I - fasc. 1867, str. 287.

Kopališča in Sava

V Ljubljani so bili zelo obiskani tudi bazeni in kadi.

“V glavnem mestu Ljubljana sta dve topli in dve hladni kadni kopeli, en tuš in ena parna kopel. Vse služijo tudi kot zdravilne kopeli. Poleg teh so v Ljubljani še dve moški kopališči in eno kopališče na prostem za vroče dni. V mestih po deželi za kopališko kulturo še ne kažejo prevelikega zanimanja.”⁶⁰

Že pred sredino 19. stoletja se omenjajo “Marijine Toplice” (“Marienbad”). Stale so na koncu Grudnovega nabrežja v bližini Žabjeka. Obsegale so več kabin s kopalnimi kadmi; dve izmed teh sta bili večji, primerni za zakonski par. Človeka, ki sta hotela najeti to veliko kad, sta se morala izkazati za zakonca, sicer bi jima bil vstop prepovedan. Sezona “Toplic” je bila od 1. maja do 1. oktobra. Ob koncu stoletja je to kopališče bledelo ob konkurenci modernejših in je bilo leta 1917 zaprto.⁶¹

Proti koncu minulega stoletja (1899) je bil v Ljubljani ustanovljen “Wörishofen v Tivoliju”. Zdravilišče je obsegalo prostorno leseno kočjo, ki je bila pregrajena v več kabin. Ob koči je tekkel potoček Pržanj, kjer so si po Kneippovi metodi namakali noge in bos hodili po rosnj travi. Kopališče je obstajalo še nekaj časa po prvi svetovni vojni, danes je na tem mestu kegljišče, igrišče in bife Mostec.⁶²

Leta 1900 so v Kolodvorski ulici (danes Prečna ulica) zgradili “Mestno kopališče”, kjer so se obiskovalci lahko poslužili kadne in pršne kopeli. Nekoliko kasneje so v hotelu Slon uredili prav tako kopališče, le da je bila tu na razpolago še parna kopel.

Odpiranje novih kopališč kaže na to, da se je povpraševanje po tozadevnih napravah povečalo.

Kopališče na prostem je bilo dolgo časa samo eno - Kolezija. Tu se je ob lepih dneh kar trlo kopalcev. Eni so plaval ali se namakali v vodi, drugi so poležavali v senci, tretji so se izpostavljali soncu, vsi pa so si sem in tja za lajšanje žeje privoščili hladno limonado ali sladoled.

Včasih je brezskrbno uživanje Ljubljancov v bazenu preprečila umazana voda in komu naprtila celo dolgotrajnejše posledice.

“Nekako teden sem dohaja v mestno kopališče v Koleziji jako nesnažna in gnusna voda. Mnogostranske pritožbe kopajočega se prebivalstva glede nečiste vode so popolnoma opravičene. Voda je namreč nekako mastna in polna mehurčkov, na površju pa plava cela plast nesnage. To prihaja od tega, ker čisti vojaštvo na Gradaščici vampe in čreva zaklane govedi, pobija konje, jih razkosava ter spušča kri, blato in drugo nesnago vso v vodo. Pripomniti je, da se pobije tudi mnogo bolnih konj, kar vodo tembolj okuži. Ker so se pojavili pri več kopajočih se osebah nekaki garjam podobni izpuščaji, je neobhodno potrebno, da se ta nedopustnost, ki zna imeti velike posledice, takoj prepreči; blato naj bi se odpeljevalo na kako gnojišče, kri pa zakopavala v zemljo.”⁶³

1923. leta so odprli na Ljubljani ob Ižanski cesti novo mestno kopališče na prostem. Kopališče je bilo odprto dnevno 12 ur, od osme ure zjutraj do osme ure zvečer. V

⁶⁰ ZAL, REG I - fasc. 716, str. 732: “Sanitäts - Haupt - Berichte vom Herzogthume Krain für 1861 und 1862, Laibach.”

⁶¹ Albert Sič: “Marijine Toplice” v Ljubljani, Kronika slovenskih mest, 1939, str. 14.

⁶² Peter Borisov: Zdravilišča in kopališča na nekdanjem Kranjskem, Kronika - XVI/1968, številka 1, str. 45-58.

⁶³ ZAL, REG I - fasc. 1715, str. 714.

kompleksu sta bila dva bazena, plavanje v Ljubljani pa je bilo na lastno odgovornost.

Kopališče "Na Ljubljani" je izdalo tudi svoj kopalni red :

- "perilo, kopalne obleke in kopalne hlače se ne izposojajo, temveč mora vsakdo prinesiti navedene stvari s seboj
- gospodom je vstop v damsko skupno garderobo prepovedan
- otrokom pod 12 let je vstop na kopališče brez spremstva nedovoljen
- solnčne kopeli kakor tudi pršno kopel na levi strani smejo uporabljati le dame in otroci, na desni strani pa samo moški
- obiskovalce kopališča se opozarja, da se v vsakem oziru dostojno vedejo in predpisom primerno oblačijo, da ne bodo dali nikakega povoda za morebitno zgražanje z ene ali druge strani."⁶⁴

Poleg zimskega bazena Ilirija so zgradili v vzhodnem delu Tivolija (na delu starega dirkališča) še zunanega, kateri je bil odprt 1929. leta.⁶⁵

Za preživljanje lepih prostih trenutkov je bila popularna Sava. Ljubljanci so si že pred prvo svetovno vojno kot nadomestilo za počitniške izlete in morske kopeli izbrali bregove Save.

"Cele družine in družbe odhajajo oziroma se odpeljejo ob lepih poletnih dneh, deloma že dopoldne, večinoma popoldne, s kamniškim vlakom do Tavčarjevega dvora, ali pa z južnim do Laz."⁶⁶

Da bi še olajšali "dostop" do Save, je Zdravstveni odsek za Slovenijo in Istro v Ljubljani na prvi seji sosveta za telesno vzgojo (15. julija 1920) apeliral na železniško upravo, da bi vpeljali kopališke vlake, "ki naj vozijo vsako popoldne ob pol tretji uri iz Ljubljane do Laz, in sicer naj odhaja prvi iz južnega kolodvora, drugi pa iz prehoda na Gosposvetski cesti ter naj se ustavi na Vodmatu, da bo mogoče vstopiti tudi prebivalstvu iz vzhodnega dela mesta. Ob nedeljah in praznikih pa naj poleg teh vlakov vozi tudi po en vlak zjutraj. Vlaki naj se vračajo zvečer v Ljubljano, vožnja naj ne stane več nego 1 K, da bo omogočeno tudi revnejšim slojem uporabljati kopališke vlake."⁶⁷

Posamezniki, družine in večje družbe so si na bregovih Save poiskali daleč narazen primerne prostore in si te "obdržali kot svoje kar celo poletje, ali še več let."⁶⁸

Otroci so se igrali z vodo in peskom, odrasli so ležali na soncu, "bredli vodo, deloma plavalili in se kopali."⁶⁹

"Vse uživa mirno, nemoteno, skupina daleč od skupine, prosto naravo, zrak, solnce, vodo.

Ideja "hoditi na Savo" je za mestno občinstvo, v katerem se je porodila, tako zdrava in za množico takega higijenskega pomena, da bi ne kazalo omejiti jo na noben način."⁷⁰

Z moje strani naj bo o mestu Ljubljani in možnostih preživljanja prostega časa njegovih prebivalcev v njem dovolj. Dodam naj le še besede župana Ivana Hribarja (župan mesta Ljubljane je bil od 1896-1910), kateri se je zavedal potencialov mesta in je Lju-

⁶⁴ ZAL, REG I - fasc. 1892, str. 257.

⁶⁵ ZAL, REG I - fasc. 1892, str. 428.

⁶⁶ ZAL, REG I - fasc. 1715, str. 739.

⁶⁷ ZAL, REG I - fasc. 1715, str. 735.

⁶⁸ ZAL, REG I - fasc. 1715, str. 739, Izjava mestnega fizikata.

⁶⁹ ZAL, REG I - fasc. 1715, str. 739.

⁷⁰ ZAL, REG I - fasc. 1715, str. 739.

bljano želel približati ne le njenim ljudem, temveč tudi tujcem.

“Pomembna so prizadevanja za moderno uravnavo mesta, katera bode tujcu, ki v Ljubljano pride, bivanje v njej delala prijetno. V zvezi s tako uravnavo mora pa biti tudi skrb, da se privabijo tujci, ker je po izkušnjah, ki so jih napravile v tem oziru druge dežele, dokazano, da v jako velikej meri povzdiguje splošno blagostanje ono moderno, vsako leto kake tri do štiri mesece trajajoče preseljevanje narodov, ki se imenuje tujski promet. Ljubljana ima v tem oziru tako lepo in ugodno lego, ko malokatero drugo mesto v našej državi. Treba jo je le izkoristiti, treba je le skrbeti za izdatno reklamo.”⁷¹

Izleti v okolico Ljubljane

Ljubljančani so uživali tudi v izletih po okolici prestolnice. Na te so se podali največkrat ob nedeljah in to za cel dan. Ti izleti so bili kot nekakšen obred posameznih družin. Zbrali so se skoraj vsi družinski člani in ob ne prehitrem izletniškem koraku kramljali o stvareh, ki so se jim dogodile čez teden. Na cilju so se okrepčali z gostilniškimi ali s seboj prinesenimi dobrotami. Odrasli so posedali po klopih in po travi, uživali v svežem zraku in opazovali otroke pri igri.

Cilji takih potepov so bili:

- Podutik - izletniki so se podali po Vodnikovi cesti mimo Vodnikove domačije “Pri kamniti mizi” in pod hribom do Kosez. Če jim je ostalo še kaj moči, so iz Podutika nadaljevali pot na Topol (današnja Katarina)
- ob dela prostih dneh se je trlo obiskovalcev tudi na Holmu (današnja Šmarna gora)⁷²

Tisti, ki so imeli kolo ali tisti, ki so si lahko privoščili vozarino za vlak, so imeli na razpolago naslednje izletne točke:

- Medvode - Medvode so bile med Ljubljančani popularne, saj so se mnogi vozili tja, da so lahko uživali v posameznih prijetnih kotičkih ob Sori. Po prvi svetovni vojni je naraslo tudi povpraševanje po prenočitvah. Vsled tega so bili prebivalci Medvod prisiljeni urediti določeno število zasebnih stanovanj za letoviščarje. Medvode so v tej smeri tako napredovale, da so bile “dne 28. avgusta 1924. priznane za letovišče.”⁷³
- Zbiljsko jezero - Na prelomu stoletja v Zbilju ni bilo ne duha ne sluha o jezeru (tega so napravili šele po drugi svetovni vojni, leta 1952); takrat je mimo vasi tekla Sava, katere bregovi so bili zelo privlačni za kopalce. Ti so se večinoma pripeljali ali s kolesi ali pa z vlakom do Medvod, od tam so jo mahnili peš po klancu navzgor in skozi gozd soncu nasproti.⁷⁴
- Jama župana Permeta - Jama se nahaja jugozahodno od Grosuplja v bližini Tabora. Kmalu po odkritju (leta 1926) je postala priljubljena izletniška točka. “Obiskovalci so dobili vodnika s ključem in lučmi v gostilni Perme v Ponovi vasi. Široke lesene stopnice in hodniki so omogočali varen in udoben obhod, specialne svetilke pa nemoten ogled vseh kapniških tvorb.”⁷⁵

⁷¹ ZAL, REG I - fasc. 1036, str. 104.

⁷² Ljubljanski vodnik, Ljubljana 1956.

⁷³ ARS, Konvolut deželne vlade, No 999, številka 7005.

⁷⁴ Albin Achtschin: Wegweiser durch Krain und Küstenland für Radfahrer, Ljubljana 1895.

⁷⁵ Spominski zbornik Slovenije; Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 591-592.

Obiskovalci so bili navdušeni nad vsemi "čudežnimi oblikami našega podzemeljskega kraškega sveta."⁷⁶ Ne le, da je bil tak izlet zanimiv, bil je tudi zelo poučen.

- Polhov Gradec - Leži v pravljici gorski dolini, ki bi jo človek lahko zamenjal za rajski vrt. Posebne pozornosti je vreden grad z vodnjaki in lepim vrtom. Polhov Gradec je bil priljubljen cilj za kolesarje, kateri so si po naporni vožnji potešili žejo v gostilni Rauth.⁷⁷

Letovišča in zdravilišča

Ljubljanci so ob koncu tedna in v času počitnic zahajali v letovišče in planinsko zdravilišče Kamnik.

Kamnik leži v lepi okolici, ob vznožju Kamniških planin ob Kamniški Bistrici. Mesto je polno znamenitosti in tudi v njegovi okolici je mnogo zanimivih srednjeveških gradov (Križ, Volčji potok), vrednih obiska.

V Kamniku je bilo 1876. leta urejeno kopališče ob Nevljici, ki je imelo idealno sončno lego z lepim razgledom na planine.

Zdravilišče je obsegalo zdraviliško poslopje in štiri vile za nastanitev gostov. Prvo je imelo veliko plesišče in obednico z verando. Gostje so imeli na razpolago kegljišče, biljardnico, salon in točilnico. Poleg teh poslopij je bilo urejeno kopališče, ki je imelo več kopalnih kabin za tople, mrzle in pršne kopeli. Leta 1891. so ob zdraviliškem poslopju zgradili plavalni bazen.

"Med prvo svetovno vojno se je v zdravilišču nastanilo vojaštvo, ki ga je temu primerno poškodovalo. Po vojni je zdravilišče kupil tovarnar Pollak iz Ljubljane, nato ga je podaril konventu usmiljenih bratov v Kandiji pri Novem mestu."⁷⁸ Ti so nameravali zdravilišče obnoviti, kar jim ni popolnoma uspelo. Zdravilišče je delovalo v omejenem obsegu, saj so bile za javnost odprte le pršne, kadne tople kopeli in plavalni bazen.

Privlačna je bila (in je še danes!) romantična dolina Kamniške Bistrice, ki je najprimernejše izhodišče za visokogorske ture.

Ob izviru Kamniške Bistrice so po prvi svetovni vojni postavili turistični dom, saj je Slovensko planinsko društvo hotelo ugoditi potrebam tujkega prometa in obiskovalcem nuditi urejeno zavetišče.⁷⁹

Termalno kopališče in letovišče Medijske Toplice je bilo ustanovljeno pod imenom "Gallenegg" 1877. leta. Tudi to letovišče ni prišlo v poštev le ob koncu tedna, temveč tudi med počitnicami.

Kopališče je obsegalo več kopeli. Prvi bazen je bil primeren le za štiri osebe, drugi je bil večji, primeren za 20 - 25 oseb. Sredi parka je bil zgrajen odprt bazen. Ob zadnjem so na ležalnikih počivali kopalci, uživali v soncu in osvežujočem podnebju ter čudovitem pogledu na park, njegova mogočna drevesa in umetne vodomete. Ob večerih so gostje posedali na terasi ali v salonu, kateri je bil namenjen za prireditve, veselice in gledališke predstave.

Medijske Toplice so imenovali tudi "ljudske toplice", saj so bile, kar se tiče finan-

⁷⁶ Spominski zbornik Slovenije; Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 591-592.

⁷⁷ Albin Achtschin: Wegweiser durch Krain und Küstenland für Radfahrer, Ljubljana 1895, str. 19.

Dr. Rudolf Andrejka: Ljubljana - Die Hauptstadt Sloveniens, Ljubljana 1929, str. 65.

⁷⁸ Peter Borisov: Zdravilišča in kopališča na nekdanjem Kranjskem, Kronika - XVI/1968, številka 1, str. 51.

⁷⁹ ARS, Konvolut deželne vlade, No 641, številka 4695 - Poverjenišтво za javna dela v Ljubljani.

čnih stroškov, dostopne tudi ljudem, ki niso bili iz najvišjega premoženjskega razreda.⁸⁰

Kot gorski letovišči v bližini Ljubljane sta bila znana Golnik in Jezersko.

Na Golniku je 1910. leta pension in gostilno ustanovil Janko Dolžan. Letovišče je bilo odprto vse leto, glavna sezona je bila od maja do oktobra. Takrat je bilo vreme najprimernejše za izlete v neokrnjeno naravo.

Tudi tu so imeli letoviščarji na razpolago tople, mrzle, zračne in sončne kopeli.

“Sobe oddajajo le s polnim pensionom, to je, poleg sobe še pet obilnih obrokov hrane. Za zabavo je gostom na razpolago radio.”⁸¹

Jezersko leži sredi vrhov Kamniških Alp in Karavank, zato je odlično iztočišče za izlete in gorske ture. Včasih je bilo središče tujskega prometa hotel Kasino. Gostje so se zabavali v kavarni in restavraciji, kjer so prirejali družabna srečanja. Večina gostov, ki je obiskala ta gorski kraj, pa je bila usmerjena v aktivnejše preživljanje dopusta - igrala je tenis, se sprehajala in plezala po gorah.

V sredini 19. stoletja, sploh po letu 1857, ko je stekla iz Ljubljane skozi Postojno železnica proti Trstu, je začelo naraščati zanimanje za Postojnsko jamo.

Domačini so bili primorani k ureditvi Postojne same, saj se izletniki niso vedno zadovoljili z enodnevnim izletom, temveč so si, ko so že pripotovali v ta del dežele, želeli v naslednjih dneh ogledati tudi druge znamenitosti: Predjamo z Jamskim gradom, Rakov Škocjan, Cerkniško jezero.

V Postojno so poleg rednih vlakov vozili tudi posebni vlaki, ki so prevažali ljudi, ki so se udeležili skupinsko organiziranih izletov. Ti izleti so bili organizirani predvsem ob binškošnih praznikih, saj je takrat v Postojnski jami potekala binškošna svečanost. Prva svečanost se je odvijala “na binškošni ponedeljek leta 1825. Ljudje so prišli iz Trsta, Gorice, Ljubljane in Reke.”⁸²

Med pogoste obiskovalce teh slavi smemo od druge polovice 19. stoletja, ko je bila speljana železnica, šteti tudi Dunajčane.

Gostje so se često pritoževali, da v prenatrpanih gostiščih ni zadovoljive postrežbe. Jamska uprava je zaradi lažje orientacije in namestitve turistov poskrbela za reklamne vodnike po postojnskih lokalih. Tako je bilo vseh sedem postojnskih lokalov saj približno enako zasedenih.

Leta 1874 je Postojna dobila tudi velik in razkošen hotel, kateri je turistom nudil ne le prenočišče temveč tudi najvišje hotelske usluge, domačinom pa je dvignil samozavest.

Omembe in poudarka vredna je odločba Jamske komisije, da spelje v jamo železnico. Komisija je bila mnenja, da je večurna hoja po jami utrudljiva.

In res! Leta 1872 je stekla prva podzemeljska železnica na svetu. Vendar se je, žal, ni poslužilo veliko obiskovalcev. Že vstopnina za ogled jame je bila zasoljena in večina si dodatnih stroškov ni mogla privoščiti.⁸³

Bolj premožni posamezniki in družine, ki jim visoke cene in velika oddaljenost niso delali preglavic, so imeli pri izbiranju izletniških počitniških ciljev na razpolago še mnogo krajev. Ti ne spadajo v koncept moje naloge, zato jih bom le imensko naštel.

“Po zaslišanju Jugoslovanske zveze za tujski promet v Ljubljani, je smatrati v Sloveniji kot zdravilišča naslednje kraje:

⁸⁰ ZAL, REG I - fasc.1982, str. 525 in 526.

⁸¹ Spominski zbornik Slovenije; Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana 1939, str. 584.

⁸² Roman Savnik: Iz zgodovine Postojnske jame, Kronika - VIII/1960, številka 1, str. 103.

⁸³ Roman Savnik: Iz zgodovine Postojnske jame, Kronika - VIII/1960, številka 1, str. 99-110.

- Rogaško Slatino
- Slatino Radence
- Dobrno
- Rimske Toplice
- Laške Toplice
- Dolenjske Toplice.”⁸⁴

Zakaj v tem dokumentu niso omenjene Šmarješke in Čateške toplice, mi ni znano, sta pa oba kraja na “Seznamu kopališč, letovišč in drugih turistovskih postojank z dne 8. avgusta 1924. leta.”⁸⁵

Na tem seznamu so poleg manjših turističnih postojank, kot na primer Begunje, Ribnica na Dolenjskem, Videm pri Krškem, omenjeni še nepogrešljivi Bled, Bohinj, Kranjska gora in Radovljica.⁸⁶

V slednjih štirih turističnih krajih in v prej omenjenih zdraviliščih je bilo zelo živahno. Tu se niso srečevali in zadrževali le domači gostje, temveč tudi mnogi tujci. Izjavo o živahnosti v letoviščih ter zdraviliščih in pa dejstvo o obisku tujih gostov najdeta svojo potrditev v naslednjem citatu. “Zdraviško davščino (zdraviško in glasbeno takso) plačujejo v vsakem zdravilišču (kopališču, letovišču in v vsaki takšni napravi) po natančnejših določilih ondot obstoječega zdraviliškega reda zdravilski gostje. Za zdravilške goste se štejejo v obče, brez ozira na svoje državljanstvo in občinsko domačinstvo, vsi obiskovalci zdraviliškega okraja, ki se ob zdravilški dobi mude v zdraviliškem okraju nad gotov, v zdraviliškem redu natančneje določen čas.”⁸⁷

ZAKLJUČEK

Po poskusu raziskave, kako so meščani Dunaja in Ljubljane preživljali svoj prosti čas, sem prišla do zaključka, da so eni in drugi v svojih urah oddiha počeli podobne stvari. Čez teden so si poiskali zabavo v mestu samem, ob koncu tedna pa so mesto zapustili in se podali na celodnevne izlete v njegovo okolico.

Pri poletnih počitnicah je prišlo do razhajanja. Na morje, v hribe, v zdravilišča in letovišča so hodili meščani obeh mest, vendar so pri Dunajčanih veliko vlogo v tem letnem času igrale njihove “vikend hišice” v bližini mesta. Te ob like dopustnikovanja pri Ljubljancanih sploh ne zasledimo.

⁸⁴ ARS, Konvolut deželne vlade, No 999, številka 1693.

⁸⁵ ARS, Konvolut deželne vlade, No 999, številka 4846/24.

⁸⁶ ARS, Konvolut deželne vlade, No 999, številka 4846/24.

⁸⁷ ARS, Konvolut deželne vlade, No 641, številka 24557.

France Kresal

ZDRAVILIŠKI TURIZEM

“Početki tujskega prometa v banovini segajo daleč nazaj in so bili v prejšnjih stoletjih omejeni le na obisk zdravilnih vrečev. Glavni pogoj za razvoj tujskega prometa nam je dala mati narava sama. Poleg zdravilnih vrečev obiluje naša zemlja naravne lepote in slikovitosti svojih gora, jezer, prijetnih ravnin in hribočkov; k temu prihajajo še historične zanimivosti in etnografske posebnosti, torej polno privlačnih točk, ki tvorijo z udobnostjo nastanjanja tujcev podlago za tujski promet.”¹ Tako je označil tujski promet v Sloveniji med dvema vojnama dr. Rudolf Marn, načelnik odseka za turizem pri banski upravi in nekdanji tajnik Zveze za tujski promet, ko je leta 1937 pisal svoj sestavek o tujem prometu za Krajevni leksikon in leta 1938 za Spominski zbornik Slovenije.

V tem referatu obravnavam zdraviliški turizem in vpliv socialne politike na razvoj vsega turizma do druge svetovne vojne v Sloveniji. To je bilo obdobje klasičnih oblik liberalnega kapitalizma od sredine druge polovice 19. stoletja pa do državnega intervencionizma v tridesetih letih 20. stoletja, ki se je končalo z drugo svetovno vojno in okupacijo slovenskega ozemlja. Po drugi svetovni vojni se je z osvoboditvijo izpod okupacije spremenil tudi družbenopolitični sistem. V socializmu je dobil ves turizem, zlasti pa še zdraviliški, drugačen pomen in vlogo. Počitniški in zdraviliški turizem je bil v funkciji socialne politike. Počitniški turizem je izvajal predvsem sindikat, zdraviliškega pa socialno zavarovanje. Z razvojem tržnega gospodarstva konec šestdesetih let je turizem postajal vedno bolj tudi donosna gospodarska dejavnost. Posebej pa se je razvijal množični sindikalni ali delavski turizem in zdraviliški turizem.

V razvoju, ki ga obravnavamo v tem referatu, še ni bilo pogojev za razvoj množičnega turizma, ne delavskega, ne sindikalnega in ne zdraviliškega za slovensko prebivalstvo. Turizem je bil šele v začetnem razvoju in dostopen le ožjemu sloju imovitejših ljudi. Večina slovenskega prebivalstva ni imela ne denarja, ne časa za udeležbo v turizmu. Izjema je bil le neke vrste potovalni turizem (romanja, obiski, potovanja zaradi iskanja dela in dodatnega zaslužka za preživljanje). Šele višje oblike delovnih razmerij, krajši delovni čas, pravica do letnih dopustov in višji življenjski standard vsaj za nekatere kategorije zaposlenih (javni in privatni nameščenci, višje pomožno osebje) so omogočale večji razvoj turizma tudi za domače prebivalstvo. Sicer pa so turizem do druge svetovne vojne pravilno imenovali tujski promet in so ga tako tudi pojmovali. Nekdanji tajnik Zveze za tujski promet v Sloveniji in načelnik oddelka za turizem pri banski upravi dr. Josip Marn, je leta 1937 zapisal: “Statistika kaže sicer številčni porast gostov, vendar pa materialni uspeh niti zdaleč ne dosega številčnega. Zato je še bolj potrebna intenzivna propaganda v inozemstvu, ker se dobri materialni uspehi dosežejo le pri inozemskih gostih.”² To sicer ni bila povsem pravilna ocena stanja v slovenskem turizmu sredi tridesetih let, odražala pa je strukturne spremembe v razvoju našega turizma, ki se

¹ Dr. Rudolf Marn, Tujski promet. Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana, 1937, str. 47.

² Prav tam, str. 49.

je iz zdraviliškega in elitnega že usmerjal v množičnejšega s prevladujočim deležem domačih gostov.

Slovenski turizem je bil med dvema vojnama v porastu. Po prehodnem zastoju v prvih letih po prvi svetovni vojni se je število gostov vsako leto skoraj podvojilo. Ta konjunktura je trajala do let gospodarske krize in je leta 1930 število gostov znašalo 130.871. Nato je število gostov padalo 4 leta in jih je bilo leta 1934 samo še 112.684. V letih novega gospodarskega vzpona pred drugo svetovno vojno se je število gostov več kot podvojilo in jih je bilo leta 1938 okrog 250.000. Domačih gostov je bilo sprva okrog dve tretjini vseh, v letih gospodarske krize pa se je ta delež povečal na 75% in je tak tudi ostal. Od tujih gostov je bilo več kot polovica Avstrijcev in Nemcev (54%), za eno petino je bilo Čehov in Italijanov, za eno četrtno pa vseh ostalih. Razmeroma veliko je bilo Angležev in Amerikancev.³

Število gostov se je v obdobju med dvema svetovnima vojnama povečalo skoraj za desetkrat, število nočitev in realiziranih penzijskih storitev pa se ni toliko povečalo. Sredi tridesetih let je bilo okrog milijon nočitev (1935 leta 1,019.851); to število se je pozneje sicer še nekoliko povečalo, a zelo je bil že opazen trend upadanja števila nočitev na gosta. Pred prvo svetovno vojno je na primer gost preživel na Bledu povprečno po 23 dni, leta 1937 pa samo še 7 dni, slovensko povprečje pa je bilo celo samo po 5 dni. Turistični iztržek od penzijskih storitev je leta 1938 znašal 50 do 70 milijonov din, če računamo penzijske storitve po 50 do 70 din na dan, kot so oglašala nekatera letovišča in zdravilišča. Odsek za turizem pri banski upravi je za leto 1938 ocenjeval, da so bili letni dohodki, ki jih je imela Slovenija od tujkega prometa okrog 100 milijonov dinarjev letno.⁴ Po teh izračunih so izvenpenzijske storitve v turizmu znašale 30 do 50% vsega turističnega prometa. Odsek za turizem pri banski upravi je leta 1938 glede uspehov tujkega prometa ugotavljal: "Narodnogospodarski pomen tujkega prometa na ozemlju sedanje Slovenije je težko oceniti. Tedaj je bil pri nas tujski promet šele v prvih početkih in je bil prizadetim krajem v glavnem le postranski zaslužek in dohodek. Danes od tujkega prometa pri nas ne žive samo gostinski obrati, temveč od prodaje pridelkov tudi kmečka okolica tujkoprometnih krajev. Tako tujski promet za mnoge kraje in predele Slovenije ni več le priboljšek, ampak življenjska potreba. To najbolj jasno pokazujejo letni dohodki, ki jih ima Slovenija od tujkega prometa."⁵

Tujski promet je v Sloveniji med dvema vojnama prinašal približno toliko dohodka kot obrt. V obratih tujkega prometa je bilo zaposlenih okrog 3500 delavcev. Turizem je bil pomembna gospodarska dejavnost zlasti glede njenih stranskih in posrednih učinkov, precenjevati pa le ne smemo njegovega pomena in dohodkov. Tolikšen dohodek kot turizem je ustvarilo že nekoliko večje in solidnejše tekstilno podjetje (Josip Hutter v Mariboru na primer, ali Jugočeška v Kranju); Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani je za leto 1938 predpisal toliko letnih prispevkov za socialno zavarovanje, kot je bil slovenski dohodek od turizma; Dravska banovina pa je predpisala toliko neposrednih davkov za pol leta, kot je znašal celoletni dohodek od turizma.

³ Dr. Rudolf Marn, Dvajset let tujkega prometa v Sloveniji. Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana, 1939, str. 472.

⁴ Prav tam, str. 468-472.

⁵ Prav tam, str. 472.

ZDRAVILIŠKI TURIZEM

Zdraviliški turizem je obsegal pomemben delež tujskega prometa. Zdravilišča, kopališča s termalno in mineralno vodo v toplicah in slatinah ter klimatska zdravilišča so bila začetek tujskega prometa v Sloveniji, pozneje so pa poudarjali blagodejni vpliv na počutje in zdravilne učinke teh naravnih pojavov v vseh letoviščih. Lep primer je Bled, kjer se je zdraviliški turizem začel razvijati od leta 1854, ko je Švicar Arnold Rikli v svoj projekt vključil blejske tople železaste vrelece. Močan tak vrelec s stalno temperaturo 23 stopinj Celzija je bil zajet pri sedanjem hotelu Toplice. S svojo zdravilnostjo je pripomogel, da se je na Bledu razvil ne samo kopališki in turistični, ampak v začetku predvsem zdraviliški kraj. Naravne lepote jezera in okolice ter njegova ugodna prometna lega so Bledu omogočile razvoj v prvorazredni letoviški kraj. To pa se je zgodilo šele v okviru Jugoslavije. Pred prvo svetovno vojno je bilo na Bledu po okrog 6.000 gostov, ki so tod preživel v povprečju po 23 dni. V dvajsetih letih se je število gostov potrojilo, v tridesetih letih pa povečalo za štirikrat. Čas njihovega bivanja na Bledu pa se je zmanjšal na 7 dni, kar kaže, da je prevladal izletniški tip turizma. Medtem ko so bili pred prvo svetovno vojno blejski gostje predvsem petičnejši prebivalci iz vse takratne Avstroogrske in velik delež iz drugih evropskih držav, se je po vojni pojavil pomemben delež jugoslovanske aristokracije s kraljem Karadjordjevičem na čelu. Leta 1937 je bilo med blejskimi gosti polovica Avstrijcev in Nemcev, 27% je bilo jugoslovanskih državljanov, po 4,5 do 6,5% je bilo Madžarov, Čehov in Angležev, pol manj Italijanov; Francozov in drugih gostov pa je bilo samo za vzorec.⁶

Bled se je iz zdraviliškega kraja razvil v letoviškega z mednarodnim slovesom. Poleg termalnih kopeli in kopališč na jezeru je bilo na Bledu več velikih hotelov z najmodernejšo opremo, bili so številni penzioni, vile, zasebna počitniška stanovanja, športni in vsakovrstni zabavni prostori. Bled je imel dobro negovane nasade, vrtove, urejene sprehajalne poti, imel je prevozna sredstva za izlete, zdravniško in lekarniško službo, turistično pisarno, telefonske naprave z avtomatsko centralo; imel je tudi veliko in najmodernejšo igrišče za golf. Na Bledu se je iz zdravilišča razvil tip letovišča, ki je ustrezal zahtevam po velikem razkošju. Številna zdravilišča, ki so to ostala (Rogaška, Radenci, Laško ipd.), pa so kljub modernizacijam, investicijam v gradnje novih hotelskih zmožljivosti, zdraviliških naprav, rekreacijskih in razvedrilnih prostorov previdno izbrala vmesno stopnjo med največjim razkošjem in meščanskim udobjem ter tako ustvarila najprimernejši turistični tip zdravilišča, ki je ustrezal petičnejšim gostom, pa tudi srednjemu sloju domačih gostov.

Statistika tujskega prometa kaže razvoj slovenskega turizma samo za tiste kraje, ki jih je ministrstvo za trgovino in industrijo priznalo za turistične kraje oziroma za zdravilišča in klimatska letovišča. Teh krajev je bilo nekaj več kot 70.

Pri Bledu, ki se je razvil iz zdraviliškega v prvorazredni letoviški kraj, smo ugotovili zelo velik številčni porast gostov in veliko skrajšanje povprečne dobe bivanja. Pri Rogaški Slatini, ki je zdravilišče ostala, je bil porast gostov manjši. Od let pred prvo svetovno vojno do konca tridesetih let se je število gostov povečalo za nekaj manj kot dvakrat, dolžina bivanja pa se ni bistveno spreminjala in je znašala v povprečju okrog 14 dni.⁷

⁶ Letovišče in zdravilišče Bled. Spominski zbornik Slovenije, str. 595.

⁷ Glej op. 3, str. 472.

Zdraviliški turizem je obsegal 40 do 50% penzijskih storitev vsega tujskega prometa v Sloveniji med dvema vojnoma. Večinoma so stroške bivanja in zdravljenja v zdraviliških plačevali gostje sami. Za zdravstvene zavarovance, ki jim je tako zdravljenje predpisal zdravnik na osnovi Zakona o zavarovanju delavcev, je te stroške plačevala bolniška blagajna.⁸ Okrožni urad za zavarovanje delavcev, ki je bil bolniška blagajna za vso Slovenijo, je leta 1938 plačal za zdravljenje svojih zavarovancev v zdraviliških okrog 4 milijone dinarjev, kar je bilo sicer samo 4% obsega vsega tujskega prometa, od zdraviliškega pa skoraj 20%. Ker so zavarovanci uživali praviloma najcenejše penzione, je bilo to število zato večje. Četrtno vseh zdraviliških penzionov je plačal OUZD.⁹

OUZD je leta 1930 v svojo upravo prevzel tudi Radio-Termalno kopališče in zdravilišče Laško, kjer je bilo zdraviliških uslug deležnih največ zavarovancev. Posluževal pa se je tudi drugih zdravilišč in je imel tam svoje zdravnike, in sicer: Okrevališče Jadran na Rabu, Zdravilišče za pljučno tuberkulozo na Golniku, v Klenoviku, Brestovcu in Vurbergu ter Zdravilišče za kostno tuberkulozo v Kraljevicu.¹⁰

DELOVNI ČAS, LETNI DOPUSTI - POGOJI ZA RAZVOJ TURIZMA

Krajši delovni čas, letni dopusti in skrb za krepitev zdravja so bili pomembni elementi za razvoj turizma. Potencialni udeleženci v turizmu morajo imeti razen denarja še dovolj prostega časa in ustrezen motiv, da se odpravijo na potovanje, letovanje ali v zdravilišče. Samo bogatejši zasebniki in podjetniki s samostojnim delom so po naravi svojega statusa izpolnjevali te pogoje. Ljudje, ki so bili v odvisnem delu, njihov delež pa je bil vedno večji, te samostojnosti niso imeli. O svojem prostem času niso mogli samostojno odločati, dokler ni bila uveljavljena pravica do rednih letnih dopustov.

Hitrejši razvoj industrije in drugih gospodarskih panog, ki so zaposlovale večje število bolje plačanih uslužbencev in nameščencev, je večal delež prebivalstva, ki je bilo sicer v odvisnem delu, se je pa prištevalo med premožnejše. Ta delež prebivalstva je bil potencialni udeleženec v turizmu, še zlasti v zdraviliških in v takih klimatskih letoviščih, ki so blagodejno vplivala tako na zdravljenje, kot na krepitev zdravja.

Ko se je ožjemu krogu bogatejših zasebnikov in podjetnikov s samostojnim delom pridružilo še višje pomožno osebje v odvisnem delu, so bili ustvarjeni pogoji za večji razvoj turizma in turističnih zmogljivosti. Povpraševanje po turističnih uslugah se je večalo. Temu so sledile investicije v turistične, letoviške in zdraviliške ustanove in naprave. To se je v Sloveniji dogajalo v tridesetih letih.

Obrtni red iz leta 1931 je za višje pomožno osebje uvedel pravico do rednih letnih dopustov. Dopusti so znašali 10 dni po 6 mesecih službe. Letni dopust se je povečal za 1 teden na vsakih 5 let službe in je po 25 letih znašal 35 dni. V času dopusta je imel službojemnik pravico do polne plače. Ta pravica je veljala samo za višje pomožno osebje. Za višje pomožno osebje so po obrtnem redu veljali samo tisti uslužbenci, ki so bili nameščeni za opravljanje pretežno višjih, upravnih ali vodstvenih poslov. Bolj praktično povedano so bili to v podjetjih višji pisarniški nameščenci (blagajniki, knjigovodje, ra-

⁸ France Kresal, Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji med dvema vojnoma. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 8-9, 1968-1969, str. 177-188.

⁹ France Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji med dvema vojnoma. Zgodovinski časopis, 24, 1970, zv. 3-4, str. 228.

¹⁰ Prav tam, str. 228-229.

čunovodje, faktorji, prokuristi ipd.) in tehnično osebje od mojstrov navzgor (tehnik, inženirji, kemiki ipd.) ter javni in privatni nameščenci. Ti so imeli tudi pravico do odpravnine. Po 10 letih službe je odpravnina znašala 4 mesečne plače, po 15 letih 6 plač, po 20 letih 9 plač in po 25 letih službe je imel pravico do 12 plač v višini, ki jo je prejemal v zadnjem mesecu službe.

Višje pomožno osebje je imelo tudi pravico do takoimenovane angleške sobote (dela prosto sobotno popoldne). Delo ob nedeljah in praznikih je za vse zaposlene urejala že Uredba o delovnem času iz septembra 1919, ki je uvedla tudi 8 urni delovnik (razen v obrti). Zakon o praznikih z dne 27. septembra 1929 je določal 2 državna in 13 cerkvenih praznikov.¹¹

Plače višjega pomožnega osebja so znašale okrog 5.000 din mesečno s pravico do 13. plače, udeležbe pri dobičku podjetja in raznih dodatkov (družinskih, nabavnih, prosto stanovanje, plačilo premije za zavarovanje). S tako plačo si je bilo možno privoščiti 14 dnevni penzion v zdravilišču ali letovišču za povprečno 5 člansko družino in 30% za izvenpenzijsko potrošnjo.¹²

Motiv za obisk zdravilišča ali klimatskega letovišča je bil za višje pomožno osebje predvsem skrb za zdravje. Samo zdrav uslužbenec je lahko uspešno opravljal višje posle, ki mu jih je poverjal njegov delodajalec. Zdravstveno, nezgodno in onemoglostno (invalidsko) zavarovanje je uslužbencu zagotavljalo samo življenjsko eksistenco, njegov status višjega uslužbenca pa mu je zagotavljalo samo stalno uspešno izvrševanje zahtevnih poslov, ki jih je lahko opravljal samo ob dobrem zdravju.

Ob manjku sanatorijev (Golnik od 1922, Šlajmerjev dom od 1932) z višjim nivojem kurativnih in preventivnih zdravstvenih storitev za ta sloj prebivalstva, so del te vloge uspešno prevzela zdravilišča in klimatska letovišča. Nekaj je storila moda, navada, življenjski stil in takratna miselnost, kaj je statusu primerno in kaj je prinašalo družbeni ugled. V zadnjem obdobju, ki ga mi poznamo, je bilo to letovanje na morju in lepa zagorela polt, tudi smučanje na urejenih smučiščih z žičnicami. Prej pa je bilo to nekaj drugega.

POTENCIALNIH DOMAČIH GOSTOV NI BILO VELIKO

V Sloveniji je bil zelo tanek sloj ljudi z višjimi dohodki, z višjimi mesečnimi in letnimi plačami.¹³ Po davčni statistiki za leto 1912 je bilo na Kranjskem dvainpolkrat manj osebne dohodnine, 5-krat manj davka od rent in tantiem in 8-krat manj davka od plač na prebivalca kot je bilo avstrijsko državno povprečje. Socialno strukturo premožnejšega sloja prebivalstva kaže razdelitev osebne dohodnine, ki so jo plačevali od skupnih dohodkov nad 1200 kron na leto. Leta 1912 je osebno dohodnino plačalo 15.368 prebivalcev kranjske dežele. Večina jih je bila iz vrst javnih in privatnih nameščencev, mojstrov in tudi bolj plačanih kvalificiranih delavcev, rudarjev in metalurgov, železničarjev in predelavcev, ki so zaslužili od 100 do 460 kron mesečno. Ti s svojimi zaslučki, čeprav so bili nadpovprečni, še niso mogli v zdravilišče ali letovišče.

¹¹ Glej op. 8, str. 103-190.

¹² France Kresal, *Mezde in plače na Slovenskem od novele obrtnega reda 1885 do kolektivnih pogodb 1991*. Prispevki za novejšo zgodovino, 35, 1995, str. 7-23.

¹³ Glej op. 12; France Kresal, *Davki na Slovenskem od avstrijske davčne reforme 1896 do jugoslovanske 1928*. Zgodovinski časopis, 49, 1995, zv. 3, str. 421-425.

Samo 1621 prebivalcev Kranjske je imelo letne dohodke nad 5.000 kron. Večino so predstavljali višji javni in privatni nameščenci in tehnični strokovnjaki z mesečnimi plačami 416 do 1250 kron. Samo 195 največjih davkoplačevalcev je imelo letne dohodke nad 20.000 kron (direktorja litijske predilnice z okrog 500 zaposlenimi sta imela takrat po 16.000 kron letne plače). Ti so bili torej potencialni domači gostje zdravilišč in letovišč. Če bi se vsi napotili leta 1913 na Bled ali v Rogaško, recimo, bi zdraviliške kapacitete napolnili do četrte, ker je imel takrat Bled 6.173 vseh gostov, Rogaška Slatina pa 4.837.

Leta 1926 je davek od osebne dohodnine plačalo 31.200 prebivalcev Slovenije, ker so imeli višje dohodke. Samo 4753 pa je bilo takih, ki so imeli dohodke od 4.200 do 12.500 din mesečno, kar bi ustrezalo višjemu pomožnemu osebu in 1033 je bilo takih, ki so imeli nad 150.000 din letnih dohodkov. Ti davkoplačevalci in enaki iz drugih predelov Jugoslavije so bili zaželjena domača klientela v slovenskem tujskem prometu. Statistični pregled tujskega prometa v Dravski banovini pa je kazal drugačno sliko in sicer zelo visok in rastoč delež domačih gostov. Do leta 1930 se je število domačih gostov dvignilo na okrog 80.000. Potem je med gospodarsko krizo to število stagniralo. Leta 1935 se je naenkrat število domačih gostov skoraj podvojilo na 155.832 in potem naraščalo do druge svetovne vojne. Podatki o dohodkih prebivalstva pa kažejo, da večina teh gostov ni zmogla ustrezno plačevati visokih penzijskih in izvenpenzijskih turističnih storitev. Nad tem pojavom se je hudoval tudi načelnik oddelka za turizem pri banski upravi leta 1937, ko je dejal, da številčni porast gostov ne prinaša finančnega uspeha, ker da se ti uspehi dosegaajo le pri inozemskih gostih. Zato da je še bolj potrebna intenzivnejša turistična propaganda v inozemstvu.

Velik številčni porast zlasti domačih gostov kaže na strukturne spremembe v turizmu, ki so šle v smer letoviškega (planinstvo) in zlasti izletniškega turizma, ki ga je spodbujala tudi možnost koriščenja znižanih železniških vozovnic do turističnih krajev. To se je odražalo na hitrem skrajševanju povprečnega časa bivanja gostov v turističnih krajih. Število nočitev ni sledilo porastu števila gostov. Finančni učinek izvenpenzijske potrošnje je bil pa tudi bolj pičel.

Zdraviliški turizem ni doživel tako velikih sprememb. Zdravilišča so se sicer širila, obnavljala, gradili so nove objekte, širila so svojo ponudbo, bistveno pa se njihova struktura in velikost ni spremenila do druge svetovne vojne. Bilo je 11 zdravilišč: Banovinsko zdravilišče Rogaška Slatina, Zdravilišče Slatina Radenci, Radio-termalno kopališče Laško, Zdravilišče-toplice Dobrna, Dolenjske Toplice, Šmarješke Toplice, Rimske Toplice, Medijske Toplice, Rimski vrelec-Kotlje, Zdravilišče Golnik in Zdravilišče Topolšica.

ZDRAVILIŠČA

BANOVINSKO ZDRAVILIŠČE ROGAŠKA SLATINA. Rogaški slatinski vreli so bili poznani že v rimskem času. Pisno se prvič omenja Rogaški studenec leta 1141. Leonhard Turneisen ga je leta 1572 podrobno opisal. Osebni zdravnik cesarice Eleonore, žene Leopolda I. je 1679 uvedel slatinsko vodo kot zdravilno sredstvo. Razpošiljali so jo po avstrijskih in nemških deželah, po Italiji in Poljski. V Rogaški Slatini na Glažuti je bila tudi tovarna steklenic. Leta 1676 je bilo zgrajeno prvo zdraviliško poslopje za goste. Prvotni lastnik je bil Peter Curti, graščak na Strmolu. Rogaška Slatina je menjala več lastnikov od fevdalcev do dunajskega gostilničarja in družbe lekarnarjev.

Okrog leta 1800 je prišla v roke štajerskih deželni stanov. Štajerski deželni glavar grof Ferdinand Attems je imel velike zasluge, da se je Rogaška Slatina razvila v pravo zdravilišče, zato so mu leta 1928 postavili spomenik.

Zdravilišče Rogaška Slatina je bilo od 1801 do 1919 štajerska deželna last, potem do 1929 državna in nato banovinska.

Leta 1810 je bilo zgrajeno večje kopališko poslopje. Nato so 1819 z marmornatimi visokimi stebri jonskega stila obdali najstarejši vrelec Tempel. Leta 1886 so zajeli nov vrelec, ki so ga imenovali Styria. Največji izvir Donat so odkrili leta 1908.

Zdravilnost rogaške kisle vode je uveljavila zdravilišču svetovni sloves. V Rogaški Slatini so s posebnim uspehom zdravili: želodčne in črevesne bolezni, bolezni jeter in težave presnove, bolezni krvnega obtoka, ledvic in mehurja ter obolenja perifernih živcev. Glavne zdravilne oblike v zdravilišču so bile: ogljikovokisle, solne in smrekove kopeli; zdravilni vreli; posebna dietična kuhinja. V hidromehanični in elektroterapiji so nudili gostom razne kombinacije vodnih, parnih in električno vročih zračnih kopeli in masaže. V posebni dvorani so bili različni aparati in naprave za zdravilno gimnastiko. Lepo opremljen in leta 1937 popolnoma prenovljen plavalni bazen je služil kot naravno letno in sončno kopališče. Strogo dietično kuhinjo je vodila po navodilih profesorja Noordena strokovno kvalificirana asistentka pod stalnim vodstvom zdravnika. Zdravniška uprava je prevzela dietično kuhinjo v svojo režijo in prevzela s tem jamstvo za njeno strokovnost, da bi ji mogel z mirnim srcem povsem zaupati vsak bolnik. S to dietično kuhinjo si je Rogaška Slatina pridobila novo stopnjo slovesa in ugleda.

Trije sloviti vreli Rogaške Slatine Tempel, Styria in Donat so si bili po koncentraciji mineralov povsem različni, vsi pa visoko radioaktivni. To so takrat posebej poudarjali in še to, da rogaška kislava voda sodi po svojih sestavinah v skupino alkalično salinčnih slatin, med katere so takrat prištevali tudi znane vrelece v Karlovih Varih. Razlika da je bila samo v tem, da je bila voda v Rogaški Slatini hladna, v Karlovih Varih pa topla. Po množini trdih sestavnih delov, natrijevega sulfata in magnezijevega bikarbonata, kakor tudi po množini ogljikove kisline se je Rogaška takrat štela nad vrelece drugih svetovnih zdravilišč te vrste.

Rogaška Slatina pa ni slovela samo kot zdravilišče, temveč je imela odlično mesto tudi kot letovišče z lepo urejenimi nasadi in skrbno negovanimi privatnimi gozdovi bližnje okolice. Za razvedrilo so bile plesne zabave, koncertna glasba, razne igre in prireditve, tenis in seveda pitje zdravilne mineralne vode v posebni dvorani.¹⁴

Število gostov je bilo v stalnem porastu. Leta 1901 je bilo v zdravilišču okrog 3.000 gostov, leta 1913 jih je bilo 4837. Po prvi svetovni vojni se je število gostov podvojilo; leta 1935 jih je bilo 6751, leta 1938 pa 8065. Rogaška Slatina je postala že pred prvo svetovno vojno zbirališče mednarodne elitne publike in je to ostala tudi med dvema vojnama. Uprava zdravilišča pod vodstvom ravnatelja Ivana Gračnerja je zatrjevala, da se tega dobro zaveda in da si zato prizadeva razviti zdravilišče v najboljše in najmodernejše, ki naj služi tudi ugledu Slovenije.

ZDRAVILIŠČE SLATINA RADENCI. Zdravilišče je obsegalo zgradbe s parkom, več zdravilnih vrelcev (Gizelin, Kraljev in Jurijev vrelec), ogljenokiselne kopeli in razpošiljanje namizne slatine po vsej državi in v inozemstvo.

Zdravilni vrelec je odkril dr. Karel F. Henn leta 1833, ko je bil še študent. Potem je bil Karl Henn zdravnik v zdraviliščih Dobrna, Laško in Rimske Toplice. S temi izku-

¹⁴ Banovinsko zdravilišče Rogaška Slatina. Spominski zbornik Slovenije, str. 472, 598-599.

njami je ustanovil Zdravilišče Radenci. Poleg vrelca je dal postaviti Anin dvor in Karlov dvor. Leta 1882 je bilo zdraviliško kopališče odprto, začeli pa so tudi z izvozom slatine. Zdravilišče je veliko pridobilo z izgradnjo železnice do Ljutomera leta 1890. Leta 1897 je prevzel vodstvo zdravilišča zdravnik dr. Hildebrand, ki je zajetje radenskih vrelcev moderniziral. Povečal se je pomen prodaje namizne slatine v steklenicah, kar je imelo za posledico, da so leta 1917 Slatino kupile Združene tvornice stekla, vendar samo za 2 leti. Leta 1919 je Slatino Radenci kupil Franc Wiltschnig in v lasti njegove rodbine je bila do druge svetovne vojne.

Pred prvo svetovno vojno je bilo to zdravilišče malo poznano. Med dvema vojnoma se je razvilo v zavidanja vredno zdravilišče prvega razreda. Do tega slovesa je imelo zaradi svojih kvalitetnih mineralnih vod tudi vso pravico. Ponašalo se je, da je po množini prirodne ogljikove kisline med najboljšimi v Evropi, v Sloveniji pa edino prirodno ogljikovo kopališče. Zdravilna moč vrelcev proti boleznim ledvic, krvnega ožilja, želodca in prebavnih organov, zoper revmatizem, diabetes, starostne pojave in podobno je dala zdravilišču mednarodno sloves. Ko so se začele uporabljati ogljikove kopeli pri vseh vrstah srčnih bolezni, pri abnormitetah krvnega pritiska in živčnih motnjah in so bili pri tem doseženi veliki uspehi, je bil sloves radenskih vrelcev upravičen; upravičen je bil kot uspeh ene najbolj zdravilnih prirodnih vod. Razen kvalitete so se radenski vrelci odlikovali tudi po raznolikosti. V tem oziru so bili med prvimi na svetu. Od 17 zajetih vrelcev je imel vsak drugačno kemijsko sestavo; eden je imel več železa, drugi joda, tretji litija, četrti broma, mangana, ogljikove kisline ipd. S tem je bila dana možnost, da so pri zdravljenju bolezni uporabljali individualno najprimernejši vrelec. Za pitne kure so služili: Kraljev vrelec, Železni vrelec, Vilma vrelec, Zdravilni vrelec in Gizela vrelec. Ogljikove kopeli so dajali v različnih jakostih od mineralne železne preko dozirane do čisto ogljikove in tekoče, kakršno je pač zahtevala pacientova bolezen in odpornost organizma. Za kopeli so uporabljali več vrelcev: Jurijev, Kopališki, Železni, Terapijski, Zdravilni in Vilma vrelec. Za zdravilno kopanje je bilo 50 kabin. Za počitek po kopelih sta bili 2 veliki ležalnici. Del novih kopalnih kabin je imel poleg še individualne ležalne sobe.

Poleg naravnega zdravljenja s pitnimi kurami in kopelmi so bile za takratni čas tudi nove metode fizikalnega zdravljenja z najraznovrstnejšimi medicinskimi aparati. Omenjali so: rentgen, diatermija, pantostat, elektrokardiograf, ultravijolična luč, višinsko sonce, tonizator, aparati za črevesne kopeli in za izpiranje maternice z zdravilno mineralno vodo, avtomatični masažni aparat, za katerega so trdili, da je bil prvi in edini v Jugoslaviji.

Zdravilišče je bilo v velikem parku popolnoma zavarovano pred prometnim hrupom in cestnim prahom. Gostje so prebivali v 10 vilah s preko 300 "luksuzno opremljenimi sobami", ki so imele vse tekočo mineralno vodo. Izmed zgradb je bila v ospredju impozantna Terapija, ki je dajala s svojo zunanjo in notranjo ureditvijo zdravilišču značaj moderne velikopoteznosti. Zgrajena je bila nova steklena pivska dvorana z vrelcem v sredini. Zdravilišče je imelo 3 normalne in 1 dietično restavracijo ter veliko kavarno. V zdraviliškem penzionu je bilo vključeno: stanovanje, hrana, od zdravnika predpisane kopeli, analiza seči, po potrebi rentgen, pitna kura, vsakih 10 dni zdravniški pregled, tujski davek, postrežba in vse takse. Letoviški penzion je obsegal iste usluge razen zdravnika in kopeli. Gostje so imeli za zabavo in razvedrilo čitalnico, glasbeno sobo, knjižnico, kegljišče, tenis. Salonski in plesni orkester je igral vsak dan pri vrelcu, zvečer pa v kavarni. Slikovita okolica z vinskimi goricami je bila primerna za lepe sprehode.

V sklopu Slatine Radenci je bila tudi Petanjska Slatina. Naravno mineralno vodo so hvalili, da se odlikuje po veliki množini raztopljenih mineralnih snovi in prvin. Posebno veliko da je vsebovala hidrokarbonatov in proste ogljikove kisline, med alkaličnimi hidrokarbonati pa veliko kalija, precejšnjo količino litija, kremenčeve kisline in joda, ki da so blagodejno učinkovali na človeški organizem. Razen tega so poudarjali, da ima Petanjska slatina precej kaloidnega železnega hidroksida, ki se topi v lahkem vinu, v sadnih sokovih, pa tudi v želodčnem soku, ki da to železo temeljito izrabi za svojo okrepitev. Petanjska mineralna voda je bila zato zelo popularna doma in v tujini. Znana je bila kot zdravilna voda, domačini pa so jo z veseljem mešali tudi z vinom in jo pili kot "gemišt". Petanjsko slatino je že od leta 1883 razpošiljala po svetu firma Josip & Ivan Vogler.¹⁵

RADIO-TERMALNO KOPALIŠČE IN ZDRAVILIŠČE LAŠKO. Zdravilišče se je razvilo ob železniški progi Dunaj-Trst, nekako sredi med Celjem in Zidanim mostom. Po svojih zdravilnih toplih vrelih je bilo zdravilišče znano in priljubljeno ter je uživalo svetovni sloves. Vrelce so izkoriščali verjetno že Rimljani, prva omemba toplic v listinah pa je iz leta 1534. Vrelci so bili strokovno raziskani in opisani leta 1818, ko je dal tamkajšnji zdravnik Riedl urediti tople vrelce za kopanje. Petintrideset let pozneje je iz skromnih kopaliških naprav zraslo moderno zdravilišče pod vodstvom inženirja Leopolda Rödla, ki je takrat vodil gradnjo Južne železnice na tem odseku. Laško si je kmalu pridobilo ugledno mesto med največjimi kopališči nekdanje Avstrije. Postalo je zbirališče elite dunajske in graške aristokracije.

Slovesna otvoritev modernega zdravilišča je bila 1. maja 1854. Uspešen razvoj je nekoliko zavrla prva svetovna vojna. Med vojno in prva leta po njej so se lastniki zdravilišča hitro menjavali, kar je slabo vplivalo na njegov razvoj. Leta 1930 je prišlo zdravilišče v last Osrednjega urada za zavarovanje delavcev. Pod upravo OUZD v Ljubljani, ki je bil bolniška blagajna za vso Slovenijo se je zdravilišče v Laškem lepo razvijalo in število gostov se je povečalo. Razen zdravilnih toplih kopeli je bilo takrat zlasti priljubljeno tudi kopanje v Savinji, kamor so se iztekali mnogi topli vrelci. V Laškem se je razvilo tudi klimatsko letovišče. Zdravilišče je imelo 70 hotelskih sob za goste s 120 do 140 posteljami.

Radio-terma Laško je bilo termalno kopališče s temperaturo vode prek 37 stopinj C. Njena zdravilna radioaktivnost je bila po znanstvenih analizah enaka uranovim sestavinam svetovno znanih kopališč. Navajali so, da je bila zdravilna voda posebno učinkovita pri naslednjih boleznih: revmatična obolenja (kronični in subkronični revmatizem, išijas, lumbago, protin, bolečine v mišičevju), netuberkulozna obolenja dihalnih in prsni organov (kronični katarji, emfizemi, astma, vnetja porebrnice), obolenja in izčrpanost živčevja, ženske bolezni, rekonvalescenca po težkih poškodbah in drugih boleznih, obolenja srca in ožilja, zlasti arterioskleroza, pomanjkanje teka in slaba prebava. Trdili so, da je bilo dietno zdravljenje zlasti uspešno pri sladkorni bolezni, ledvičnih boleznih, kroničnih obolenj črevesja, želodca in jeter. Gostom so nudili uratične diateze, mastilne kure proti anemiji in razmastilne kure proti tolščavosti.

Razen termalnega, klimatskega in dietnega zdravljenja so bile gostom na voljo vsakovrstne elektroterapevtične in hidroterapevtične naprave. Vse zdravljenje je vodil in stalno nadziral hišni zdravnik. Za daljše prijetno bivanje gostov je bilo na voljo 70 lepo opremljenih sob s 120 do 140 posteljami in družabni prostori, odlična kuhinja, plavalni bazen s toplo vodo, kabine, ležalnice, kopališče in čolni na Savinji, lep park, igrišče za

¹⁵ Zdravilišče Slatina Radenci. Prav tam, str. 603, 593.

tenis, koncerti zdraviliške godbe, redni družabni izleti.¹⁶

ZDRAVILIŠČE-TOPLICE DOBRNA PRI CELJU. Zdravilišče Dobrna leži v prijazni, z gozdom in griči obdani dolinici 18 km od Celja. Od železniške postaje v Celju je vozil zdraviliški avtobus vsak dan. Topli vrelci so bili znani že v 15. stoletju, kopališče pa je bilo urejeno v začetku 17.stoletja. Lastniki zdravilišča so bili do leta 1858 razni graščaki, ki so bili posestniki bližnjega Kačjega gradu. Tega leta pa je že precej urejeno zdravilišče kupil štajerski deželni odbor v Gradcu, ki je dvignil njegov sloves po vsej Avstriji. Po prvi svetovni vojni je prišlo zdravilišče v last jugoslovanske države, leta 1929 je postalo banovinska last.

Odličniki iz vse Evrope so bili zabeleženi kot gostje zdravilišča. Letno število gostov je bilo pred prvo svetovno vojno okrog 1000. Po vojni se je to število podvojilo, leta 1931 je bilo 2770 gostov in leta 1938 že 3940 gostov. Pod bansko upravo se je zdravilišče lepo razvilo in število gostov se je povečalo. Zgrajen je bil nov hotel s 64 razkošno urejenimi sobami. Staro kopališče so podrli in zgradili 2 novi z večjim številom kopalnih kabin in ležalnih kabin za počitek po kopanju. V Dobrni so zdravili živčne, srčne in ženske bolezni.¹⁷

DOLENJSKE TOPLICE. Termalno kopališče in zdravilišče sredi dolenskega naselja Toplice je bilo eno najstarejših zdravlilnih kopališč v Evropi. Toplice ali Terme so se večkrat omenjale v raznih listinah srednjega veka in pozneje. Zdravilna voda je bila prosto dostopna vsakomur, dokler knez Ivan Vajkart Auersperg ni zgradil kopališkega bazena Knežja kopel in ga ogradil z obzidjem. Njegov nečak knez Henrik Jožef Auersperg pa je dal v letih 1767-1768 postaviti kopališko poslopje z več bazeni. Leta 1922 je zdravilišče Dolenjske Toplice kupil zdravnik dr.J.Konvalinka, ki je termalno kopališče preuredil in moderniziral sanatorij.

Radioemanacijska terma Dolenjskih Toplic s temperaturo 37 do 38 stopinj C izvira iz globoke razpoke, ki sega več tisoč metrov v zemeljsko notranjost. Močan izvir terme z veliko vsebnostjo ogljikove kisline je sam vrel na dan in polnil kopališke bazene. Kopališki dom je imel 5 privatnih bazenov in 2 skupna. Vsi bazeni so bili neposredno nad izviri. Zdraviliški dom (sanatorij) je bil opremljen z modernimi medicinskimi napravami. V obeh domovih, 6 gostilnah in pri zasebnikih je bilo za zdraviliške goste 120 sob. Kopališče je leta 1935 obiskalo 2488 gostov, leta 1936 pa 2207 gostov. V Toplicah so zdravili revmatizem vseh vrst, živčne bolezni, kronične katarje, kožne bolezni, srčne napake in podobne bolezni.¹⁸

ŠMARJEŠKE TOPLICE PRI NOVEM MESTU. Šmarješke toplice so bile poznane, še predno se je tam razvilo zdravilišče. Po dolini teče potok Toplice, ki je še med dvema vojnama poganjal 3 mline in 2 žagi. Zagotovo je potok dobil svoje ime po toplicah že dolgo prej. Topli vrelci pa je leta 1790 ogradil domačin Špelak in tam postavil leseno kolibo za kopanje. V drugi polovici 19.stoletja so šmarješke tople vrelce prevzeli grofje Margheriji, ogradili spodnji in zgornji izvir na Draškovem travniku, postavili oskrbnika in toplice spremenili v privatno last. Pozneje je Toplice kupil bivši oficir Zajec, ki je zgradil dvojne zidane kopališče in preuredil staro leseno kopališče. Večji razvoj so Šmarješke toplice doživele med vojnami, ko so bile v lasti družine dr.Viktorja Gregoriča iz Novega mesta. Zgradili so sodobne kopališke in zdraviliške naprave. Zdravilišče je

¹⁶ Radio-termalno kopališče in zdravilišče Laško. Prav tam, str. 600-601.

¹⁷ Zdravilišče- toplice Dobrna pri Celju. Prav tam, str. 586-587.

¹⁸ Toplice. Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 491.

imelo 31 sob s 40 posteljami.

Radioaktivna topla voda s temperaturo 32-40 stopinj C je bila zajeta v šestih bazenih. V treh objektih so bile nameščene Aleksandrova, Petrova in Marijina kopel. Razen tega so imeli gostje na voljo tudi izvirek tople vode za pitje. V Šmarjeških Toplicah so posebej priporočali zdravljenje naslednjih bolezni: ženske bolezni, arteriosklerozo, hipertonijo ali povečanje krvnega pritiska, razdraženje živcev, glavobol, revmatizem, komplikacije s srčno hibo, razširjenje žil, splošna oslabelost, želodčni čir in podobne težave. Odsvetovali pa so sprejem bolnikov s pljučnimi, nalezljivimi in krvnimi boleznimi.

V Šmarjeških Toplicah so razvijali tudi letoviški turizem. Goste so vabili z dodatno ponudbo prijetnih izletov v bližnjo okolico, ki je slovela po svoji lepoti in velikim številom zanimivih starih gradov (Struga, Otočec, Stari grad, Klevevž).¹⁹

ČATEŠKE TOPLICE, RADIOAKTIVNO TERMALNO KOPALIŠČE. "Termalno kopališče in zdravilišče Čateške toplice ležijo v prijazni dolini ob severnih obronkih Gorjancev. Lep kraj, ki je bil že od nekdaj priljubljeno izletišče za izletnike iz Kranjske, Štajerske in Hrvaške, leži za streljaj oddaljeno od prijaznega kraja Čatež, kjer izliva mirna Krka svoje zelene valove v Savo. Od Brežic je oddaljeno 3 km. Ima lepo zvezo po državni cesti s Samoborom, proti Novemu mestu pa dnevno avtobusno zvezo. Lepi in zanimivi izleti na Gorjance nudijo krasen razgled na Krško polje, Hrvaško Zagorje in Zagreb. Zanimivi so obiski starodavnih gradov v Mokricah, Brežicah, Leskovcu in Rajhenburgu. Podnebje je izredno milo z zmernimi padavinami in vedrim poletjem".²⁰ Tako je v slikovitem stilu predstavil Čateške toplice Spominski zbornik Slovenije leta 1938. Do danes se je marsikaj spremenilo, lepota pokrajine je ostala, Krka pa ni več zelena.

Tople vrele so odkrili 1787, a jih je 1824 zalila povodenj. Leta 1854 so jih odkrili na novo. Čateške toplice so bile last grofov Attemsov iz Brežic. Ti so dovolili brežiškemu frančiškanku o. Edvardu Zagorcu, da je zgradil privatno kopališče. Leta 1924 so Attemsi toplice na novo zgradili in postavili sodobno termalno kopališče in zdravilišče. Novozgrajeni Zdraviliški dom je imel 30 sob s 50 posteljami. S tem se je zmogljivost zdravilišča povečala na 110 postelj.

Čateški vrelec je imel izredno visoko temperaturo 59 stopinj C. Čateške toplice so oglašale, da po dolgoletnih izkušnjah voda njihovega toplega vrelca s posebnim uspehom zdravi naslednje bolezni: visok krvni pritisk (hipertenzija), revmatizem sklepov in mišičevja, vnetja sklepov, protin, nevralgično trganje, išias, nevrastenija; zastarele poškodbe kosti, sklepov in mišičevja, ohromelost, otrplost, atrofija; kronični eksudati v glavi, prsni in trebušni votlini; ženske bolezni, kronični katarji dihal in prebavil, kronična vnetja žlez in drugih organov.²¹

RIMSKE TOPLICE. Toplice so bile znano termalno in klimatsko zdravilišče. Zdravilišče je imelo 200 tujskih sob s kapaciteto 350 gostov v času med vojnami. Topliški vrelci z mnogo ogljikove kisline in temperaturo 37,5 stopinj C so bili zajeti v dveh glavnih izvirih, in sicer Rimski in Amalijin vrelec. Zdravilišče je imelo urejena kopališča s plavalnim bazenom s termalno vodo na prostem v sončni dolini tik ob Savinji. Kopališče je imelo tudi individualne kopalne kabine. Sredi zdraviliškega kompleksa je bila zanimiva rotunda z vodo za pitno kuro. Rimske toplice so menjale več lastnikov. Nazadnje

¹⁹ Šmarješke toplice. Prav tam, str. 468; Šmarješke toplice pri Novem mestu. Spominski zbornik Slovenije, str. 600.

²⁰ Čateške Toplice. Spominski zbornik Slovenije, str. 586.

²¹ Čateške Toplice. Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 258.

je bila družina Uhlich, ki je bila tudi prvotna lastnica tekstilne tovarne Prebold.

MEDIJSKE TOPLICE. Toplice so bile prijetno manjše zdravilišče in letovišče ob rečici Medija pri Izlakah. Poznane so bile že od konca 17. stoletja. Termalno kopališče so temeljito obnovili leta 1921. Zdravilišče je imelo 2 odprta 36 m dolga bazena za kopanje v termalni vodi in posebne zaprte kadne bazene, lepo opremljene sobe za goste, teraso za sončenje in restavracijo. Termalno kopališče ob izdatnih toplih vrelih z 28 stopinj C je bilo zdravilišče za ženske bolezni, za kožne, očne in živčne bolezni. V Medijskih toplicah je bilo okrevališče za slabokrvne in slabotne otroke.

RIMSKI VRELEC-KOTLJE. To je bilo majhno zdravilišče in letovišče nad Kotljami. Izpod skalovja je vrela na dan alkalična slatina, ki so jo imenovali rimska voda. Ta slatina, ki se je močno penila in imela osvežujoč okus, je imela zdravilno moč za slabokrvne ter za bolezni sečnega mehurja in želodca. V podjetju Rimske vrele so vodo tudi polnili v steklenice in jo razpošiljali na tržišče. Moderno urejeno zdravilišče je imelo prostora za 60 gostov. Letovišče, ki je imelo lep park, ribnik in teniško igrišče, je ponujalo svojim gostom sprehode skozi smrekove gozdove z osvežujočim zrakom.

DRŽAVNO ZDRAVILIŠČE TOPOLŠICA. Zdravilišče je bilo odprto za javno uporabo leta 1838. Leta 1898 so zdravilišče močno povečali in prenovili. Prvotno je bilo v samostanski lasti, po prevratu 1918 je prišlo v državno last. Tu se je razvil državni sanatorij in več zasebnih vil za zdraviliške goste. Sanatorij je sprejemal otroke v preventivno zdravljenje proti tuberkulozi in odrasle goste z ozdravljivimi obolenji pljuč in ostalih organov razen kosti in sklepov.

V zdravilišču je izvirala ogljikovokisla termalna voda 30 stopinj C. Za kopanje sta bila v zdravilišču dva bazena.²²

ZDRAVILIŠČE GOLNIK. Zdravilišče za tuberkulozo na Golniku se je začelo, ko je 26. marca 1917 kranjski deželni odbor odkupil graščino Golnik, da bi jo preuredil za zdravljenje tuberkuloznih vojakov. Že prej je bilo na Golniku od leta 1910 klimatsko letovišče Dolžan, ki se je uveljavilo zaradi zdravega podnebja, smrekovi gozdovi in gorski zrak, ki se je spuščal z gora pa da so blagodejno vplivali na pljuča. Zdravilišče deželne vlade za Slovenijo je začelo poslovati leta 1919 samo v prostorih stare graščine Golnik. Leta 1920 so v bolnišnične prostore preuredili še okoliška gospodarska poslopja. Do leta 1927 so po načrtih arhitekta prof. Ivana Vurnika zgradili prvo novo bolnišnično poslopje. Število tuberkuloznih bolnikov je v tem obdobju naraščalo in razne socialno-zavarovalne ustanove so iskale možnost za zdravljenje svojih članov. Bolniški fondi državnih železnic so bili prvi, ki so začeli pošiljati svoje člane na Golnik. Njim je sledil Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani. Te ustanove so z zdraviliščem sklenile pogodbo za stalno zasedanje določenega števila postelj. Odslej v zdravljenje niso sprejemali več le vojnih invalidov, ampak tudi druge tuberkulozne bolnike.

Zdravilišče Golnik se je razvilo v največje klimatsko zdravilišče za pljučno tuberkulozo. Od začetnih 40 postelj se je Golnik do leta 1938 razširil na 250 postelj in sprejemal do 1000 bolnikov letno. Ko so zdravilišče opremili tudi z najmodernejšo medicinsko opremo za zdravljenje pljučne tuberkuloze, se je razvilo tudi bolnišnično zdravljenje. Za te potrebe so 16. oktobra 1938 pri banovinskem zdravilišču Golnik začeli graditi veliko bolnišnico za pljučne bolezni. Gradnjo je finansiral bolniški fond državnih železnic.²³

²² Rimske Toplice, Rimske vrele, Topolšica. Krajevni leksikon Dravske banovine, str. 293, 151, 556.

²³ Glej op. 9, str. 209-245; Zdravilišče Golnik. Spominski zbornik, str. 583-584.

* * *

Največja zdravilišča (Rogaška, Laško, Dobrna, Topolšica, Golnik) so bila v državni lasti ali v lasti zavodov zdravstvenega zavarovanja. V javno last so prišla v različnih obdobjih: Rogaško in Dobrno je že sredi 19. stoletja odkupil štajerski deželni odbor in sta po izvedeni nacionalizaciji leta 1918 postali jugoslovanska državna last, tako kot tudi Topolšica; Laško je šele leta 1930 odkupil Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani, zdravilišče Golnik pa je bil že zgrajen kot državna ustanova. Prvotni lastniki zdravilišč in zdravilnih vrelic so bili praviloma fevdalci, ki so jih kasneje prodali državnim ustanovam ali privatnikom. Od večjih zdravilišč so bili samo slatinski vreli v Radencih in topli vreli v Laškem prvotno v lasti zdravnikov; bili pa so odkriti šele po odpravi fevdalne lastnine nad zemljišči.

Skoraj vsa zdravilišča so se razvila ob zdravilnih vrelih. Od zdravilnih vrelic so bile 3 slatine (Rogaška, Radenska in Kotlje), ostali pa toplice. Samo zdravilišči Golnik in Topolšica sta se razvila iz klimatskih razlogov.

KLIMATSKA LETOVIŠČA

Klimatska letovišča, gorska in planinska zdravstvena okrevališča so se razvila na območju Gornjesavske doline, Bleda in Bohinja, na Pokljuki, na vznožju Karavank in Savinjskih Alp, v Logarski dolini in na Pohorju.

Letovišč, ki bi svojim gostom nudila samo zabavo, razvedrilo in rekreacijo, je bilo pred drugo svetovno vojno bolj malo. Večinoma so klimatska letovišča svojo ponudbo opirala na zdravstvene okoliščine, ali pa kombinirala svojo letoviško ponudbo z zdravstvenimi storitvami, uslugami in zdravilnimi lastnostmi podnebja. Poudarjali so blagodejnost gorskega podnebja z obilico sonca in njegovih zdravilnih žarkov, izredno čist planinski zrak in bogat na ozonu; mnogo smrekovih gozdov, ki blagodejno vplivajo na pljuča, nudijo specialne jelove kopeli; zračne in sončne kopeli, ki da so gostom posebno prijetne. Vsa letovišča so obljubljala obilico sonca in prijetni mir ter da je letoviščarjem na razpolago veliko prijetnih sprehodov, daljših izletov in gorskih tur.

Turistična ponudba klimatskih letovišč je bila večinoma bolj podobna ponudbi zdravilišč kot letovišč. Oglašali so, da je to letovišče, ki je primerno zlasti za rekonvalescente in počitka potrebne goste, ki da jim je na razpolago tudi zdravniška oskrba. Obilica sonca in prijeten mir da rekonvalescentom in onim, ki boleajo na srčnih in živčnih boleznih nudita možnost, da se okrepijo in ponovno zadobe zdravja in nove življenjske sile. Oglašali so, da je letovišče prijetno za ljudi, ki trpijo za nervozo in potrebujejo miru, pa tudi za vsakogar, ki hoče preživeti nekaj časa v prijetnem uživanju lepe narave.

Za katere bolezni so bila katera klimatska letovišča primerna, so bili zelo previdni. Zajeti so želeli čim širši spekter različnih obolenj in zdravstvenih težav, da bi s tem zajeli čim širši krog potencialnih gostov. Le redko so letovišča odsvetovala ali pa vabila obisk kakšnih posebnih bolnikov (pljučna tuberkuloza na primer). Večinoma so poudarjali, da je primerno okrevališče za rekonvalescente in specialno zdravilišče za take bolezni, za katerih učinkovito zdravljenje je potreben tudi čist, z ozonom nasičen planinski zrak. Med te bolezni so v prvi vrsti šteli začetne in lahke primere pljučne tuberkuloze, kronične bronhitise, emfizeme pljuč in bronhialno astmo; poudarjali so, da je izvrstno zdravilišče za arteriosklerozo in za vsa obolenja, ki nagibajo k možganski kapi; ugo-

tavljali so, da se živčno bolni ljudje v planinskih letoviščih vse leto dobro počutijo.

Za klimatske planinske kraje so bili po sklepu ministra za trgovino in industrijo leta 1936 proglašeni naslednji kraji in območja: Bled, Gorje pri Bledu, Bohinjska Bistrica in Bohinjsko jezero (koča na Voglu, Polje, Kamnje, Stara Fužina, Ukanc, koča pod Bogatinom in koča na Planini na Kraju, Ribčev Laz), Dovje-Mojstrana, Pokljuka; Golnik, Jezersko, Kamniška Bistrica (Velika Planina s kočo na Veliki Planini), Kamnik, Lesce, Poljče, Begunje, Radovljica, Planina-Sveti Križ nad Jesenicami, Kranjska gora, Rateče-Planica; Logarska dolina, Solčava, Ljubno, Luče; Gornji grad; Mariborska koča na Pohorju, Pohorski dom, Koča na Klopnem vrhu, Ribnica na Pohorju in Šmartno na Pohorju.²⁴ Taka uradna proglasitev je imela predvsem administrativni pomen v zvezi s pobiranjem turistične takse in odobravanjem cenejših vozovnic na železnici, na sam razvoj letovišč pa ni vplivala.

²⁴ Glej op. 1, str. 48-49.

Ervin Dolenc

TURIZEM V SLOVENSKIH HRIBIH IN GORAH

I.

Beseda turizem v prvotnem pomenu označuje vsakovrstno popotovanje. Do množičnega individualnega avtomobilizma sredi 20. stoletja so zato pod to besedo razumeli predvsem pohodniško potovanje. Najpogostejši cilj peš izletov in potovanj pa so bili in so še vedno ravno hribi, poti na razgledne točke. Tako je slovenščina v sedemdesetih letih 19. stoletja poleg besede popotnik uporabljala še besedo turist, uporabniki pa so jo pojasnjevali s pomenom "gorohodec" ali "hribohodec" kot posebna vrsta popotnika.¹

Kot je znano so švicarske Alpe najprej navdahnile popotniško razpoložene Britance, ki so leta 1857 v Londonu ustanovili prvo alpinsko turistično društvo - "Alpine Club". Na celini so bili prvi Avstrijci z Der Österreichische Alpenverein leta 1862. Naslednje leto sta mu sledili švicarska in italijanska organizacija, Club Alpin Suisse oziroma Schweizerischer Alpen Club in Club Alpino Italiano. Deset let pozneje, 1873, sta se v Münchenu združili avstrijsko in leta 1869 ustanovljeno nemško društvo v skupno Deutscher und Österreichischer Alpenverein, leto kasneje, prav tako na podlagi starejših organizacij kot nemško, Club Alpin Français, leta 1876 pa celo Appalachian Mountain Club v ZDA.

Z organiziranjem osrednjih nacionalnih turističnih društev so v slovanskem svetu prednjačili Hrvati s Hrvatskim planinarskim društvom in, istega leta 1874, Poljske Towarzystwo Tatrzańskie v Krakovu. Sledili so Čehi s Klubom Českých Turistů leta 1888. Leta 1891 naj bi bil ustanovljen prvi ruski alpski klub za Krim v Odesi, deset let kasneje osrednje rusko planinsko društvo, leta 1895 pa tudi Bulgarsko Turistsko Družestvo v Sofiji. Bosansko - hercegovački turistički klub so v Sarajevu osnovali leta 1892, Srpsko planinarsko društvo v Beogradu pa 1901.² Tudi Madžari so ustanovili osrednjo turistično zvezo že leta 1891.³

Slovensko planinsko društvo (SPD) iz leta 1893, je bilo torej, kot nacionalna⁴ organizacija gorskih turistov, ustanovljeno med zadnjimi. Vendar je alpinizem na Slovenskem precej starejši. Ustanovitev nacionalne planinske organizacije, SPD, je namreč v veliki meri plod nacionalizma, tako nemškega kot slovenskega. Ta je pač šele v sedemdesetih letih 19. stoletja v krogih ljubiteljev gorskega turizma dobil take razsežnosti, da sta bili nujni dve narodno ločeni alpinistični organizaciji.

¹ Dr. Dušan Kermavner, Iz predzgodovine slovenskega planinskega društva, Planinski vestnik, LXIV./1964, str.104 citira prošnjo za potrditev pravil društva Triglavski prijatelji z dne 21. maja 1872: "Triglavske planine in gore zanimajo popotnike, posebno turiste..."; Turist, Slovensko - nemški slovar, II. del, ur. M. Pleteršnik, Ljubljana 1895.

² Dr. Ivan Krajač, Naš alpinizam, PV, XXII./1922, str.92; Planinarstvo, Enciklopedija Jugoslavije, 6/509, Zagreb 1965; Alpenvereine, Alpenklubs, Der Grosse Brockhaus, 1/327, Leipzig 1928; Matjaž Deržaj, Planinski pozdrav - Ob 100-letnici ustanovitve Slovenskega planinskega društva, Ljubljana 1993, str. 41.

³ Petdesetletnica madžarske turistične zveze, PV, XLI/1941, str. 46.

⁴ Nacionalno, za razliko od narodnega, ki je lahko tudi regionalno omejeno, uporabljam v smislu osrednje tovrstne organizacije Slovencev.

Prvi mejnik slovenskega alpinizma vsekakor predstavlja vzpon štirih Bohinjcev na Triglav leta 1778. Bohinjci so se na Triglav povzpeli na pobudo Žige Zoisa in s tem pogumnim dejanjem začeli tradicijo nepogrešljivosti gorenjskih in trentarskih gorskih vodnikov. Ta dejavnost je marsikateremu domačinu še več kot stoletje pomembno dopolnjevala skromno eksistenco. Še konec 19. stoletja je eden takih trentarskih gorskih vodnikov prvi preplezal severno steno Triglava. Tradicijo zanimanja in osvajanja gora pri slovenskih izobrazencih pa je že konec 18. stoletja začel eden od pionirjev alpinizma v vzhodnih Alpah, Valentin Stanič.⁵ Odtlej slovenske gore niso več samevale.

Organizacijski začetki so bolj zapleteni. Za dostop do gora iz Ljubljane sta bili zelo pomembni gorenjska železnica, ki je začela voziti konec leta 1870, in kamniška proga z 20 leti zaostanka. Redne goste iz Ljubljane in od drugod pa so imele bohinjske gore nedvomno tudi pred tem. Leta 1872 so utemeljevali potrebo po ustanovitvi društva "Triglavski prijatelji" z besedami: "Triglavske planine in gore zanimajo popotnike, posebno turiste, in vsako leto obiskujejo visoki, imenitni, učenjaki gosti Bohinj. Potrebna je ustanovitev društva, koje bi ustreglo turistovim zahtevam." V ta namen se je že dve leti prej, torej pred gorenjsko železnico, gorski vodnik Jožef Škantar - Šest iz bohinjske Srednje vasi ponudil, da je za 50 goldinarjev pripravljen nadelati pot na Triglav ter izrazil pričakovanje, da "med številnimi prijatelji visokogorskih izletov ne bo težko zbrati te vsote." Za dodatno plačilo je bil Šest pripravljen zgraditi tudi malo zidano kočjo pod Malim Triglavom (verjetno v bližini današnje kočje Planika), kjer bi lahko prenočili trije do štirje izletniki. Oglas v Laibacher Tagblatt je na koncu omenil, da darove zbira knjigarna Kleinmayr & Bamberg v Ljubljani.⁶ Tako se je ljubljanska gospoda ne glede na narodnostno opredelitev, ki je bila takrat že vse bolj aktualna, začela zbirati ob petkih zvečer v gostilni pri Štrajzelnu in kočja in pot na Triglav sta bila leta 1871 narejena. Laibacher Tagblatt je avgusta poročal, da se je zdaj na vrh Triglava "mogoče povzpeti tudi manj izvežbanim gorohodcem."⁷ Zaradi organizacijskega oklevanja Ljubljančanov so pobudo prevzeli Bohinjci in pod duhovnim vodstvom srednjevaškega kaplana Ivana Žana spomladi 1872 vložili prošnjo za ustanovitev društva z dvojnimi imeni: "Triglavski prijatelji - Triglav Alpenverein in der Wochein", ki naj bi kočjo in pot vzdrževalo. Deželna vlada formalne ustanovitve društva ni dovolila. Mogoče je bil prav zaradi svoje hribolazniške vneme, zaradi katere je včasih trpela tudi nedeljska služba božja, kaplan iz Srednje vasi hitro premeščen. Organizirano delovanje bohinjskih gornikov je kmalu zamrlo, skromno zavetišče pa je v nekaj letih propadlo.⁸

Tudi pri ustanovitvi kranjske sekcije ravno takrat združenega nemškega in avstrijskega planinskega društva (Deutscher und Österreichischer Alpenverein) so leta 1874 ob kranjskih Nemcih sodelovali zavedni slovenski narodnjaki.⁹ Že pred kranjsko sekcijo sta bili ustanovljeni tudi sekciji za Koroško in Primorsko. Nemški in slovenski nacionalizem sta bila leta 1874 na Kranjskem sicer že močno razvita, a še nista popolnoma

⁵ Stanič (Stanig) Valentin, Slovenski biografski leksikon, 10/439, Ljubljana 1967.

⁶ Laibacher Tagblatt, št. 181, 11. avgust 1870, citirano po Kermavner, str. 106.

⁷ Laibacher Tagblatt, št. 192, 23. avgust 1871, citirano po Kermavnerju, str. 106.

⁸ Kermavner, str. 153.

⁹ Člana ustanovnega odbora sta bila med drugimi dr. Alfonz Mosche, Slovenec po narodni zavesti, član vodstva Narodne tiskarne, skupni slovenski kandidat na deželnozborskih volitvah leta 1874 ter pozneje predsednik društva za izgradnjo Narodnega doma v Ljubljani in dr. Alojz Valenta, Čeh po rodu, a slovensko politično usmerjen, organizator Društva zdravnikov na Kranjskem, član vodstva Narodne tiskarne in banke Slovenija. Povzeto po Kermavnerju, str. 155.

zatrlla družabne strpnosti med pripadniki obeh narodnosti. O tem priča uvodnik v Slovenskem narodu spomladi tega leta, ki je še označil kot "velik greh, da smo preveč vajeni politično protivnost tudi v družbinsko osobno življenje prenašati, kar je naravnost smešno in v dvojnem oziru škodljivo: prvič ovira porazumljenje, do katerega bomo nekaj morali priti, ker se v 19. stoletju hvala Bogu med seboj uničiti ne moremo, drugič pa... poostruje strasti v politiki..."¹⁰ Žal je bila že desetletje kasneje taka strpnost pozabljena in nemogoča.

Delovanje kranjske sekcije Nemškega in avstrijskega planinskega društva je kmalu zamrlo, zato so ga konec leta 1881 obnovili. Tudi pri obnovi je še sodeloval slovenski narodnjak Alfonz Mosche, vendar ga nemška večina pod vodstvom Karla Deschmanna ni več izvolila v društveni odbor.¹¹

Odtlej je samo nemško društvo po kranjskih vrhovih postavljalo nemške vpisne knjige, po poteh nemške kašipote in nemško opremljene planinske koč. Leta 1877 so blizu ostankov Šestove bajtice pod Malim Triglavom postavili prvo Triglav Hütte, ki je bila kasneje prekrščena v Maria-Theresien Hütte. Do leta 1886 so stale koč pod Triglavom, pod Mangrtom, pod Grintavcem, pod Ojstrico in še 7 drugih koč po slovenskih gorah.¹²

Neuspešni so bili poskusi slovenske planinske organizacije okrog leta 1886, najverjetneje nepovezano, v Ljubljani in v Trstu.¹³ Odločilni premik v tej smeri pa je pomenila akcija kranjskih Nemcev naslednje leto, ko so pod Deschmannovim vodstvom otvorili planinsko koč na novonadelani poti iz Kota proti Triglavu. Tudi ta se je najprej imenovala Triglavhütte (danes Staničeva koč), čeprav so napovedali da se bo imenovala Deschmannhütte, kakor so jo res dve leti pozneje, po Deschmanovi smrti, preimenovali. Otvoritve so se udeležili planinski predstavniki iz Berlina, Münchena ter kranjski in spodnještajski nemški nacionalisti, peli nemške pesmi in Triglavu vzklikali kot kralju nemških gora. To je bila kaplja čez rob, a še vedno premajhna. Posamezniki so iz leta v leto utemeljevali potrebo po slovenskem društvu, časopisi so njegovo ustanovitev napovedali že februarja 1891, potem oktobra 1892, pa spet novembra istega leta. Julija 1892 si je družba šestih ljubljanskih planincev, ki so se spričo ljubezni do tobaka poimenovali za Planinske piparje, zaobljubila, da ne obmirujejo prej, preden ne bo slovensko planinsko društvo ustanovljeno. Ker pa je novo društvo nameravalo delovati po več deželah so morala pravila romati še na Dunaj in tako je bil ustanovni občni zbor Slovenskega planinskega društva šele 27. februarja 1893 v gostilni pri Maliču v Ljubljani.¹⁴

Naj tu omenim, da so imeli pri začetnem in odločilnem delovanju SPD pomembno besedo zgodovinarji. Prvih 15, za uveljavitev društva najpomembnejših let, je njegovo delo vodil zgodovinar in geograf, profesor na učiteljsišču v Ljubljani Fran Orožen, nečak bolj znanega celjskega zgodovinarja Ignacija Orožna. V pripravljalnem odboru društva pa je sodeloval tudi Simon Rutar.¹⁵

Kaj je pomenila organizacija nam priča hitra gradnja planinskih koč, ki so pomenile

¹⁰ Naše socialno življenje in politika, Slovenski narod, 12. april 1874, citirano po Kermavnerju, str. 156.

¹¹ Kermavner, str. 157.

¹² Stoletje v gorah, Ljubljana 1992, str. 11.

¹³ Kermavner, str. 205 in 206.

¹⁴ Kermavner, str. 212; Janko Mlakar, 60 let slovenskega planinstva, PV, IX.(LIII.)/1953, št. 4, str. 211.

¹⁵ Mlakar, str. 211; Tone Stojin, Prof. Fran Orožen in začetki Slovenskega planinskega društva, Ljubljana 1993, str. 12.

protiutež nemškim kočam. Že v drugem letu delovanja, 1894, so zgradili Orožnovo koč na Črni prsti in Kocbekovo koč na Molički planini pod Ojstrico. Obe koči sta bili zgrajeni v bližini že obstoječih planinskih koč Nemškega in avstrijskega planinskega društva. Obe sta bili poimenovani po najzaslužnejših možeh za njihovo dograditev, Orožnova po načelniku osrednjega društva v Ljubljani, Kocbekova po načelniku Savinjske podružnice SPD v Mozirju. To je bila nekakšna generalka za glavno bitko - bitko za Triglav. Naslednje leto 1895 je župnik v Dovju, Jakob Aljaž dal na vrhu Triglava, ki ga je prej kupil od občine, postaviti na svoje stroške majhen pločevinasti stolp s slovenskim napisom. Radovljiška podružnica SPD pa je na Velem polju pod Triglavom zgradila Vodnikovo koč. Leto za tem je osrednje društvo postavilo Aljažovo koč v Vratih pod triglavsko steno in na Aljažovo pobudo Triglavsko koč na Kredarici. Pomembno je bilo, da je bila večja in udobnejša od nemške Deschmannhütte v bližini. Še danes je ena največjih in je najvišje ležeča koč pri nas.

SPD je do prve svetovne vojne zgradilo 37 planinskih postojank in zavetišč. Nekaj so jih kmalu odnesli plazovi. Leta 1913 je delovalo 24 podružnic s 3385 člani, od tega 1004 v osrednjem ljubljanskem društvu.¹⁶

Za primerjavo je imelo takrat celotno Nemško avstrijsko planinsko društvo 97.000 članov in 331 planinskih koč, kar je bilo približno 300 članov na koč. Švicarski alpski klub je štel slabih 13.000 članov in 84 koč (150 članov na koč). Italijanski alpski klub je štel 8260 članov in 118 koč (70 čl./koč). Francoski alpski klub je imel 7300 članov in 52 koč (140). SPD pa je po izračunu Henrika Tume z 29 oskrbovanimi kočami imelo 116 članov na koč, kar je bilo povsem primerljivo s starejšimi, večjimi in zato bogatejšimi sorodnimi organizacijami okrog Alp.¹⁷

II.

Prva svetovna vojna je delovanje društva in turistične obiske gora v veliki meri okrnila. Julijske Alpe so bile v dveh letih in pol, kolikor je trajala soška fronta, verjetno doslej najbolj množično obiskane, žal ne prostovoljno. Skoraj nemoteno, če izvzamemo večino planincev vpoklicanih med vojake, je turistični obisk potekal v Kamniško-Savinjskih Alpah, kjer so leta 1916 celo preuredili in dozidali koč na Kamniškem sedlu. Vojna je pustila mnogo gorskih postojank opustošenih. Mir pa je dobršen del Julijskih Alp, primorske hribe, planinske koč ter eno koroško in deset primorskih podružnic SPD odrezal od osrednje ljubljanske organizacije. Goriška podružnica SPD je začasno prenesla svoj sedež v Ljubljano, vendar ni dolgo zdržala. Njeni ljubljanski člani so se včlanili v osrednje društvo. Planincem v tolažbo je nova jugoslovanska oblast koč Nemškega in avstrijskega planinskega društva in Avstrijskega turistovskega kluba sekvestrirala. Vse sekvestrirano premoženje so ocenili na 52.000 kron, ki jih je SPD Avstrijcem tudi takoj plačalo. Dvanajst novih koč je bilo treba preimenovati, vse v Julijcih in Karavankah pa tudi obnoviti. Maria-Theresienschutzhaus (danes Planika) je postala Aleksandrova koč, Deschmannhaus Staničeva koč itd.¹⁸

Kljub znatno ožjim mejam, je bila svetla stran državnega prevrata leta 1918 "ta, da smo postali edini gospodarji na svojem svetu. SPD je nehalo biti narodnoobrambno

¹⁶ Občni zbori osrednjega društva, PV, XX/1914, str. 104; Stoletje v gorah, str. 146.

¹⁷ Dr. H. Tuma, Nekaj statistike o planinskih društvih, PV, XX/1914, str. 99.

¹⁸ Občni zbor osrednjega društva, PV, XXI/1921, str. 22.

društvo," je 35 let pozneje zapisal kronist Janko Mlakar.¹⁹

Res se je svetla stran pokazala tudi pri nenavadni rasti članstva. Ta rast je bila nedvomno tudi plod nove dobe, večje popularnosti rekreacije in športa. Osrednje ljubljansko društvo se je od leta 1913 do 1921 povečalo kar za 1836 članov (od 1004 na 2840).²⁰ To je bil nedvomno tudi plod prvih primorskih in koroških imigrantov. Prve zanesljivejše podatke o članstvu so uspeli zbrati šele za leto 1922, ko je SPD v celoti štela okrog 6.000 članov. Več kot polovica jih je delovala v osrednjem društvu (3250), ostali pa v 18 podružnicah.²¹ Takoj po vojni so na novo ustanovili mariborsko, prevajljsko in mislinjsko podružnico. V primerjavi z letom 1913, ko je imelo celotno SPD 3385 članov in 24 podružnic, je to pomenilo, da so se okrepila posamezna društva oziroma podružnice, zlasti osrednje ljubljansko društvo.

Vse obdobje do druge svetovne vojne je planinska organizacija še polagoma rastla, vendar se obseg dela SPD ni več bistveno spreminjal. Konec leta 1932 je na primer celo SPD štelo 7590 članov v 29 podružnicah. Leta 1939 pa je bilo vseh rednih članov 8151. Po reorganizaciji leta 1935 je statistika takrat prvič prikazala tudi okrog 3000 članov mladinskih in študentskih odsekov, tako da je članstvo hitro preseгло število 10.000. V tridesetih letih je osrednje društvo v Ljubljani združevalo okrog 40% članstva.²²

V času prve Jugoslavije so se dogajale pomembnejše organizacijske spremembe. SPD se je začelo povezovati najprej s sorodno češkoslovaško organizacijo, na podlagi vezi še izpred svetovne vojne. Pri tem povezovanju je prišlo do slovanske planinske povezanosti in zaradi mednarodne povezave je bila nujna tudi jugoslovanska planinska zveza. V tridesetih letih se je SPD vključila v evropske alpinistične in planinske povezave. Hkrati je prišlo tudi do ločevanja znotraj slovenskih ljubiteljev gora z razvojem zahtevnejšega plezalskega alpinizma in smučanja.

Pobudo za slovansko povezovanje turističnih društev je dal dr. Vratislav Černý že leta 1908. Septembra tistega leta so se predstavniki Čehov, Rusov, Poljakov in Slovencev sestali v Ljubljani, ustanovitev zveze pa naj bi preprečila dunajska vlada.²³

Praški Slovenci in Čehi so že leta 1897 ustanovili podružnico SPD v Pragi, ki je tri leta kasneje zgradila kočo pod Grintavcem, začetek prve svetovne vojne pa ji je preprečil nameravano gradnjo koče na Križu v Julijcih. Povojna zakonodaja v novonastalih državah ni omogočala delovanje tujih društev, zato je Klub Československých Turistů konec leta 1920 sprožil misel o mednarodni povezavi. Tako je po nekajletnih pripravah začela z januarjem 1926 delovati Asociacija Slovanskih Turistovskih Društev (ASTD), ki so jo ustanovila društva: Bolgarsko Turistovsko Družestvo iz Sofije, Klub československých Turistu iz Prage, Polskie Towarzystwo Tatrzańskie iz Krakova in SPD iz Ljubljane.²⁴ Z majhno zakasnitvijo, 17. januarja 1926, pa je bil tudi ustanovni občni zbor Zveze planinskih društev Kraljevine SHS (pozneje Jugoslavije) (ZPDJ) v Zagrebu. Ustanovili so ga: Hrvatsko planinarsko društvo, Zagreb (6150 članov), Srpsko planinarsko društvo, Beograd (770), Društvo planinara za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo (968), Planinarsko društvo Fruška gora, Novi Sad (1620) in SPD, Ljubljana (7276).

¹⁹ Mlakar, str. 400.

²⁰ Občni zbor osrednjega društva SPD, PV, XXII/1922, str. 29.

²¹ Občni zbor SPD, PV, XXIII/1923, str. 39.

²² PV, XXXIII/1933, str. 380; Statistika SPD, PV, XL/1940, priloga med str. 232 in 233; Dr. Jože Rus, 40 let SPD v številkah, PV, XXIII/1933, str. 349-354.

²³ PV, XXV/1925, str. 259.

²⁴ PV, XXV/1925, str. 259; XXVI/1926, str. 22.

Predsednik zveze je postal načelnik SPD Fran Tominšek.²⁵ SPD je v skupni organizaciji ves čas ostala glavni pobudnik in organizator, zlasti po letu 1931, ko so določili za stalni sedež ZPDJ Ljubljano. Prej se je vsako leto selil med Zagrebom, Beogradom in Ljubljano. Tako je SPD aktivno sooblikovalo tozadevno jugoslovansko zakonodajo: zakon o turizmu in planinstvu (1933), o pravni zaščiti markacij in orientacijskih naprav in o mladinski organizaciji (1934), o kulturnih nalogah planinskih društev (1935), o načelih za gradnjo in ureditev planinskih zavetišč (1936), o ureditvi gospodarskega delovanja planinskih društev (1937), o organizaciji reševalne službe in ureditvi vodništva (1938) in o strmi in zimski alpinistiki (1939/40).

Leta 1940 je ZPDJ štela 11 društev, po številu članov je bilo prvo slovensko (10.751), potem hrvaško, Fruška gora, srbsko, Runolist (več kot 1000 članov, sledeča manj), bosansko-hercegovsko, Romanija, Skala, Južna Srbija, Sljeme in Morava. Vseh članov skupaj je bilo 30.600. SPD je imelo tudi največ koč in zavetišč (63, od tega samo 5 neoskrbovanih), hrvaško planinsko društvo je imelo 41 zavetišč, a 19 neoskrbovanih. Dr. Josip Pretnar, tajnik Zveze je bil v poročilu kritičen. "Značilno je, da je v Srbiji sami smisel za planinstvo še kaj malo razvit, dasi je ondotni planinski svet poln lepote in mnogokje veličine; središčno Srpsko planinsko društvo v Beogradu šteje samo 2394 članov - ostala srbska le po nekaj sto - in podrobnih podatkov o stanju in delovanju ni zbralo ne eno, niti beograjsko, medtem ko so vsa prečanska točna... Šolski mladini se še ni dovolilo včlanjenje v planinskih društvih, za varstvo planinske flore in favne niso izdani posebni predpisi z občo veljavnostjo, predlogi glede voznih olajšav na železnicah in z avtobusi niso bili sprejeti, odnošaji z občinskimi turističnimi odbori niso postali plodni."²⁶

Od leta 1925 so na mednarodnih alpskih kongresih pripravljali Mednarodno unijo planinskih organizacij (MUPO), ki je bila ustanovljena leta 1933. Združevala je 22 planinskih organizacij iz 15 držav s sedežem v Ženevi. Na ustanovnem kongresu je aktivno in opazeno sodeloval dr. Henrik Tuma. Predstavniki SPD so sodelovali na vseh sledečih sestankih in kongresih, ki so obravnavali aktualne probleme: enotno signaliziranje, reševalne in vodniške službe, varstvo narave, gospodarski problemi planinskih organizacij in gora nasploh, plezanje ipd. Velikokrat koristni prispevki iz slovenskih izkušenj so ZPDJ leta 1939 prinesli stalno mesto v Izvršnem komiteju MUPO. SPD si je pridobilo mednarodni ugled. Vedno več zahodnih planinskih klubov je prihajalo s ponudbami za medsebojne sporazume o reciprocitni izmenjavi ugodnosti za člane v njihovih kočah.²⁷

Prvenstveni vzponi in premagovanje sten je bilo v začetku 20. stoletja še vedno v domeni posameznikov, ki so ponavadi vedno plezali v spremstvu domačih gorskih vodnikov. Najbolj znana sta bila takrat Julius Kugy in Henrik Tuma. Mlajša generacija ljubljanskih izobražencev se že precej pred prvo svetovno vojno ni več zadovoljila z navadnim poletnim planinarjenjem. Leta 1907 sta začela opravljati zimske vzpone in smučati Rudolf Badjura ter Bogumil Brinšek, tri leta kasneje pa se jima je pridružila še družina bratov Kunaver, Ivan Tavčar, Ivan Michler idr., ki so se po čvrstosti in prožnosti tovrstnega lesa prepoznavali pod imenom Dren. Poleti 1911 so drenovci, leto za Tumo, vendar prvi brez vodnika, preplezali severno triglavsko steno po smeri, ki se danes ime-

²⁵ Ustanovni občni zbor Saveza planinskih društev, PV, XXVI/1926, str. 45; Kongres zveze planinskih društev v Kr. SHS, PV, XXVII/1927, str. 213.

²⁶ Kongres Zveze planinskih društev kraljevine Jugoslavije, PV, XL/1940, str. 31.

²⁷ Dr. Jože Pretnar, 60 let slovenskega planinstva, PV, LIV/1954, str. 196-198.

nuje Slovenska. Naslednjo zimo, okrog novega leta 1912, pa so opravili prvi zimski vzpon na Triglav.

S prvo svetovno vojno je Dren razpadel, toda hitro po njenem koncu se je ekstremno plezanje in smučanje med mladimi še bolj uveljavilo. Vodstvo SPD je gore odpiralo vse večjemu številu obiskovalcev in je zato imelo veliko opraviti z gospodarskimi problemi: gradnjo in vzdrževanjem koč, nadelavo in markiranjem novih poti; ne pa da bi se brigalo za t. i. vratolomnike. Poleg tega so mladi plezalci prinašali v gore vse več nesreč, kar je SPD nalagalo dodatno organizacijo reševanja, v javnosti pa njegovemu delovanju dajalo slabo luč. Pripravljalni odbor samostojnega društva, Turistovskega kluba Skala je bil sestavljen že maja 1919, vendar je do formalne ustanovitve potem prišlo šele februarja 1921. Pojma turizem in alpinizem takrat še nista bila tako definirana kot danes. Vzpon na goro so imenovali turo in v tem smislu so bili turisti, klub pa turistovski. Zaradi nekaj nesreč pa so kratico TKS zlobno tolmačili tudi kot "Trapasti klub samomorilcev". Skala, ki je na začetku nastopila kot opozicija stari SPD, je svoje delovanje kmalu začela utemeljevati kot vzgojno za "turiste" in smučarje, medtem ko naj bi SPD skrbela za gospodarsko plat obiska v gorah. "Pri delu za napredek slovenskega planinstva bo Skala podpirala matico - SPD." Idejni vodja Skale je postal Henrik Tuma, ki je bil zelo kritičen do "hotelsko gostilniške" usmeritve SPD. Po letu 1931, ko so skalaši prispevali k pomladitvi osrednjega odbora SPD in je predsedstvo prevzel dr. Josip Pretnar, je planinska organizacija sprejela tudi potrebo po vzgoji vrhunskih plezalcev.²⁸

Posebno filozofijo ekstremnega plezanja je v Skalo prinesel filozof in psiholog Klement Jug, ki ga je načelo premagovanja ovir: "Kjer je volja, tam je pot!" komaj 26-letnega pognala v smrt v severni steni Triglava. Plezanje je postajalo tekmovalni šport. Nepremagljivih ovir ni bilo več, le večji ali manjši plezalski "problemi". Skalaši so hitro osvojili skoraj vse "zimske" vrhove in začeli premagovati tudi že "zimske" stene. Že leta 1921 so organizirali prvo jugoslovansko smučarsko tekmo v Bohinju. Skala je bistveno pripomogla k temu, da je smučanje postalo takorekoč slovenski narodni šport. Skalaši so do druge svetovne vojne v domačih stenah rešili večino največjih plezalskih problemov. Vzpon Jože Čopa in Pavle Jesih po osrednjem stebru triglavske stene leta 1945 je pomenil vrhunec in hkrati labodji spev predvojne plezalske generacije.²⁹

III.

Večjo organizacijsko prelomnico kot leto 1918 je pomenilo leto 1945. Komunisti so najprej naredili organizacijski rez. Tako ni bilo treba čistiti članstva stare organizacije. Ustanovili so Planinsko društvo Slovenije, ki je bilo najprej vključeno v Fizikulturno zvezo Slovenije. Leta 1945 je kot petinštirideseti letnik Planinskega vestnika izšel Planinski zbornik, ki je uvodoma prinesel novo utemeljitev delovanja sicer starega predsednika Pretnarja. Spretno je poudaril pomen organizacije za "obrambo slovenske zemlje pred brutalnim navalom germanizacije" in dejstvo, da je SPD dobila "povsem prirodno, brez umetnega vpliva ali pritiska, značaj in obseg množične ljudske organizacije. Zdi se, da tiči prav v tem rešitev uganke, zakaj se je SPD v 52 letih svojega obstoja na najrazličnejših toriščih alpinističnega udejstvovanja in v množičnem obsegu, ki je v predvojni dobi presegel 12.000 aktivnih članov, razvijalo vseskozi po evoluciji in ne

²⁸ Stoletje v gorah, str. 25-31.

²⁹ Stoletje v gorah, str. 183-185.

revoluciji. V tem je tudi razlog zakaj je dalo slovensko planinstvo v najusodnejših trenutkih narodne osvobodilne borbe veliko število borcev na bojišče in v aktivno ilegalno delo ter nosilo hude krvave in materialne žrtve.”³⁰

Kljub temu planinci niso mogli povsem mimo revolucije. Naslednje leto, 1946, ni več izhajal Planinski vestnik, temveč novo glasilo “Gore in ljudje”, ki je poudarjalo množičnost pohodov in vzponov ter vseljudski značaj planinstva. “Naše glasilo moramo postaviti na trdno osnovo v ideološkem in estetskem pogledu.”³¹ V okviru Fizkulture zveze Slovenije je v prvem polletju 1947 delovalo 29 planinskih skupin v LR Sloveniji in 9 v Slovenskem Primorju, skupaj 38.³² Ta organizacija je še povsem temeljila na predvojni tradiciji, pa tudi druge organizacijske novosti se niso obnesle. Četrty letnik nove revije so spet preimenovali v Planinski vestnik, kot glasilo odbora za planinstvo in alpinistiko Fizkulture zveze Slovenije. Odtlej je nosil dvojno štetje: letnik 1948 je bil IV. in XLVIII. hkrati. Junija istega leta so tudi novo “revolucionarno” organiziranost planincev, ki so v prvih povojnih letih sestavljali samo nekakšne odseke fizkulturnih društev, spet organizacijsko osamosvojili. Ustanovili so Planinsko zvezo Slovenije, ki uspešno deluje še danes. Mesec dni kasneje je bila v Beogradu ustanovljena še Planinska zveza Jugoslavije.³³

Še pred tem pa je 3. redna letna skupščina Odbora za planinstvo in alpinistiko FZS januarja 1948 sprejela petletni plan svojega razvoja. “Petletni načrt razvoja naše celotne fizkulture daje planinstvu v LR Sloveniji poseben poudarek in posebne naloge. Planinci naj bi namreč po načrtu tvorili sorazmerno najmočnejšo skupino med vsemi fizkulturnimi grupacijami (konec petletke naj bi predstavljali 25% vseh fizkulturnikov). Število članstva naj bi do takrat naraslo na 20.000. Številčni razvoj vrhunškega kadra planincev, naših alpinistov, seveda ne bo tako velik... Vzgoja 400 izvežbanih alpinistov in 30 še sposobnejših inštruktorjev predstavlja tedaj za nas še težjo nalogo kot 20.000 planincev v petih letih.”³⁴ Kot vse podobne organizacije so načrt seveda znatno presegli. Velja pa opozoriti na to, da ob nenehnem poudarjanju množičnosti niso opustili vzgoje vrhunskih plezalcev. Že poročilo na prvem plenarnem sestanku PZS, konec leta 1948, je hvalilo organizacijo: “Danes imamo 12 alpinističnih odsekov s 120 člani in 197 pripravniki. V prihodnjem letu bomo dvignili število članov najmanj za sto, kajti naša osnovna naloga je, razviti alpinizem do najvišje možne mere... Na lanski skupščini smo se obvezali zvišati število članov (PZS) na 11.000. To obveznost smo prekoračili za okrog 4.000, ker imamo danes 15.754 članov. po petletnem načrtu planinske organizacije naj bo v letu 1949 - 17.000 članov, 200 alpinistov in 45 društev.”³⁵ Res je naslednje leto delovalo že 43 društev, včlanjenih pa je bilo že skoraj 34.000 članov, leto kasneje, 1950, pa že skoraj 58.000 članov, pri čemer so bili šteti tudi mladinci in pionirji. V začetku petdesetih let je kampanja za vključevanje očitno nekoliko ponehala. Število članov je leta 1952 spet padlo na 36.700 (samo odraslih 25.600). Kljub velikemu padcu je bilo število odraslih članov v petdesetih letih v primerjavi s predvojnimi članstvom za slo-

³⁰ Dr. Jože Pretnar, Bodoča pota slovenskega planinstva, Planinski zbornik 1945, str. 5

³¹ Tovariši planinci in planinke!, priloga reviji Gore in ljudje, I/1946

³² Gore in ljudje, II/1947

³³ Ustanovna skupščina “Planinske zveze Slovenije”, PV, IV.-XLVIII./1948, str. 268; Skupščina planinske zveze Jugoslavije, prav tam, str. 273.

³⁴ PV, XLVIII/1948, str. 47.

³⁵ Plenum PZS, PV, XLIX/1949, str. 27.

venske razmere visoko.³⁶

Ne glede na to, pa je skoraj ves povojni čas število članov še vedno postopoma naraščalo. K temu je nedvomno pripomogla ideološka opredelitev in propaganda, gotovo pa tudi temu primerna materialna podpora. Na kongresu Planinske zveze Jugoslavije leta 1964 v Ljubljani je njen predsednik dr. Marijan Breclj potrebo po učinkovitejšem razvoju planinstva utemeljeval z besedami: "...zaradi hitrega družbenega in ekonomskega razvoja, predvsem pa zaradi industrializacije... (je) potrebno delovnemu človeku zagotoviti take oblike psihične in fizične rekreacije, ki so mu dosegljive v čim večji meri."³⁷

Tako je članstvo do leta 1962 spet naraslo na 57.000, od tega je bilo odraslih članov 33.000. Leta 1980 je članstvo PZS prvič preseglo mejo 100.000 in doseglo višek leta 1989 s 114.207 prodanimi članskimi znamkicami in okrog 180 planinskimi društvi. Članstvo drugih jugoslovanskih planinskih zvez je začelo upadati že nekaj let prej, tako da je tega leta PZS presegla polovico vseh organiziranih planincev v Jugoslaviji.³⁸ Leto 1990 je bilo zadnje, ko je PZS plačalo članarino več kot 100.000 ljudi. Od takrat je članov vsako leto manj, leta 1993 jih je bilo le še 87.500.³⁹

Takoj po oboroženem spopadu JLA in Teritorialne obrambe Slovenije konec junija 1991 je predsednik Planinske zveze Jugoslavije Tomaž Banovec v Beograd sporočil svoj nepreklicni odstop s predsedniške funkcije, 2. julija 1991 pa je tudi predsedstvo PZS sklenilo prekiniti vse stike s PZJ. PZS je namreč že leto pred tem zaprosila za samostojno članstvo v mednarodnem alpskem združenju UIAA.⁴⁰

IV.

Kljub nacionalizmu kot najpomembnejši motivaciji in glavnemu pobudniku v planinski organizaciji njenih prvih desetletij, so se že od samega začetka zavedali tudi gospodarskega vidika gorskega turizma. Že v prvi letnik Planinskega vestnika je Ivan Vdovič zapisal: "Skrb naša mora biti, da zvedo kolikor daleč mogoče tudi tujci o naših krasotah, poleg tega pa tudi, da se uverijo o naši gostoljubnosti in miroljubnem značaju našem. Tujci pa prinašajo v dežele, kamor zahajajo, denar - najlepši dokaz za to nam je bogata Švica - in naravna lepota naših pokrajin more tudi nam postati vir blagostanja."⁴¹

Kot smo že omenili je SPD do prve svetovne vojne zgradilo 37 planinskih koč in zavetišč. Ker je bilo treba marsikatero v začetku slabo postavljeno kočo graditi večkrat je bilo v začetku poletja 1914 pod okriljem SPD v naših gorah okrog 30 oskrbovanih koč ter 12 v lasti Nemškega in avstrijskega planinskega društva. Po nočitveni zmogljivosti in udobju so bile seveda bolj skromne. Leta 1913 je Osrednje društvo SPD kupilo hotel Zlatorog ob Bohinjskem jezeru. Zaradi narodnoobrambnega pomena in nemške konkurence je bila gradnja večinoma usmerjena v visoke gore, zlasti okrog Triglava pa tudi drugod v Julijcih, Kamniško-savinjskih Alpah in Kravankah.

Z novimi državnimi mejami po prvi svetovni vojni je SPD izgubilo 5 koč. V prvih

³⁶ Statistika članstva planinskih društev v razdobju 1946-1952, Priloga 7. št. PV, 1953.

³⁷ Dr. Marijan Breclj o planinstvu in njegovi vlogi v socialistični družbi, PV, 1964, str. 193.

³⁸ Poročilo UO PZS za izredno skupščino 27. 1. 1963, PV, 1963, str. 196; Članstvo, PV, 1981; Vse manj planincev v državi, PV, 1991, str. 45.

³⁹ 87 515 slovenskih planincev, PV, 1994, str. 205.

⁴⁰ PZS prekinja vse stike s PZJ, PV, 1991/9, str. 369.

⁴¹ Ivan Vdovič, "SPD" z ozirom na naše narodno gospodarstvo, PV, I/1895, str. 87.

letih po vojni je bil ves gospodarski potencial organizacije usmerjen v obnovo koč v Julijcih in Kravankah, ki so jih opustošili vojaki. Gradnja novih koč se je z večjim zamahom začela šele leta 1924 in do druge svetovne vojne je bilo zgrajenih kar 42 novih planinskih postojank. Vendar so podružnice SPD gradile največ na nižjih hribih in priljubljenih izletniških točkah po vsej takratni Sloveniji od Pohorja do Bele krajine ter po alpskih dolinah. Povečali so Dom v Kamniški Bistrici (1929), zgradili koč (1925) in velik Aleksandrov dom (1932) v Logarski dolini. Poleg hotela Zlatorog je SPD najelo še hotel sv. Janez ob Bohinjskem jezeru. Oba sta društvu prinašala lepe dohodke, ki jih je rabilo za gradnjo in vzdrževanje drugih koč. Velike investicije so bile zlasti dodatno poslopje ob Zlatorogu, novi Dom v Kamniški Bistrici in Dom na Krvavcu, ki so ga izsilili vse bolj številni ljubitelji smučanja. Po Krvavcu se je smučanje razširilo še na Veliko Planino, v Kranjsko goro in Planico. Leta 1934 pa je Skala dogradila svoj Skalaški dom na Voglu in odprla nove visoke terene zimskemu turizmu.⁴²

Splošno širitev turizma v Alpah je leta 1933 utemeljeval predsednik Zveze za tujski promet za Slovenijo (ustanovljena 1905), dr. Rudolf Marn. Zveza je namreč od leta 1928 izdajala ilustrirano propagandno revijo "Slovenija", kjer je 4/5 ilustracij predstavljalo prav slovenski gorski svet, le 1/5 pa mesta in zdravilišča. To naj bi po Marnu dokazovalo, da so najuspešnejše propagandno sredstvo za tujski turizem v Sloveniji planine. Tudi med slovenskimi letoviškimi kraji naj bi bila najbolj obiskana gorenjska letovišča, saj gorski vrhovi uspešno pomirjajo tudi tiste živčno prenapete in utrujene, ki jih gledajo iz vznožja.

"Če bi stali na Veliki planini ali na Pokljuki udobni hoteli in bi bil dostop do njih lahek, bi bili ti hoteli v sezoni kakor tudi pozimi vedno napolnjeni... Avtomobilske ceste in žične vzpenjače na naše planine bodo tudi naš tujski promet izdatno izpreobrnil in ga usmerile z gorskega podnožja na višino." Zato naj bi bila tujski promet in planinstvo vedno bolj povezana in je imela Zveza za tujski promet že od ustanovitve v odboru tudi predstavnika SPD, s katerim je zgledno sodelovala.⁴³

V začetku leta 1941 je bilo na ozemlju takratne Slovenije 63 planinskih postojank, kar 18 od teh je upravljalo Osrednje društvo v Ljubljani.⁴⁴ V drugi polovici 20. let so imele koč in hoteli SPD dobrih 700 postelj v sobah in približno še toliko skupnih ležišč.⁴⁵ Za leto 1939 sem žal našel podatke samo za 45 koč, ki so bile v oskrbi podružnic SPD in manjkajo podatki za 18 večjih koč ter hotel Zlatorog v oskrbi Osrednjega društva. Vendar se vsaj število postelj v sobah, predvidoma ni veliko razlikovalo od tistega iz leta 1925, ko jih je bilo 428. Koče podružnic SPD brez koč osrednjega društva so torej pred drugo svetovno vojno premogle 282 sob s 720 posteljami in 706 skupinskih ležišč. Samo število postelj v sobah se je od leta 1928 povečalo za 427 ali skoraj za 250%.⁴⁶

Okroglo bi lahko ocenili, da je imelo SPD pred drugo svetovno vojno okrog 2300 nočitvenih zmogljivosti.

Med drugo svetovno vojno je bilo požganih ali porušanih kar 45 planinskih postojank.

⁴² Mlakar, str. 401-405, 486-492.

⁴³ Dr. Rudolf Marn, Tujski promet in planinstvo, PV, 1933, str. 182-183.

⁴⁴ Stoletje v gorah, str. 156.

⁴⁵ Pregled poseta planinskih koč SPD, ki so v oskrbi osrednjega odbora SPD v Ljubljani, v letu 1925, PV, 1926, str. 23; Poset planinskih koč podružnic SPD v letu 1928, PV, 1929, str. 237.

⁴⁶ Poset postojank podružnic SPD v letu 1939, PV, 1940, priloga med str. 232 in 233; Poset planinskih koč podružnic SPD v letu 1928, PV, 1929, str. 237.

jank. Uprava novega, Planinskega društva Slovenije, je leta 1946 prijavila za 37 milijonov dinarjev vojne škode. V prvih desetih letih po vojni so lahko obnovili samo 9 poškodovanih koč, 32 postojank so morali na ruševinah starih zgraditi na novo. Čas velikega graditeljskega in ideološkega elana pa je do leta 1955 prinesel kar 56 planinskih postojank na novih lokacijah. "Delovnemu ljudstvu" je bilo treba kar najhitreje omogočiti izlete na bližnje gore, "ker je bil obisk oddaljenih gora ob koncu tedna zaradi delovnega časa in slabih prometnih zvez skoraj nemogoč."⁴⁷

Od začetka 80. let je v Sloveniji v sezoni odprtih že okrog 160 planinskih domov, koč in zavetišč (leta 1980 jih je bilo 159, leta 1992 pa 162), ki imajo več kot 3000 postelj v sobah in prek 2400 skupinskih ležišč; skupaj lahko prenočijo okrog 5600 gostov. Po drugi svetovni vojni je bilo odprtih 93 planinskih postojank na krajih, kjer jih prej ni bilo. Po splošnem mnenju jih je dovolj. Vodstvo PZS danes odsvetuje gradnjo tam, kjer so sedanje med seboj oddaljene manj kot tri ure hoda.⁴⁸

Obisk gora je precej bolj nestabilen dejavnik. Kaj pomeni zadnjih 100 let npr. pri obisku naše najbolj obiskane gore, Triglava, nam pove primerjava med 223 vpisanimi obiskovalci leta 1895, 4000 obiskovalci leta 1922 in 15.000-20.000 obiskovalci letno v zadnjem času.⁴⁹ Obisk vseh planinskih postojank SPD skupaj je v obdobju med obema svetovnima vojnima naraščal mnogo hitreje kot članstvo v planinskih društvih. Leta 1924 so našli 42.400, leta 1939 pa že 95.000 obiskovalcev. Največje povečanje obiska v slovenskih hribih in gorah beležimo v prvem desetletju po drugi svetovni vojni, ko je bila spričo diriganega navdušenja nad tovrstno rekreacijo najhitrejša tudi rast članstva v planinskih društvih in gradnja planinskih koč. Od 88.700 obiskovalcev planinskih postojank v letu 1947 je število v letu 1955 poskočilo na 422.000 obiskov.⁵⁰

Drugo povojno obdobje v razvoju PZS in gorskega turizma v Sloveniji lahko omejimo na dvajsetletje od 1955 do 1975. V tem času so se veliko izboljšale možnosti za obisk gora: skrajšal se je obvezni delovni čas, podaljšali so se dopusti, zvišala se je življenjska raven, zlasti prometne zveze, individualni avtomobilizem in družinske finančne možnosti. Leta 1975 so tako našli že 1.065.000 obiskovalcev v planinskih postojankah, kar je glede na leto 1955 pomenilo indeks rasti 252.⁵¹

⁴⁷ Stoletje v gorah, str. 157.

⁴⁸ Pregled obiskov planinskih postojank leta 1980, PV, 1981/5, priloga; Stoletje v gorah, str. 170.

⁴⁹ Po oceni Janka Rekarja, oskrbnika Triglavskega doma na Kredarici.

⁵⁰ PV, I/1895, str. 170; PV, XXIII/1923, str. 39; Stoletje v gorah, str. 151, 156.

⁵¹ Zelo zanimivo poročilo in analizo o prometu v slovenskih gorah je Upravni odbor PZS objavil za izredno skupščino PZS januarja 1963. Leta 1961 je bil obisk v gorah glede na prejšnja leta seveda rekorden. Planinske postojanke so zabeležile skoraj 800.000 obiskov in 142.000 nočitev. V dohodkih je skoraj 50% predstavljala hrana z napitki (124.170.000 din), takoj za hrano pa so koče največ iztržile z vinom (92.942.000 din ali 279.092 litra); daleč za "vinskimi" dohodki so bili dohodki od žganih pijač (33.625.000 din), piva (30.629.000 din), šele potem brezalkoholne pijače (25.980.000 din), nočitve (22.050.000 din) itd. Zgovorni tabeli je sledil še bolj zgovoren komentar: "Preseneča poraba vina, saj znaša povprečno 0,35 litra na obiskovalca, pač pa je potrošnja vina v visokogorskih postojankah minimalna in se giblje od 0,08 do 0,15 litra. V nižinskih postojankah je potrošnja gostinsko povprečna, v sredogorskih kočah pa je sorazmerno zelo visoka in v nekaterih takih kočah doseže pijančevsko povprečje 1,25 litra. To kaže, da društva nočejo razumeti pravega namena in pomena planinstva, Rentabilnost koč in društev se ne sme reševati z alkoholom. Zato menimo, da je prav, če občinski ljudski odbori oproščajo planinska društva oz. postojanke plačila dopolnilnega prispevka na promet alkoholnih pijač le, če imajo postojanke res planinski značaj..." UO PZS je namreč ugotavljal, da društva niso upoštevala sklepa skupščine PZS o obvezni podražitvi vina in določitvi njegove prave ekonomske cene. Povprečna cena vina v kočah leta 1961 je bila 300 din za liter. PV, 1963, str. 196.

Po letu 1975 se mreža planinskih postojank ne širi več tako intenzivno. Ob gradnji novih koč je bilo v tem času manjše število koč zaradi zmanjšane obiska tudi zaprtih. Več dela je z vzdrževanjem, posodabljanjem in širitvijo obstoječih objektov v okviru PZS. Letni obisk, ki ga je sicer nezanesljivo mogoče prešteti po vpisnih knjigah, se je do srede osemdesetih let dvignil še za okrog 70%. Po podatkih PZS pa se zadnja leta giblje spet med 1.050.000 in 1.150.000 obiskovalci letno, kar pomeni, da je padel na raven izpred dvajsetih let.⁵²

Tudi po podatkih Statističnega urada republike Slovenije nočitve turistov po planinskih domovih in kočah od leta 1986 padajo s 164.600 omenjenega leta, na 91.500 leta 1990, vse do 77.300 leta 1992, ko se je število začelo spet nekoliko dvigovati na 85.800 v naslednjem letu in spet 79.000 leta 1994. Tudi tujih državljanov je prenočevalo v slovenskih gorah največ leta 1986, namreč 15.600 ali skoraj 10%. Leta 1991 je delež tujcev zaradi negotovih razmer razumljivo padel na manj kot 2% (1600), leta 1994 pa je bil že čez 15% (12.000). V primerjavi s prenočevanji v drugi turistični ponudbi v Sloveniji je leta 1994 prenočevanje v planinskih kočah in domovih doseglo le 1,35%, glede tujih državljanov pa je bil ta delež še manjši in ni dosegel niti polovice odstotka.⁵³

Če torej kaj veljajo stari pregovori ("Gora ni nora, nor je tisti, ki gre gor!") in zgoraj omenjene številke, ni več dvoma, da smo Slovenci nori.

⁵² Stoletje v gorah, str. 159, 165; ustni vir Danilo Sbrizaj, PZS.

⁵³ Statistični letopis Republike Slovenije 1995, Ljubljana 1995, 26.17, str. 393; Statistični letopis R Slovenije 1990, Ljubljana 1990, 21-9., str. 399.

Bojan Balkovec

IZ ZGODOVINE TURISTIČNE PROPAGANDE

Za uspešno turistično gospodarstvo je pomembna tudi propaganda. Tega so se zavedali tudi v preteklosti, ko turizem še ni bil tako pomembna gospodarska panoga kot je danes. Arhiv Slovenije hrani tudi gradivo VIII. oddelka banovinske uprave, kjer najdemo 18 škatel gradiva o turizmu. Tu je shranjeno gradivo Jugoslovanskega generalnega komisariata za promet in turistik, in njegovih različnih naslednikov, od Zveze za tujski promet v Sloveniji, s sedežem v Ljubljani, prek Tujsko prometne zveze Maribor, do Banovinskega turističnega sveta. Najrazličnejše oblike turistične propagande so poznali že v času Avstro-Ogrske, tako da so po prvi vojni le nadaljevali z delom.

Ohranjeno gradivo obsega ves čas stare Jugoslavije. Žal pa je razdrobljeno in nepopolno. Zato lahko tudi propagandi sledimo le občasno in nepovezano. Med gradivom prevladujejo najrazličnejši dopisi, tudi taki, ki omenjajo propagando. To so dopisi v zvezi z vodiči in drugim propagandnim materialom. Tudi iz tega gradiva lahko razberemo načrte in njihovo realizacijo na propagandnem področju. Seveda bi bilo lažje, če bi bile ohranjene vse seje vodstvenih organov osrednjih turističnih organizacij. Žal je ohranjenih le nekaj zapisnikov sej ravnateljstva Jugoslovanske zveze za tujski promet v Sloveniji in nekaj zapisnikov sej banovinskega turističnega sveta. Banovinski tujsko prometni svet je bil, kot del oddelka za trgovino obrt in industrijo, posvetovalni organ za vsa turistična vprašanja. Med drugim je dodal mnenje o turistični propagandi.¹ Pri njegovih zapisnikih manjka najzanimivejše gradivo, saj npr. pri zapisniku II. zasedanja omenjenega sveta ni priloge s poročilom o propagandnem delu.² Vpogled v propagando nam dajejo tudi nekateri pregledi porabljenih proračunskih sredstev, ki so ohranjeni za prvih nekaj let stare Jugoslavije. O stroških za izdajo posameznega vodiča ali drugega materiala pa zvemo pri vsakem posebej.

Že omenjene turistične organizacije in različna krajevna turistična in olepševalna društva so med svoje naloge štela tudi propagando. Leta 1938 izdani *Pravilnik o sestavi in delovanju krajevnih občinskih turističnih odborov na področju Dravske banovine*, v drugem členu med nalogami krajevnih odborov navaja tudi ustanovitev posebnega sklada za pospeševanje turizma.³ Isti pravilnik nam tudi pove, kako naj se vrši propaganda. Društvo "vrši turistično propagando potom tiska in turističnih organizacij v tuzemstvu in inozemstvu, izdaja reklamni prospekt kraja (vsaj v obliki letaka) ter druge turistične publikacije, fotografije, itd."⁴

Turistični delavci in tudi upravni organi so se zavedali, da mora biti propagandno gradivo pripravljeno in izdelano kar najbolje. To je veljalo za vse tovrstno gradivo od plakatov prek brošur do vodičev. Rudolf Badjura, avtor večih vodnikov, je pogosto opozarjal na nujnost zemljevidov v vodnikih oz. na njihovo kvaliteto, ki mora zado-

¹ Arhiv Slovenije, banovina VIII. oddelk, (dalje AS), škatla I, arhivska enota (dalje ac) 9.

² AS, škatla 10, ac 270.

³ Dopis 6486/13 12. december 1938, ki ga je vsem sreskim načelstvom poslala Kraljeva banska uprava Dravske banovine VIII. oddelk. AS, škatla I, ac 1.

⁴ Prav tam.

voljiti tudi najzahtevnejšega turista.⁵ Spregledali niso najmanjše podrobnosti. Tako so izdali navodila, naj otroke naučijo kontaktirati s tujci in lepega vedenja, saj to tudi vpliva na turizem.⁶ Zbornica za obrt in trgovino je leta 1932 razmišljala tudi o možnosti reklamiranja na hrbtih kuvert poslovnih pisem, kar so poznali v tujini. Ministrstvo za promet je predlog zavrnilo.⁷ Nekajkrat naletimo tudi na pobude za skioptična predavanja.⁸ Državni organi so tudi želeli imeti pregled nad izdanim propagandnim gradivom.⁹ Sredi decembra 1932 je banska uprava zahtevala od vseh sreskih načelstev, naj po en izvod brošur, prospektov in spisov o propagandi posameznih krajev pošiljajo na oddelek VIII-Tujsko prometni svet.¹⁰

Junija 1935 je Kraljeva banska uprava Dravske banovine poslala sreskim načelnikom dopis o opozorilu notranjega ministrstva o pritožbah domačih in tujih turistov na napake v prospektih, brošurah in vodičih. Šlo je za jezikovne in vsebinske napake ter slabe fotografije. Sreski uradi naj bi izdajatelje ponovno opozorili, da so dolžni propagandni material dostaviti v pregled odseku za turizem ministrstva za trgovino in industrijo ali trgovinskemu oddelku Kraljeve banske uprave dravske banovine v Ljubljani ali pristojnima zvezama (Zveza za tujski promet v Sloveniji v Ljubljani in Tujsko prometni zvezi v Mariboru). Podobno vsebino ima okrožnica Kraljeve banske uprave dravske banovine iz 20. januarja 1936.¹¹

V predlogu načrta organiziranja društvenih potovanj je bila tudi propaganda. Kot pomembno propagandno sredstvo je omenjal prospekt. Prospekt, ki reklamira potovanje mora biti pravočasno natisnjen. Vsebovati mora ime organizatorja, cilj in čas potovanja, kratek program, z natančnimi voznimi redi, vse cene za prenočišča, hrano, izlete in ostale usluge. Nujno je navesti rok prijave in prostor, kjer jih sprejemajo. Turiste je potrebno opozoriti tudi na pogoje, ki jih morajo izpolniti pred potjo. Omenjeni načrt je med načine propagande uvrstil poleg plakatov še platnene izveske prek ulic, lepo urejene najrazličnejše izložbe, časopisne novice, novice na radiju, diapozitive v kinematografih in pisma najrazličnejšim posameznikom in društvom. Časopisne novice naj bi posredovali prek agencije Avala, presbiroja oz. s pomočjo znanih novinarjev. Pri tem načrt opozarja, da je potrebno uredništvom v primeru pisanja o izletih, poslati vabilo na brezplačno udeležbo na izletu.¹² Banska uprava je v zvezi s propagando leta 1936 poslala vsem sreskim načelstvom obvestilo, da je potrebno vse propagandno gradivo pred tiskom poslati v cenzuro "*v izogib škodljivih posledic za uspeh naše turistična propagande in tujskega prometa.*"¹³ Dodati moram, da je dopis nastal na osnovi sporočila notranjega ministrstva.

Turistični vodiči, prospekti in brošure so bile tiskane v različnih jezikih. Najpo-

⁵ AS, škatla 11, ae 287.

⁶ AS, škatla 6, ae 144.

⁷ AS, škatla 15, ae 360.

⁸ Pobuda za skioptična predavanja za poživitev turizma (24. april 1924). AS škatla 4, ae 95.

⁹ Dopis 21. julija 1933, o obveznem pregledu propagandnega gradiva pred njegovo javno rabo. Ohranjen je tudi prepis dopisa Ministrstva na to temo z 10. julija 1933. AS, škatla 13, ae 322.

¹⁰ AS, škatla 15, ae 357. Primerkov gradiva ni med gradivom.

¹¹ Dopis Kraljeve banske uprave Dravske banovine sreskim načelnikom, vodji sreske izpostave Škofja Loka, upravniku policije v Ljubljani in predstojnikoma mestne policije v Mariboru in Celju, 20. junij 1935 AS, škatla 9, ae 266.

¹² AS, škatla 1, ae 12.

¹³ Prav tam.

gostejši so bili slovenski oz. srbohrvaški jezik ter nemščina. Pogosto češčina. To kaže na večji interes privabiti tuje turiste predvsem iz sosednjih dežel. Nekajkrat naletimo na francoščino, kot npr. v predlogu proračuna za leto 1923-24.¹⁴ Rudolf Badjura je leta 1925 pripravljajl Vodnik po Jugoslaviji. Predlagal je, da se tiska v srbohrvaški, nemški, češki in angleški ali francoski verziji. Zanimiv je pripis, da Francozi ne potujejo mnogo, Angležu pa je to v krvi, kar je namigovalo na potrebo po angleški namesto francoski verziji.¹⁵ Vendar je bil ta namig osamljen, saj dokumenti kažejo, da so bili francoski teksti vseeno številčnejši. Na različne druge jezike naletimo redkeje. Podroben pregled izdelanega in uporabljenega propagandnega gradiva iz leta 1935 nam npr. pove tudi, v katerih jezikih je bilo gradivo tiskano. Poleg že omenjenih najdemo tudi poljski, bolgarski, nizozemski, madžarski jezik in celo esperanto.¹⁶ V tem pregledu pri mnogih izdajah naletimo na srbohrvaški jezik, ni pa slovenskega. Med tujimi jeziki je po številu izvodov daleč pred vsemi nemščina, sledi češčina in nato francoščina.

V zvezi z jezikom še zanimiva opazka. Kraljeva banska uprava dravske banovine je na nekem mestu naročala vsem podrejenim načelstvom, da morajo s turisti najprej stopiti v stik v državnem jeziku in šele, če turist tega ne razume, še v njemu razumljivem jeziku. Povod za to so bile pritožbe tujih turistov, da jih uradniki ne nagovarjajo v državnem jeziku, temveč kar direktno v tujem, običajno nemškem.¹⁷

Aprila 1922 je bil generalni komisariat za tujski promet v Sloveniji preoblikovan v Jugoslovansko zvezo za tujski promet v Sloveniji.¹⁸ Ob tem je bila nekaj kasneje izvedena tudi revizija finančnega poslovanja. Tako si lahko za čas od novembra 1918 do konca leta 1923 ogledamo finančno plat propagande. Od 1. novembra 1918 do 30. junija 1919 so med prihodke uvrstili tudi 7130,72 kron od prodanih propagandnih brošur in 143 kron od prodanih razglednic in tiskovin. Skupnih prihodkov je bilo 52.042,57 kron. Ob enakih izdatkih so 87,50 kron porabili za nakup razglednic, 4703,20 kron za reklame, anonce in inserate, kakor so takrat rekli oglasom, 196 kron za fotografije, okvirje in klišee in 7306,72 kron za reklamne brošure.¹⁹ Naslednje poročilo zajema drugo polovico leta 1919. Med 68745,2 kron prihodkov so uvrstili tudi 4158,07 kron od prodanih razglednic in kažipotov.²⁰ Za reklame, anonce in inserate so porabili 10.073,32 kron in za fotografije in slike 4488,18 kron od skupno 68.745,2 kron stroškov. V letu 1920 so med 163974,31 kron prihodkov uvrstili le 7468,78 kron za prodane razglednice in kažipote. Med enako skupno vsoto stroškov najdemo 3113 kron za reklame, 2833,87 kron za fotografije ter slike in 12.151,80 kron za kupljene razglednice, kažipote in albume.²¹ Leta 1921 so s prodajo razglednic in kažipotov zaslužili 9454,47 kron. O porabi sredstev v tem letu pa obstajajo dvojni podatki. V Bilanci za leto 1921 je navedeno, da so za reklame porabili 6860,85 kron, za fotografije in albume 222 kron in za nakup razglednic, kažipotov in albumov 16446,60 kron. V isti mapi najdemo tudi poročilo o delu Generalnega komisariata, kjer piše, da so za reklame porabili 8860,85 kron, za fotografije

¹⁴ AS, škatla 2, ae 38.

¹⁵ AS, škatla 5, ae 118.

¹⁶ Dopis Zveze za tujski promet v Sloveniji, 8. oktober 1935. AS, škatla 8, ae 250.

¹⁷ AS, škatla 14, ae 353.

¹⁸ Odlok št. 3632 omenjen v dopisu št. 422 z 18. maja 1922. AS, škatla 2, ae 19.

¹⁹ AS, škatla 2, ae 39.

²⁰ Zaslužili so tudi 13367 kron od Bled "Alp-auto", kar pa nisem ugotovil, kaj je. Prav tam.

²¹ Prav tam.

in slike 1222 kron in za nakup razglednic, kaŕipotov in albumov 14.446,60 kron.²² V prvem ŕtirimeŕeĉju leta 1922 so porabili za reklame 834,25 din, za razglednice in broŕure 39 din in za fotografije, kliŕeje ter slike 10 din. S prodajo razglednic so zasluŕili 59 din.²³ Od maja do decembra 1922 so za kaŕipote, broŕure razglednice in zemljevide porabili 4488,08 din. Reklame so jih stale 1842 din, fotografije 2174,40 din za vodiĉ Visions de Slovénie 10.000 din. Za reklamne namene so dobili 20 din, za prodane razglednice, broŕure, in zemljevide 2970,80 din in za prodane slike 13 din.²⁴ V prvih treh mesecih leta 1923 so za kaŕipote, broŕure, albume, razglednice in ĉasopisje porabili 922,75 din. Za reklame in tiskovine pa so porabili 51,45 din. Zasluŕek s prodajo razglednic in broŕur je znaŕal 346,50 din.²⁵ Ŗtevilke, ki so bile omenjene, med seboj teŕko primerjamo, saj je bila aktivnost v razliĉnih letih razliĉna. Nudijo le vpogled v finanĉno plat dela. Ob tem naj omenim, da je Jugoslovanska zveza za tujski promet v Sloveniji leta 1923 dobivala meseĉno 6250 din subvencije.

Propagandne akcije so bile pogosto povezane tudi s poveĉanjem ŕtevila turistov z nekega podroĉja. Tako so leta 1921 zabeleŕili porast hrvaŕkih turistov. Konec novembra istega leta so Druŕstvu za promet stranaca v Zagrebu poslali dopis z mnenjem o potrebi objavljjanja turistiĉnih novic iz Slovenije v uglednejŕih zagrebŕkih ĉasopisih.²⁶

Leta 1921 so bili izdani prospekt Bleda v srbohrvaŕĉini ter letaki in razglednice Vintgarja. V ĉasopisu Dom in Svijet in nekaterih drugih so bili objavljeni reklamni spisi. Ta ĉasopis se omenja tudi ŕe kasneje.²⁷ Material so poŕiljali tudi v Prago. Za reklamno broŕuro so pripravili tekst Fremdenverkehr in Slowenien. Broŕuro so nameravali izdati v nemŕĉini, ĉeŕĉini, francoŕĉini in angleŕĉini. Pripravljali so tudi vodnik po Sloveniji z naslovom Kaŕipota za Slovenijo.²⁸

Jesen 1922 je Jugoslovanska zveza za tujski promet v Sloveniji izdajala knjigo Visions de Slovénie, kjer so imeli teŕave s kritjem stroŕkov.²⁹ Po 10 knjig sta kupili zdraviliŕĉe Rogaŕka Slatina in Trgovska in obrtna zbornica.³⁰ Zveza se je tudi odloĉila izdati nov vodnik Bleda v enem jugoslovanskem in francoŕkem jeziku. V ĉeŕki jezik so nameravali prevesti Visions de Slovénie. Konec leta 1922 je ĉasopis Badezeitung prosil Jugoslovansko zvezo za tujski promet za pomoĉ pri izdaji posebne ŕtevilke za Slove-
nijo.³¹

V predlogu proraĉuna za finanĉno leto 1923-24 so v postavki reklamni stroŕki naŕetili:

Reklamni stroŕki

Plakati za Savinjsko dolino, Gornjo Savsko dolino in Vintgar 20.000 din

²² Prav tam.

²³ Prav tam.

²⁴ Prav tam.

²⁵ Prav tam.

²⁶ AS, ŕkatla 6, ae 153.

²⁷ Zapisnik 9. seje ravnateljstva Jugoslovanska zveza za tujski promet v Sloveniji 23.1.1923. AS, ŕkatla 2, ae 34

²⁸ AS, ŕkatla 2, ae 39.

²⁹ Proŕnja za nove dotacije na predsedstvo pokrajinske uprave dne 12. oktobra 1922. AS, ŕkatla 2 ae 25.

³⁰ Zapisnik 8. seje ravnateljstva Jugoslovanska zveza za tujski promet v Sloveniji 7.decembra 1922. AS, ŕkatla 2 ae 27.

³¹ AS, ŕkatla 2, ae 27.

Brošure

Savinjska in Logarska dolina 5.000

isto v francoščini 5.000

Ljubljana v francoščini 10.000

Štajerska kopališča (mali francoski prospekt) 5.000

Tabelarični pregled vseh slovenskih kopališč in letovišč 2.000

Razno

fotografije 5.000

skioptične slike 6.000

inserati in notice v razne tu- in ino- zemske časopise 5.000

sprejem odličnih gostov in korporacij 15.000

nepričakovani reklamni oglasi 4.000

novi klišeji 8.000

razstave 8.000

Skupaj so predvideli 280.785 din rednih izdatkov. 48.785 din bi bilo osebnih izdatkov (plače) in 232.000 materialnih stroškov med njimi 98.000 za reklamo. Načrtovali so tudi 141.358 din izrednih izdatkov, ki pa niso bili namenjeni reklamam.³²

Januarja 1923 so na seji ravnateljstva Jugoslovanske zveze za tujski promet v Sloveniji poročali, da je pripravljen francoski vodič in prospekti po Bledu. Pripravili so tudi pregled kopališč in zdravilišč. Načrtovali so tudi izid kažipota po Savinjski dolini.³³

Znani turistični delavec Krisper je na sejah Jugoslovanske zveze za tujski promet v Sloveniji spomladi 1923 predlagal izdajo kažipotov za Bled, Bohinj in Gornjo Savsko dolino v srbohrvaščini, kasneje pa tudi v francoščini. Prevedli bi le pomembnejši del kažipota.³⁴ Na eni od sej so se odločili za izdajo francoskega kažipota za Gorenjsko in srbohrvaškega za Gornjo Savsko dolino. Predračun za prvega je znašal 20.000 kron in za drugega 22.000 kron.³⁵ Septembra je glavni tajnik že poročal o plačilu računa za brošuro Gornja Savska dolina.³⁶ Istega leta je Badjura pisal tudi Vodnik po Karavankah.³⁷

Turistični delavci so se zavedali, da je potrebno reklamirati vse turistične kraje, ne le najpomembnejših. Tako je na seji tujsko-prometnih interesentov Štajerske v Celju 10. decembra 1923 predsednik Zveze za tujski promet in šef oddelka ministrstva za trgovino in industrijo dr. Rudolf Marn opozoril na nujnost intenzivnejšega reklamiranja Pohorja na Češkem. Sklenili so tudi izdati plakate Bleda, Bohinja in Zgornje Savske dolino in enega za Štajersko s posebnim poudarkom na Savinjski dolini.³⁸ Izdelali naj bi jih v umetniški šoli Probuda.³⁹

³² AS, škatla 2, ae 38.

³³ AS, škatla 2, ae 34.

³⁴ Zapisnik 11. seje ravnateljstva Jugoslovanske zveze za tujski promet v Sloveniji 26.2.1923. AS, škatla 2, ae 44.

³⁵ Zapisnik 12. seje ravnateljstva Jugoslovanske zveze za tujski promet v Sloveniji 6.3.1923. AS, škatla 2, ae 44.

³⁶ Zapisnik 18. seje ravnateljstva Jugoslovanske zveze za tujski promet v Sloveniji 17.9.1923. AS, škatla 6, ae 177.

³⁷ Zapis 20. novembra 1923. AS, škatla 5, ae 103.

³⁸ Zapisnik seje tujsko-prometnih interesentov, 10. december 1923. AS, škatla 5, ae 128.

³⁹ AS, škatla 10, ae 275.

Med gradivom najdemo tudi zanimive "cvetke". Tako je beograjsko ministrstvo pozivalo ljubljanski referat, naj pošlje material za reklamiranje na postajah in uradih Canadian Pacific Railway Company v Londonu. Plakate in brošure naj bi poslali direktno konzulatu SHS v Montrealu.⁴⁰ Isto ministrstvo je obveščalo ljubljansko izpostavo, da je potrebno določeno število člankov s fotografijami za na ladje, ki iz Amerike plujejo v Evropo.⁴¹

Najverjetneje leta 1924 je Badjura sodeloval tudi pri pripravi Narodne enciklopedije SHS. Predpostavljene je obvestil o predlaganih geslih za enciklopedijo. Predlagal je gesla, kjer bi predstavil mnoge planinske koče, turistične kraje, hribe, gore in toplice.⁴² O propagandi je pisal tudi septembra 1924. Takrat je med ustanove, ki skrbijo za turistično propagando, štel oddelek ministrstva trgovine in industrije (referat za tujski promet) s sedežem na Turjaškem trgu 3, Zvezo za tujski promet v Sloveniji povezano s pisarno Putnika na Aleksandrovi cesti 5, Slovensko planinsko društvo, s sedežem na Poljanski cesti 12, Turistovski klub Skala, ki je domoval v hotelu Tivoli in Jugoslovenski zimskosportni savez.⁴³

Konec leta 1923 in v začetku leta 1924 so na sejah ravnateljstva razpravljali o plakatih. Plakate je risal prof. Saša Šantel. Odločili so se natisniti 2000 plakatov Rogaške Slatine (po 500 v cirilici, češkem, nemškem in francoskem jeziku), 2000 Bled (po 400 v srbsčini, hrvaščini, češčini, nemščini in francoščini). Dele stroškov sta se odločili kriti županstvo Bled in ravnateljstvo državnega zdravilišča v Rogaški Slatini. Natisnili naj bi tudi plakate Bohinja in Gornje Savske doline ter Savinjske doline in Pohorja. Po 500 kosov v srbohrvaščini in po 250 v češkem in francoskem jeziku. Sklenili so izdati tudi brošuro o Bledu v nakladi 2000 kosov v srbohrvaškem, češkem in nemškem jeziku.⁴⁴ Februarja so govorili o skupnem reklamiranju v časopisih. Za to bi pooblastili agencijo Alome Company.⁴⁵

Rudolf Badjura je oktobra 1923 pisal ministrstvu v Beogradu. Opozoril je na svojo željo po čim boljših zemljevidih v bodočih vodnikih. Dopis je zanimiv tudi zaradi seznama vodnikov, ki jih je imel Badjura v načrtu. Omenjal je vodnike:

Slovenija. I. Triglav (slovenski)

Slovenija. II. Savinjske in Kamniške Alpe (slovenski)

Slovenija. III. Karavanke (Posavje in Podravje) (slovenski)

Slovenija. IV. Dolenjsko in Notranjsko (slovenski)

Slovenija. V. Zasavje (slovenski)

Slovenija. Bled in okolica (slovenski, srbohrvaški, nemški, češki)

Ljubljana. Načrt mesta z opisom (slovenski, srbohrvaški, nemški)

Maribor. Načrt mesta z opisom (slovenski, srbohrvaški, nemški)

Slovenija. V. Julijske Alpe (slovenski)

Slovenija (slovenski) - kot Vodič kroz Jugoslovenske Alpe

⁴⁰ Dopis iz maja 1923. AS, škatla 6, ae 162.

⁴¹ AS, škatla 7, ae 202.

⁴² AS, škatla 5, ae 117.

⁴³ Članek 15. septembra 1924. AS, škatla 5, ae 117.

⁴⁴ Zapisnik 22. seje ravnateljstva Jugoslovanske zveze za tujski promet v Sloveniji 19. december 1923. Zapisnik 23. seje ravnateljstva Jugoslovanske zveze za tujski promet v Sloveniji 23. januar 1924. AS, škatla 6, ae 168.

⁴⁵ Prav tam.

Slowenien (kot zgoraj)
 Slovenija (kot zgoraj, češki)
 Triglav. II. (srbohrvaški)
 Triglav. II. (nemški)
 Triglav. II. (češki)
 Slovenija (Vodič kroz Jugoslovenske alpe, druga izdaja)⁴⁶

Kasneje najdemo zapis, da naj bi vodniki Savinjske Alpe, Pohorje, Podravje in druga izdaja Vodič kroz Jugoslovenske Alpe izšli leta 1925.⁴⁷

Leta 1925 je Badjura pripravljajl Vodnik po Jugoslaviji. Obsegal naj bi okoli 400 strani formata 11 x 16 cm. Potrebne bi bile srbohrvaška, nemška, češka in angleška ali francoska izdaja. Tiskali naj bi po 5000 izvodov v vsakem jeziku. Pri bogati opremi (zemljevidi, slike) je opozarjal na nove Baedekerjeve in Meyerjeve vodnike. Predvideval je, da bi lahko izšli s srbohrvaško in nemško izdajo že leta 1927. Podrobno je razčlenjena tudi vsebina.⁴⁸

Nekajkrat naletimo tudi na tiskana poročila o delu v preteklem obdobju. Tako v poročilu za Generalno skupščino Zveze za tujski promet v Sloveniji za leto 1926 pišejo tudi o propagandi. Leta 1925 so porabili skoraj ves material in so ga morali ponovno natisniti. Slovenske turistične kraje so reklamirali v Nemčiji npr. z razstavo na velesejmu v Leipzigu. Propagandni material so poslali na velesejem v Lyonu, sodelovali so na turistični razstavi na Danskem, na velesejmu v Pragi, Bratislavi, sodelovali pri posebni številki časopisa L'Illustration, ki je bil posvečen YU, sodelovali pri izidu revije Central European Review. Konzulatoma v Angliji, Kanadi in ZDA so pošiljali material. Material so poslali tudi v J. Ameriko, kjer so dele objavili v dveh argentinskih časopisih. Pošiljke materiala so poslali tudi na Švedsko in Poljsko. Sodelovali so s turističnimi organizacijami v Švici (Reisezentral), Franciji (Exprinter, Compagnie Française de Tourisme), in navezovali stike z Nizozemsko in Belgijo. Na roko so šli tudi tujim publicistom, ki so obiskovali naše kraje. Sodelovali so pri tujih publikacijah. Nabavili so več lepih serij diapozitivov in klišejev.⁴⁹

V poročilu o delovanju Zveze za tujski promet v Sloveniji v letu 1927 so zapisali, da je skoraj že pošel Pregled važnejših kopališč in letovišč v Sloveniji v nakladi 15.000 (v nemški, francoski, češki, srbski in hrvaški verziji). Prav tako je skoraj že pošlo 6000 kosov propagandnega gradiva v nemščini. V tem letu so izdali Vodnik po Celju in okolici v nemščini. Naslednje leto so načrtovali izid vodnika po Ljubljani in Vodič po Primorju.⁵⁰

Leta 1928 so na nekaj sejah govorili o nujnosti izdajanja posebne revije o turizmu. Najprej so omenjali časopis z imenom Slovenija. 20. aprila 1928 pa je glavna skupščina Zveze za tujski promet v Sloveniji sklenila ustanoviti Tujsko prometni vestnik za

⁴⁶ Dopis 1. oktobra 1923. AS, škatla 7, ae 202. Januarja 1924 je Badjura pošiljal na različne naslove anketne liste za podatke potrebne za Vodnik po Sloveniji. AS, škatla 7, ae 205.

⁴⁷ AS, škatla 7, ae 206.

⁴⁸ Dopis Ministrstvu za trgovino in industrijo, odsek za turizem, v Beogradu. Poslano iz Ljubljane 8. maja 1925. AS, škatla 5, ae 118.

⁴⁹ Poročilo za Generalno skupščino Zveze za tujski promet v Sloveniji, ki je bila 10. junija 1927 v prostorih Zbornice za trgovino obrt in industrijo o delu v 1926. AS, škatla 2, ae 65.

⁵⁰ AS, škatla 11, ae 289.

Slovenijo.⁵¹

Rudolf Badjura je leta 1928 pripravljaj vodnik po Jugoslovanske Primorju. Marca 1928 si je o vodniku dopisoval s Putnikom v Beogradu.⁵² Putnik se je strinjal z izdajo vodnika. Izdali naj bi ga v nemškem in češkem jeziku. Badjuri naj bi pomagal še Drago Paulič. Delo naj bi dokončala v štirih mesecih.⁵³ Badjura je 30. oktobra odpisal, da ne more sprejeti pogodbe zaradi štirimesečnega roka, ki za njegov način dela ni sprejemljiv, in zavrača slabe karte.⁵⁴

Turistični delavci so za reklamiranje svoje dejavnosti uporabljali različne načine in priložnosti. Tako so ob velesejmu v Ljubljani jeseni 1931 načrtovali tudi tujsko-prometno razstavo. K pripravi in sodelovanju sta vabila pripravljajni odbor, njegov tajnik Narte Velikonja ter predsednik dr. Rudolf Marn.⁵⁵

Revija Die Heilquellen Europas je leta 1931 objavila stran o Sloveniji. Poleg splošnega opisa so predstavili Čateške toplice, Dobrno, Medijo-Izlake, Rimske toplice, Rimski vrelec, Rogaško Slatino, Slatino Radenci, Šmarješke toplice, Toplice na Dolenjskem in Laško. Besedilo so dopolnjevale slike.⁵⁶ Slovenija je bila istega leta omejena tudi v Reiseführer des Deutschen Automobilisten. Po odločitvi bana so naročili dve strani prispevka o Sloveniji.⁵⁷ Reklamni oglasi so bili objavljeni tudi v časopisu Reise- und Bäder-Anzeiger⁵⁸ in Deutscher Bergwerks Zeitung.⁵⁹

V dopisu Zveze za tujski promet v Sloveniji dne 8. oktobra 1935, je zapisano, da je bilo izdelanih prek 217.000 kosov propagandnega materiala. Propagandni material so izdajali turistične organizacije in društva, hoteli, toplice, penzioni, planinski domovi in drugi. Kdaj so izdali ta material, ni zabeleženo. Sklepam, da v prejšnjem letu. V prilogi je seznam za posamezne izdajatelje (naslov brošure, naklada, jeziki, stroški in ostanek naklade). Gradivo je bilo tiskano v slovenščini, srbohrvaščini (ločeno latinica in cirilica), češčini, poljščini, bolgarščini, francoščini, angleščini, esperantu, nemščini, pa tudi nizozemščini in madžarščini. Naklada je bila prek 344.000 kosov. Med jugoslovanskimi izdajami pogosto naletimo le na srbohrvaško izdajo brez slovenske. Naklada je bila med 2000 in 3000 kosi. Predvsem zdravilišča in Bled so imela večjo naklado, podobno kot nekatere izdaje, ki so pokrivalo vso Slovenijo (Pregled važnih lečilišč, kupališč i letovišč v Sloveniji - 30.000 kosov, enako Slovenija, Hotel Jekler na Bledu 20.000, Rogaška Slatina 12.000, Dobrna 10.000, Dolenjske Toplice 15.000, Maribor 25.000, Smuška karta Pohorja 10.000 in na Bledu Pension Mon plaisir 10.000, Grand Hotel Toplice 30.000.⁶⁰ Za Zbornik podatkov in gradiva v propagandne svrhe leta 1935/36 so zbrali podatke o izdanem propagandnem gradivu.⁶¹

⁵¹ Zapisnik 5. seje širšega odbora Tujsko prometne zveze za Mariborsko oblast, 11. december 1928. AS, škatla 2, ae 46. Dopis Zveze za tujski promet v Sloveniji, 19. maja 1928 velikemu županu Mariborske oblasti. AS, škatla 2, ae 52.

⁵² Dopis Putniku v Beograd, 13. marec 1928. AS, škatla 11. ae 287.

⁵³ Dopis Putnika iz Beograd, 27. oktobra 1928. AS, škatla 11. ae 287.

⁵⁴ AS, škatla 11, ae 287.

⁵⁵ AS, škatla 8, ae 245.

⁵⁶ AS, škatla 14, ae 337.

⁵⁷ Dopis 27. januarja 1931. AS, škatla 14, ae 341.

⁵⁸ AS, škatla 14, ae 348.

⁵⁹ Dopis 4. februarja 1931. AS, škatla 14, ae 355.

⁶⁰ AS, škatla 8, ae 250.

⁶¹ AS, škatla 17, ae 376. Ohranjeni so podatki, opisi in priloženi nekateri primerki gradiva za Maribor (reklame za Pohorski dom), Slovenske gorice vzhodni del (Ptuj, Haloze), Klimatsko zdravstveni dom kra-

V tridesetih letih so po podatkih v ohranjenem gradivu dvakrat pripravili tečaje za vodnike. Leta 1931 je bil enotedenski tečaj.⁶² Enako je bilo tudi leta 1939. Na takratnem tečaju v Mozirju je o propagandi govoril Josip Loos, ravnatelj Tujsko prometne zveze v Mariboru.⁶³ Žal podrobnosti o tem, kaj so vodnike učili ni.

Za konec naj omenim še pisanje Joža Rozmana iz Ljubljane. Opozarjal je predvsem na zanemarjanje domačega gosta in premalo atraktivno propagando (npr. avba, narodna noša, ki je ni nikjer videti).⁶⁴

Ohranjeno gradivo nam daje slutiti bogato dejavnost turistične propagande. Zato nam je lahko samo žal, da so ostali le posamezni drobci, ki jih lahko le zapišemo, ne moremo pa iz njih razbrati celotnega delovanja.

Ijice Marije, Pohorje, Maribor (2x), Smuk na Pohorju, Mariborska koča, Senjorjev dom na Pohorju, Novo mesto, Planina pri Sevnici, Krško, Cerknica (fotografija Cerknice), Ljutomer, Kostanjevica na Krki, Metlika, Prevalje, Dolenji Logatec, Slovenj Gradec, Ormož, Jesenice, Gornja Radgona, Guštanj, Tržič, Mozirje (prospekt), Ptuj (vodič), Višnja gora, Dravograd, Preddvor in Kokra, Marenberg, Kočevje, Ljubljana, Mošnje in Brezje, Celje (vodnik v nemščini), Vitanje, Slovenska Bistrica, Sevnica, Črna, Škofja Loka (4 fotografije) in Brežice.

AS, škatla 17, ae 377. Propagandni material: Bled (2 plakata in mali plakati ter vodniki po Bledu in otoku), Ljubno, Solčava (1 fotografija), Sv. Ana, Radovljica in Predtrg, Jezersko, Fram (fotografija in prospekt), Dovje, Mojstrana, Ribnica na Pohorju, Šmartno na Pohorju, Gornji Grad, Sv. Lovrenc na Pohorju, Gorje, Luče (prospekt), Hoče, Kranjska gora (fotografija, 3 prospekti), Bohinj (prospekti), Kamnik, Ruše, Topolšica (prospekt), Kranj, Kamniška Bistrica, Golnik, Vurberg, Rateče, Planica in plakat Dobrne.

AS, škatla 16, ae 373. Propagandni material: Dobrna, Rogaška Slatina (2 prospekta s tekstom in plakati), Radenci, Dolenjske Toplice (plakat), Čateške Toplice (plakat), Rimski vrelec (2 fotografiji, plakati, brošure), Medija Izlake, Šmarješke Toplice, Rimske Toplice (plakati), Laško (plakati).

⁶² AS, škatla 14, ae 351.

⁶³ AS, škatla 16, ae 371.

⁶⁴ AS, škatla 17, ae 370.

Božo Repe

TURIZMA NI MOGOČE ZAVRETI, ČEPRAV BI GA PREPOVEDALI Z ZAKONOM

Razvoj turizma v šestdesetih in sedemdesetih letih z nekaj predzgodovine in brez posebnega zaključka

Tako kot vse gospodarske panoge v povojnem obdobju, je bil tudi turizem odvisen od generalnih odločitev politike. Zato so posamezna obdobja v razvoju turizma povezana s pomembnimi političnimi prelomi. V osnovi pa vendarle velja, da je kljub občasnim oscilacijam in krizam turizem v Sloveniji v povojnih desetletjih stalno napredoval. Zato lahko (analogno znani teoriji o slovenskem narodnem vzponu) govorimo tudi o slovenskem turističnem vzponu. Oba vzpona sta si v povojnem obdobju prišla navzkriž le enkrat, v letu 1991. Tedaj je bil slovenski narodni vzpon na vrhu, slovenski turistični vzpon pa na dnu. Vendar so se razmere po osamosvojitvi popravile in oba v zadnjem času spet uspešno lovita skupni ritem. Slovenski turistični vzpon je že presegel željeno milijardo dolarjev prihodka, slovenski narodni vzpon pa se je malce spustil in podpisal asociacijski sporazum z Evropsko unijo. Prihodnost je torej optimistična, saj bo sedaj še več gostov iz držav Evropske unije obiskalo Slovenijo, ta pa bo še bolj upoštevala evropske turistične standarde.

Ker se je povojni slovenski turistični vzpon začel v "liberalističnih" šestdesetih letih, tedanjo osnovno turistično usmeritev pa v posodobljeni obliki danes bolj ali manj ponavljamo, je glavnina pričujočega prispevka namenjena prav temu obdobju. Seveda z nujnim kratkim orisom predhodnih razmer.

Turizem delavcem (1946-1954)

V prvem povojnem obdobju je bil zaradi porušene infrastrukture, planskega gospodarstva in usmeritve novih oblasti v pospešeno industrializacijo turizem potisnjen v ozadje gospodarskih načrtov. Njegov razvoj so dodatno otežili nacionalizacija, neveščost novih upravljalcev in skromen standard prvih povojnih let. Leta 1948 je bilo podržavljenih okrog 400 hotelov, gostiln in restavracij (manjši lokali so bili ukinjeni, vendar leto kasneje deloma dani v t.i. socialistični zakup).¹ Morebitne tuje turiste je po ideoloških kriterijih na nezaželene zahodne in zaželene vzhodne razdelila še hladna vojna. Toda tudi če ne bi bilo tedanjega specifičnega ideološkega naboja in materialnih težav, bi bilo najbrž nerealno pričakovati, da bi npr. v Park hotelu ali Toplicah že leto ali dve po vojni brez zadržkov stregli nemške veterane, ki bi v ljubljani "Veldes" prišli obujat še sveže spomine na vojne čase (dobro desetletje kasneje, sredi petdesetih let, pa so bili Nemci med tujimi turisti dejansko že na prvem mestu).

¹ Jože Prinčič: Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945 - 1963 Dolenjska založba, Novo Mesto 1993 (glej tudi Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po drugi svetovni vojni, Viri št.5, Ljubljana 1992 in druga avtorjeva dela).

Kljub navedenim okoliščinam pa je turizem tudi v povojnih letih obstajal in se razvijal. Prvi poskusi obuditve so potekali že od konca vojne pa do spomladi 1946, med najpomembnejšimi koraki je bila ustanovitev Srednje šole za turizem in gostinstvo, prve v FLRJ po drugi svetovni vojni. Prvo leto je v gostinstvu in turizmu še prevladovala privatna pobuda. Marca 1946 je bilo ustanovljeno podjetje Turist-hotel, ki je začelo z organizacijo "državnega" turizma. Spomladi leta 1946 se je začela prva skromna turistična sezona. Seveda ne naključno ravno na Bledu s prireditvijo Blejski dnevi.

Že v začetku leta 1947 pa se je Turist - hotel decentraliziral, manjše obrate so prevzeli ljudski odbori, iz podjetja pa je nastalo osem samostojnih enot. V drugi polovici leta 1947 je bila pri Ministrstvu za trgovino in upravo ustanovljena Uprava za turizem in gostinstvo. Leta 1947 je začela izhajati publikacija Turizem in gostinstvo, leta 1953 pa Turistični vestnik. V začetku petdesetih let je na zvezni ravni nastala Turistična zveza Jugoslavije, ki je imela sedež v Beogradu, vanjo pa so bile med leti 1952 in 1955 vključene republiške in obe pokrajinski turistični zvezi. Naloga Turistične zveze Jugoslavije je bila usklajevanje dela republiških turističnih zvez, ustvarjanje možnosti za razvoj turizma, usmerjanje in analiziranje gospodarske politike na področju turizma, izvajanje propagande in informiranja in sodelovanje z mednarodnimi turističnimi organizacijami. Podobne naloge (razen sodelovanja na mednarodni ravni) so imele republiške turistične organizacije.

Turizem je bil v tem obdobju naravnano izrazito sindikalno, celo najelitnejša predvojna letovišča kakršen je Bled, naj bi služila izključno oddihu delavcev. V ospredju investicij so bili obrati družbene prehrane in delavski počitniški domovi. Precejšnje težave so bile s prehrano turistov.² Število domačih turistov (vključno s službenimi potovanji) je že v prvi sezoni preseglo najmočnejšo predvojno turistično sezono (leta 1938), medtem ko je bilo tujih gostov v primerjavi z letom 1938 le 5% in to pretežno iz Sovjetske zveze, Madžarske in Češkoslovaške.³

V celoti je bilo v prvih dveh letih po vojni obnovljenih nekaj čez sedemdeset objektov s približno 3500 posteljami, kot prvi novi turistični objekt po vojni pa je državno gostinsko podjetje Turist hotel zgradilo izletniški dom v Iškem Vintgarju. Zgrajena pa sta bila tudi počitniška domova v Gozdu Martuljku in ob Bohinjskem jezeru, sindikati pa so "sezonske domove oddiha" organizirali po raznih predvojnih kopališčih, toplicah, šolskih zgradbah in drugih objektih, ki so jih lahko priredili za turistične namene. Posebna skrb je bila namenjena letovanju otrok (leta 1947 jih je že več kot 600 letovalo v Portorožu). Najbolj obiskane so bile planinske koče, Slovenci pa so v manjšem številu že proti koncu štiridesetih in v začetku petdesetih let začeli turistično odkrivati Istro in Kvarner, pa tudi južnejše dalmatinske otoke.

Do začetka petdesetih let sta bili torej za Slovenijo značilni dve vrsti turizma: sindikalni turizem in izletništvo.

² Turisti so prejeli posebne živilske nakaznice (zanje so bili pristojni Krajevni ljudski odbori - KLO v turističnih krajih), vendar so morali predložiti turistično napotnico za bivanje v določenem kraju in potrdilo "svojega" KLO, da so pred odhodom oddali vse druge živilske nakaznice. Tuji gosti so morali predložiti turistično vizo, ki so jo dobili na jugoslovanskih diplomatskih predstavništvih. Z nakaznicami so turisti lahko kupovali hrano v posebnih zadrugah ali pa jedli v gostinskih obratih. Samo z denarjem, brez nakaznic hrane (razen "na črno") ni bilo mogoče kupiti.

³ Leta 1938 je bilo v Sloveniji 151 127 domačih (mišljeni so gosti iz celotne FLRJ) in 62 946 tujih gostov (skupaj 214 073). Leta 1947 je bilo 205 249 domačih in 6720 tujih gostov. Pri opredelitvah domačih gostov ni razvidno, koliko je bilo dejanskih turistov in koliko službenih poti.

S turizmom se da tudi kaj zaslužiti (1954-1962)

V tem obdobju je začel turizem preraščati v novo kvalitativno fazo in število turistov se je začelo povečevati.⁴ Še vedno je prevladoval sindikalni turizem, toda nakazovale so se že pomembne spremembe, povezane z novo gospodarsko usmeritvijo (opustitev politike hitre in enostranske industrializacije, večji poudarek standardu). Na področju turizma in gostinstva se je spremenjena politika odrazila s sprejetjem uredbe o gostinskih podjetjih in gostiščih februarja 1954, ki je znova dovoljevala zasebna podjetja (v praksi so sicer zasebnštvo dovolili le tam, kjer ni moglo konkurirati državnim podjetjem). Istega leta je Jugoslavija sprejela tudi t.i. Hunzickerjevo in Krapftovo definicijo, ki je turizem opredeljevala kot "sklop razmerij in pojavov, ki nastajajo zaradi potovanj in bivanja ljudi v krajih, ki niso njihovo stalno bivališče in ki niso povezani z doseganjem zaslužka."⁵ Vzporedno s sindikalnim turizmom, ki se je z gradnjo novih domov vztrajno širil, je začel oživljati hotelski turizem. Turističnim podjetjem so dali v uporabo nekatere hotele, ki so prej služili drugim namenom. Hoteli so bili namenjeni predvsem tujim turistom. Po letu 1954, ko je bilo rešeno mejno vprašanje z Italijo, so začeli modernizirati obmorske turistične kraje, zlasti Portorož, pa tudi Piran, Izolo, Ankaran in Koper. Pravi razvoj turizma se je tako začel konec petdesetih in v začetku šestdesetih let, sorazmerno z počasnim naraščanjem standarda domačih prebivalcev in prihodi tujih turistov, a vendarle tudi vedno bolj pod vplivom modernih tokov.⁶ Nova privlačna turistična panoga v petdesetih letih je postal zdraviliški turizem.⁷, ki je dolgo stagniral le na predvojnih dosežkih nekaterih najbolj elitnih zdravilišč.

Zimski turizem je bil omejen s skromnimi investicijami, kljub temu pa je leta 1954 v Sloveniji že obratovalo okrog 60 manjših žičnic. Večje: na Voglu, na Pohorju, na Kravancu in v Kranjski Gori so zgradili šele konec petdesetih in v začetku šestdesetih let. Turistični delavci so si za zgled vedno bolj jemali sosednji Avstrijo in Italijo, ki sta razvijali velika smučarska središča, zato so se začele pojavljati zamisli o podobnih centrih tudi v Sloveniji (npr. predlog za izgradnjo žičniškega sistema v Triglavskem pogorju). Za tovrstne projekte Slovenija nikoli ni zmogla zbrati dovolj denarja, pa tudi sicer so naravne danosti zaostajale za tistimi v Avstriji in Italiji.

Omejitev v razvoju turizma v tem obdobju so bile slabe prometne zveze in vozni park (leta 1955 le 202 avtobusa za vse redne in turistične prevoze), seveda pa tudi ne-

⁴ Leta 1950 je bilo v Sloveniji 102 648 domačih in 5138 tujih gostov (skupaj 107 786), leta 1953 pa 134 648 domačih in 16 425 tujih gostov (skupaj 151 073) - Turistični vestnik, št.12, december 1953, str. 119.

⁵ Dr. Franc Pauko: Izhodišča in pogoji načrtovanja turističnih dejavnosti, Gospodarski vestnik, 29.9. 1979 št. 47 str. 73.

⁶ Leta 1955 so v Ankaranu zgradili prvo naselje vikend hišic s 400 posteljami, ki so jih oddajali v najem. "Weekend turizem", kot so ga poimenovali, je med Slovenci kljub tedaj še delovnim sobotam postajal vedno priljubljenejši, o čemer so veliko pisali časopisi v petdesetih letih. Glej npr. članke v Tovarišu št. 26 leto 1955 (Weekend), št. 31 leto 1956 (Weekend v Ljubljani) št. 24 leto 1959 (Hotel na 8 ha) in druge članke. Pod vplivom zahodnih trendov so časopisi tudi vedno bolj priporočali aktivne oblike poletnih dopustov (planinarjenje, kolesarjenje, plavanje) in ne zgolj poležavanje na soncu ob morju.

⁷ Zdravilišča so v predvojnem času imeli za privilegirane centre plemstva in buržoazije in so jih zato po vojni namenili skoraj izključno v zdravstvene namene delavcev. Sprva vanje niso veliko vlagali, zato so stagnirala. Leta 1952 so v Rogaški slatini izvrtali prve nove mineralne vrelce, začeli pa so tudi s širšo turistično ponudbo. Komercialna turistična dejavnost je nato začela oživljati v Radencih, Dolenjskih toplicah, Šmarjeških toplicah in Čatežu, sprva predvsem v obliki izletniškega turizma. Odkritje radioaktivnega vrelca leta 1956 Podčetrtku je spodbudilo gradnjo kopališča in kasneje zdravilišča Atomske toplice.

fleksibilen odnos do gostov. Proti koncu petdesetih let pa je Slovenija že zabeležila več kot milijon 200 000 nočitev domačih gostov in 253 326 tujih, tako da je "komercialni" turizem začel konkurirati še vedno naraščajočemu delavskemu turizmu (ki je tedaj že imel 300 domov z 12 000 počitniškimi ležišči).

Turizem v šestdesetih in začetku sedemdesetih - vendarle pretežno vedro

Ideološke predsodke in nezaupanje do turizma, ki sicer tudi kasneje povsem ponehali,⁸ je v začetku šestdesetih let začela najedati gospodarska kriza, v katero je zašla Jugoslavija. Devizni prihodek od turizma je postajal vse pomembnejši, kar je vplivalo tudi na spremenjen odnos do te panoge.⁹ Na četrtem plenumu CK ZKJ, 21. julija 1962 v Beogradu je celo predsednik Josip Broz - Tito "odločno terjal, da spremenimo načine, po katerih smo dotlej obravnavali turizem in da moramo v prihodnje pravilneje gledati na razvoj turizma pri nas."¹⁰ Na plenumu (ki je sicer razpravljal o gospodarskih gibanjih v Jugoslaviji) so sklenili, da je treba ustvariti pogoje za hitrejši razvoj turizma, zlasti tujskega in v turizem tudi več investirati. Turizem s tem sicer ni postal primarna gospodarska panoga, si je pa priboril status upoštevanja vredne gospodarske in družbene dejavnosti. V Sloveniji, ki je že prej sama nekaj poskušala v tej smeri (skupščina je prvo resolucijo o razvoju turizma sprejela že leta 1960), se je politična podpora razvoju turizma izrazila na več načinov. Leta 1963 sta republiški in gospodarski zbor sprejela stališča in smernice glede razvoja turizma, leta 1964 je skupščina izdelala sedemletni načrt razvoja turizma, leta 1967 pa je bilo v okviru družbenega plana razvoja SR Slovenije v letih 1966 - 1970 turizmu namenjenih tudi več investicij. Dodatna spodbuda razvoju turizma je bila dana leta 1967, ki so ga v skupščini OZN proglasili za leto turizma. Nastajati so začeli razni organi in komisije, ki so se načrtno ukvarjali s turizmom.¹¹

⁸ Ideološka predsodka sta bila zlasti dva: bojazen pred hitrim bogatenjem in prepričanje, da je uslužnostna dejavnost v korist turistov, zlasti tujcev, poniževalna in zato neprimerna za socialistično družbo.

⁹ Leta 1960 je neto devizni priliv od turizma pokrival 7 % negativnega deficita trgovinske bilance v Jugoslaviji, leta 1965 že 54%, leta 1970 pa naj bi ga po napovedih kar 75% (Milan Vižintin: Mednarodno leto turizma - začetek dolgoročne politike na tem področju, Delo 7.3. 1967). Slovenija je leta 1962 realizirala 8 milijonov dolarjev deviznega pritoka iz turizma, leta 1963 14,3 milijona in leta 1964 18,3 milijona. V naslednjih letih je ta številka naraščala in leta 1978 dosegla 170 milijonov. načrtovano je bilo, naj bi leta 1980 dosegli številko 200 milijonov, vendar se to ni uresničilo.

¹⁰ Uspehi in perspektive turističnega razvoja, Gospodarski vestnik, 25.5. 1965

¹¹ Že leta 1948 je bil ustanovljen republiški komite za turizem, ki je postavil osnove turistične dejavnosti. Njegove naloge je kasneje prevzel svet vlade SRS za blagovni promet (po nekaj letih preimenovan v sekretariat). V petdesetih in začetku šestdesetih letih se je s turizmom najprej ukvarjal strokovni svet izvršnega sveta za turizem, nato republiški svet za turizem. Leta 1963, ob reorganizaciji republiške uprave so bili na ravni federacije in pri republiških skupščinah ustanovljeni skupščinski odbori za turizem (običajno skupaj s trgovino in gostinstvom). Zvezna vlada je od leta 1963 imela komite za turizem SFRJ, v Sloveniji pa je bil ustanovljen samostojen republiški sekretariat za turizem. Leta 1965 je bil ukinjen, njegova dejavnost pa prenesena na sekretariat za gospodarstvo. Republiški komite za turizem so leta 1969 obnovili. S turizmom se je poleg vladnih in skupščinskih organov ukvarjala tudi gospodarska zbornica Slovenije in Turistična zveza Slovenije (ustanovljena na začetku petdesetih let), na lokalni ravni pa turistična društva in zavodi za turizem. Po podatkih tedanjega predsednika Turistične zveze Slovenije je bilo leta 1979 že okrog 300 bolj ali manj dejavnih društev in 17 pokrajinskih turističnih zvez s približno 17 000 člani, na Turistični zvezi Slovenije pa je bila organizirana posebna informativna služba. (Ni premirja na turistični fronti, pogovor s predsednikom TZS tovarišem Leopoldom Kresetom Dnevnik, 6.3. 1979).

Ekonomski inštitut Slovenije pa je v nekaj letih izdelal obsežno večdelno študijo o možnostih razvoja turizma, ki je nato postala ena od podlag za gospodarski načrt "liberalistične" vlade Staneta Kavčiča.¹² O turizmu so začeli že v času, ko je bil predsednik vlade Boris Kraigher, razmišljati širše, čeprav so se ljudje le stežka otresali socialistične miselnosti (še v prvi polovici šestdesetih let ob sobotah in nedeljah praktično ni bilo mogoče natočiti goriva, ker so bile že tako redko posejane črpalke v glavnem zaprte, ponudba drugih storitev in blaga je bila izjemno skromna, servisne delavnice so bile prava redkost, telefonska mreža nerazvita, prostori za počitek ob cestah niso bili urejeni ipd). Eno prvih znamenj spremenjene politike do turizma je bilo sprejetje zakona leta 1961 s katerim je dolina Sedmerih jezer leta 1961 postala Triglavski narodni park.

Turizem kot kompleksno gospodarsko panogo, ki povezuje celo vrsto dejavnosti, od industrije, prometa (začetek izvajanja programa izgradnje hitrih cest, zlasti t.i. cestnega križa skozi Slovenijo) in trgovine do uslužnostnih dejavnosti so začeli razvijati šele konec šestdesetih let. Tedaj so sprejemljiva in normalna postala celo stališča, da v sklop razvoja turizma sodi tudi mednarodna izmenjava turistov, se pravi tudi potovanja Slovencev v tujino. Turizem je po dohodku že presegal kmetijstvo in se začel približevati industriji.

"Liberalistični" koncept gospodarstva, ki je začel nastajati kmalu po začetku Kavčičevega mandata, v že zelo modificirani obliki pa je bil nato sprejet leta 1972, je turizem, zlasti tujski, obravnaval kot eno od prioritarnih panog.¹³ Delež t.i. terciarnih dejavnosti v družbenem proizvodu (promet, trgovina, gostinstvo, obrt, stanovanjsko-komunalna dejavnost, predvsem pa turizem) naj bi po načrtih "liberalno" usmerjenih gospodarstvenikov narasel z 32 odstotkov na 37 odstotkov, delež zaposlenih pa s 15 na 25 odstotkov. Leta 1985 naj bi bilo v Sloveniji že 40 odstotkov zaposlenih v t.i. terciarnih dejavnostih.¹⁴ "Liberalistični" program je v začetni verziji dajal poudarek tudi ohranjanju krajine in vodnega bogastva¹⁵, vendar so po drugi strani imeli velik vpliv tudi trendi v razvijajočih se turističnih državah kot sta bili Španija in Italija, kjer je bil v ospredju množični turizem na relativno visoki hotelski ravni. Zato ni čudno, da je

¹² Študija je kot turistične dejavnosti opredeljevala hotelske in gostinske dejavnosti, javni prevoz, dejavnost potovalnih organizacij in (posredno) vse terciarne dejavnosti, ki so tako ali drugače povezane (tudi) s turizmom kot so trgovina, obrt, PTT in druge storitve. Ekonomski strokovnjaki so se zavzemali za integralno prostorsko - turistično načrtovanje, ki bi povezovalo razne zvrsti turizma, promet, gospodarske panoge in geografska območja, menili so tudi, da je pri povezovanju treba upoštevati jugoslovanski prostor in sosednje turistično razvite dežele.

¹³ Kljub predsodkom do turizma oz. uslužnostnih dejavnosti nasploh, ki naj bi Slovenijo spreminjale v "družbo komijev", kot se je po obračunu z "liberalizmom" izrazil eden od tedanjih vodilnih funkcionarjev, je turizem vendarle ostal pomemben del gospodarske usmeritve. "Turistična investicijska politika bo usmerjena zlasti v modernizacijo in krepitev receptivnih zmogljivosti, ki bodo ustrezale zahtevam množičnega in mobilnega sodobnega turističnega prometa ter v kompleksno gradnjo turističnih območij in krajev - prometna mreža, trgovina, gostinstvo, servisi, športni rekreativni objekti - v izboljšanje turistične propagande, v podporo razvoja kmečkega turizma in zasebnih obratov. Ta politika bo omogočila tudi ugodnejše kreditne pogoje za gradnjo turističnih objektov. Večjo izrabo zmogljivosti, kompleksne ponudbe turističnih storitev in boljše gospodarske uspehe bo omogočil tudi razvoj velikih nosilcev turistične dejavnosti, združenje gostinstva, trgovine, transporta in drugih dejavnosti." (Resolucija o dolgoročnem razvoju socialistične republike Slovenije, sprejeta v skupščini 12. marca 1972, ČZP Komunist in Zavod SRS za planiranje, Ljubljana 1973, str. 39, 40).

¹⁴ V Sloveniji bo leta 1985 zaposlenih 40% v terciarnih dejavnostih, Slovenija - paralele št. 9, 1972.

¹⁵ Magnetofonski zapis razprave o konceptu dolgoročnega ekonomsko političnega razvoja SR Slovenije na Bledu 14. do 16. aprila 1969, Arhiv republike Slovenije, fond CK ZKS št. 216.

predsednik vlade tedaj izjavil: "Kar zadeva mene, bi kot turist in kot predsednik vlade dal prednost dinamiki na naši obali, dinamiki, ki bi tekla v nepretrganem naselju od 50.000 do 70.000 postelj. Sem proti romantiki in tišini kakor na pokopališču, sem proti arhitekturi v stilu prejšnjega stoletja, ker sem prepričan, da to ni v skladu z našimi ekonomskimi in političnimi interesi." ¹⁶ Ta usmeritev (sicer nikoli uresničena v tako drastični obliki) se je začela še pred Kavčičevim predsednikovanjem, glavni načrti so bili narejeni v njegovem času, prav tako nekatere gradnje, druge pa na osnovi sprejetih načrtov nekaj kasneje. ¹⁷

Med novimi turističnimi panogami sta se v šestdesetih in začetku sedemdesetih let pojavila kmečki in kongresni turizem. Več spodbude je bilo dano zasebni iniciativi (čeprav je zakon v strahu pred "neupravičenim bogatenjem" omejeval število zaposlenih v gostinski in turistični dejavnosti le na dva). Kamping turizem, sprva skromen, je v začetku sedemdesetih z izgradnjo novih infrasturkturtnih objektov postal privlačnejši in ni več pritegoval le gostov iz nižjih slojev in iz socialističnih držav, pač pa tudi ljudi iz srednjih in višjih slojev, ki so se v skladu s tedaj modernimi trendi "vračali nazaj k naravi."

Vpliv epidemije črnih koz na turizem (1972-1980)

Spremenjena gospodarska usmeritev po zmagi "konservativne" struje nad "liberalno" se je sredi sedemdesetih let odrazila tudi v turizmu. Čeprav se je zagon "liberalistične" usmeritve še nekaj časa ohranjal (turistična sezona leta 1973 je bila npr. Rekordna in je ostala nekaj let nepresežena, Sloveniji pa je prinesla kar 20 odstotkov celotnega deviznega dotoka), pa so se investicije iz turizma v glavnem znova preusmerile v industrijo. ¹⁸ Turizem je bil celo označevan za glavnega krivca za krizo klasičnih industrijskih jeder. ¹⁹ Pri investicijah je bolj prepuščen sebi kot načrtovani državni skrbi in ugodnim bančnim kreditom. K upadanju pomena turizma v nacionalnem gospodarstvu je prispeval tudi poceni denar na tujih trgih, zaradi česar je bilo s posojili, ki jih je Jugoslavija tedaj obilno najemala, sorazmerno lahko priti do deviz. Tudi sam razvoj turizma je bil na razpotju. Moral bi preiti v novo kvalitativno fazo, pa ni bilo jasno ali naj se še naprej usmerja na tedaj prevladujoči izletniški in množični turizem, ali naj s kvalitetnejšo ponudbo skuša privabiti manj gostov, a te bogatejše (kar je terjalo drage investicije v infrasturkturne objekte, in dodatno ponudbo kot so tenis in golf igrišča, igralnice, konjenišstvo, možnosti za navični turizem ipd.). Nizka izobrazbena raven in

¹⁶ Vrnimo se na reformne pozicije, Komunist, 20. april 1971, str.4.

¹⁷ Prvi moderni hoteli so bili v Porotoržu zgrajeni leta 1971. Hotel Metropol so začeli graditi leta 1970, končali pa so ga leta 1972. Turistično naselje Bernardin so začeli graditi leta 1974, odprto je bilo dve leti kasneje. Nekateri novi hoteli (Golf, kasneje Park) so nastali na Bledu in v Kranjski Gori, verigo svojih hotelov je v raznih krajih zgradil Kompas. Po drugi strani pa so bili (tudi s strani predsednika vlade) skeptični nekateri drugi veliki projekti, npr. kaninske žičnice, ki pa so jih kljub temu zgradili.

¹⁸ Leta 1971 je turizem dobil 7,9 odstotka vseh investicijskih sredstev v republiki, leta 1974 pa le še 3,4 odstotka. Do leta 1980 bi morala Slovenija po načrtih iz začetka sedemdesetih let pridobiti okrog 15 000 novih ležišč, ta številka pa je bila zmanjšana na 3500. V nekaterih drugih republikah, zlasti hrvaški, so kljub spremenjenim političnim razmeram bolj vztrajali pri razvoju turizma. Zato je v jugoslovanskem okviru po celotnih prenočitvenih zmogljivostih Slovenija zdrknila z 11,4 odstotka kolikor jih je imela leta 1965 na 8,6 odstotka deset let kasneje. (Igor Prešeren, Turistična suša, Delo 30. 12 1975).

¹⁹ Drago Vresnik: Turizem je spet luksuz, Delo 27.3. 1972.

nizke plače ter izjemna razdrobljenost so še dodatno zavirali razvoj turizma.²⁰ Različni interesi na lokalni in republiški ravni so onemogočali, da bi celo posamezni kraji zmogli racionalno povezavo, ki bi bila v korist vsem.²¹ Večji slovenski turistični kraji so postajali v tujini vse manj prepoznavni, zgolj ena od točk v "veliki jugoslovanski turneji" (katerih pomembna, če ne glavna glavna ciljna publika so bili upokoјenci). Izguba individualizma je bila sicer kompenzirana z relativnim udobjem, saj je bilo iskanje gostov prepuščeno velikim agencijam, zaslužek, čeprav nizek, pa zagotovljen (to je v začetku devetdesetih let, ko so velike agencije zaradi vojne na Balkanu odpovedovale aranžmaje, krizo turizma še dodatno zaostri). S tako usmeritvijo pa se je brisala tudi kvalitativna razlika med slovenskim turizmom, ki je že imel neko tradicijo in relativno mladim jugoslovanskim, ki je preživiljal tipične otroške bolezni, dodatno okrepljene z nekaterimi balkanskimi specifičnostmi.²² Sicer pa v sodbah ne smemo biti preostri, prepuščenost turizma samemu sebi je imela tudi pozitivne posledice: vsak je pač poskušal tisto, kar se mu je zdelo primerno in opuščal, če se mu ni posrečilo, Sloveniji je bilo vsaj v ekološkem smislu tudi marsikaj prihranjenega in ne nazadnje: Slovenci so v sedemdesetih postali turistični narod. V začetku sedemdesetih je sicer predsednik vlade Stane Kavčič predlagal, naj bi denar namesto za "potovanja na Fidži" porabili za nakup delnic, s čimer si je nakopal ostre napade svojih nasprotnikov (ne zaradi Fidžija, pač pa zaradi delnic). Slovenci so tako delnice dobili šele v devetdesetih, zato pa jih je bilo že v sedemdesetih moč srečati ne samo na Fidžiju pač pa tudi v drugih eksotičnih krajih po vseh kontinentih.

V prvi polovici osemdesetih let se je slovenska oblast do turizma obnašala še bolj mačehovsko kot prej, saj ga praktično niso upoštevali niti v srednjeročnem načrtu razvoja gospodarstva do leta 1985.²³ V drugi polovici osemdesetih, ko je vladala strahovita devizna suša in je bilo treba začeti odplačevati tuje dolgove, pa so se politiki kar naenkrat nanj spet spomnili in direktorji turističnih podjetij so postali na moč dobrodošli obiskovalci v kabinetu izvršnega sveta. Jugoslovanska kriza, razpad države in vojna za osamosvoјitev sta, kot je znano, povzročila drastičen upad tujkega turizma in vrsto preusmeritev, Slovenci pa smo po sili razmer (tedaj še brez reklame "imamo se fajn") spoznali, da se lahko dopust preživi tudi v Sloveniji. Načrti iz sedemdesetih, da bi turizem postal ena od prioritetenih panog, se tako z dvajsetletno zamudo (podobno kot gradnja cestnega križa in še marsikaj drugega) uresničujejo v devetdesetih.

²⁰ Sredi sedemdesetih let je bilo v slovenskem turizmu več kot 300 temeljnih organizacij združenega dela (tozdov) in 3500 zasebnih obratov (Igor Prešeren: Začeti delo v bazi, Delo 27.12. 1975). Pojavljale so se tudi nove organizacijske oblike kot kombinacija zasebnega in družbenega kapitala - t.i. posebne organizacije združenega dela (pozdi).

²¹ Bled npr. je tipičen primer take razdrobljenosti. Ta se mu otepa še danes, saj so ga v razvoju prehiteli mnogi mlajši turistični kraji, zlasti zdravilišča (ki so uspešno združila zdravljenje, oddih in zabavo), čeprav je bil prav Bled eden prvih turističnih krajev v Sloveniji, ki je začel razvijati zdraviliški turizem.

²² Leta 1972 so npr. jugoslovanski turistični delavci za slabo predsezono okrivili epidemijo črnih koz, direktor "Jugotoursa" v Londonu Charles Mogridge pa je izjavil, da je bila predsezona (ob Jadranu) katastrofalna predvsem "zaradi visokih cen, slabih odnosov do gostov, skromne propagande in drugih pomanjkljivosti v jugoslovanskem turizmu", črne koze pa da so samo izgovor. Slovenski turistični delavci so potem v domačem tisku (ki pa ga Angleži seveda niso brali) hiteli izjavljati, da ti očitki za Slovenijo ne držijo. (I. Prešeren: Preostira graja, Delo 25.5. 1972 in drugi članki).

²³ Igor Prešeren: Odpisani turizem?, Delo 20.11. 1979.

VIRI: seje IS SRS (1960 - 1975) Arhiv republike Slovenije; sejni zapisniki skupščine SRS (1960 - 1975), dokumentacija skupščine; statistični letopisi Slovenije, revije Turizem in gostinstvo, Turistični vestnik, Tovariš, Slovenija - paralele; časopisi Slovenski poročevalec, Delo, Dnevnik, Delavska enotnost, Komunist, Gospodarski vestnik.

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

ISBN 961-90315-2-0

9 789619 031520

Franc Rozman
Olga Janša-Zorn
Vasilij Melik
France Dolinar
Stane Granda
Eva Holz
Igor Grdina
Andrej Studen
Mojca Šorn
France Kresal
Ervin Dolenc
Bojan Balkovec
Božo Repe
Darko Friš

